

4(с)к

А-43

АКТАНОВ Т., МАКЕШЕВ Н., БАКЕЕВ К.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИ ГРАММАТИКАСЫ

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

СИНТАКСИС

ЖЕТИ ЖЫЛДЫК ЖАНА ОРТО МЕКТЕПТЕРДИН
6-ЖАНА 7-КЛАССТАРЫ УЧУН

Фрунзе

КЫРГЫЗМАМБАС

1948

АКТАНОВ Т., МАКЕШЕВ Н., БАКЕЕВ К.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ГРАММАТИКАСЫ

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

СИНТАКСИС

ЖЕТИ ЖЫЛДЫК ЖАНА ОРТО МЕКТЕПТЕРДИН
6-ЖАНА 7-КЛАССТАРЫ ҮЧҮН

Кыргыз ССРинин Агартуу Министерствосу бекиткен

ОНДОЛУП 7-БАСЫЛЫШЫ

СҮЙЛӨМ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ.

§ 1. Сүйлөм.

Биздин речь (сөз) оюбузду бирөөгө түшүндүрүү үчүн кызмат кылат.

Бүткөн айрым бир ойду түшүндүрүү үчүн, өз ара маани жагынан тыгыз байланышкан бир нече сөздөрдүн тизмеги аркылуу айтабыз.

Маселен: *Күз келди. Күн суук боло баштады. Эл кышкы иричиликке камына баштады.*

Мында үч сүйлөм бар. Ар бир сүйлөм бир нече сөздөрдүн тизмегинен түзүлдү да, ар бирөө бүткөн айрым бир ойду түшүндүрдү.

Бүткөн айрым бир ойду түшүндүрүүчү сөздү, же сөздөрдүн тизмегин сүйлөм дейбиз.

Окуянын, же иштин айтылыш кырдаалына карай, бүткөн айрым бир ойду бир сөз менен да түшүндүрүүгө болот.

Маселен: *1. Түн. Жым - жырт. Жойлор короодо жатат. Узөтчүлөр колуна таяк алышып, короону тегерене басып жүрөт.*

2. *Ай он бешинде кайда барар дейсиң!—Толот.* (Эл макалы).

Ар бир сүйлөмдү айтканда, сүйлөмдүн аягында үнүбүз азыраак болуп, тыныш жасаганыбыз белгилүү болуп турат.

Сүйлөмдү жазганыбызда, айтылышына карай, бирин экинчисинен чекит, же суроо, же илеп белгисин коюу менен ажыратабыз.

Көңүлүңүз 1. Текстти окуп, сүйлөмдөргө ажыраткыла. Андан кийин үзүрүп, тиешелүү жерине чекит койгула. Сүйлөмдүн биринчи тамгасын чоң тамга менен жазгыла.

БООМ КАПЧЫГАЙЫ.

Боом капчыгайы—Кыргызстандагы чоң капчыгайлардын бири бул капчыгай аркылуу Фрунзе менен Ысык-Көл жана Тяньшан областындагы бардык райондор байланышат улуу Октябрь социалисттик революциядан мурда Фрунзе менен Тяньшан областындагы капчыгай байланышы өтө аз болгон, анткени—азыркыдай жол болгондо с капчыгай аркылуу Чүйдү көздөй шаркырап аккан чоң суу-жээктеген гана жалгыз аяк жол болчу араба, автомобилдер жүрүүгө мүмкүн эмес эле ал гана эмес, кээ бир жерлерден атчан

өтүүгө да кыйын болгон азыркы күндө Боом капчыгайы аркылуу таш жол да, темир жол да салынды Фрунзе менен Ысык-Көл, Тяньшандын эли ушул жол аркылуу байланыш жасайт Балыкчы чейин темир жол жеткирилип, поезд да жүрө баштады.

Көңүгүү 2. Муну да жогоркудай иштегиле.

Күмүш баласы менен ордунан туруп, жолго түштү күн бүркөлдө шатыратып жаай баштады Күмүш Нуркасым менен жаандан корголоп, бир таштын кычыгына барды жаан басылганча бүрүшүп отурду жаан көптөн кийин басылды күн ачылды Күмүш баласы менен ээрчишип, жолго түштү бирок жолдун баары көлчүк-көлчүк суу баткак жүрүүгө эң кыйын Күмүш баласы менен эч канча жоарбыта албады күн кечтеди „Балаа болуп, эл четине жете албай ээн талаа, элсиз жерде, жол боюнда жаш балам менен конуп калар экенмин го“ деп, Күмүш ичинен абдан коркту Күмүш жанына кыйналганына, чарчаганына карабады улам алга карай ылдам жүрүп отурду бир кезде арт жагынан кылдыраган арабанын үгүлдү артта боргулданып тердеп, жүгү менен баса албай кеткен Нуркасым кылчайып карап:

—Энеке, араба келатат, —деди.

Күмүш токтой калып, кылчайып артын карады арабасына келат чегип, артында келе жаткан оруска көзү түштү Күмүш жолдо четке чыкты көтөргөн жүгүн жерге коюп, үшкүрүп отура кетти бир ташка көчүгүн коюп, Нуркасым да отурду араба айдаган кишинин каамыт, дуга, бөл кайыштарын түзөтүп жатып:

—Байбиче, сиз кайда барасыз? —деп кыргызча Күмүштөн сүлдү Күмүш баратман эли, жерин айтты.

—Оо! Эмесе, түшүнүз арабага мен сизди жеткизем — деген арабасына олтургучу, жөнөп кетти.

(Биллинов К.)

Көңүлүгүү 3. Сүйлөм нече сөздөн түзүлгөнүн ажырагкыла.

КЫРГЫЗСТАН.

Советтер Союзундагы союздук республикалардын бири — Кыргыз Республикасы. Советтик Социалисттик Кыргыз Республикасынын облустары турат. Кыргызстандын жери кеңен. Суу мол. Кыргызстанда көп завод, фабрикалар курулду.

Кыргызстандын жеринде ар түрдүү жер байлыктары көп. Жер байлыктары өлкөбүздүн эл чарбачылыгына пайдаланылат. Кыргызстанда социалисттик маданият да өстү. Көп мектеп ачылды. Театр, клуб жана обсерваториялардын тармактары калды. Партия менен өкмөттүн жетекчилиги астында Кыргызстандын эмгекчилери социалисттик чарбалар түзүшүү. Совет Союзунун башка республикалары катарында Кыргызстанда да Ата мекендин согуш убагында Кыргызстандын дааныштары менен Советтер Союзунун убагында Кыргызстандын дааныштары

дары эрдик менен өлкөбүздү коргошту. Баатырларча душман менен күрөштү.

Советтер Союзундагы элдердин бузулбас достугу ого бетер ыңалды. Кыргызстандын нечен азаматтары Ата мекендик согушта эрдик көрсөткөндүгү үчүн ордендер, медалдар менен сыйланды.

§ 2. Сүйлөмдүн мүчөлөрү.

Сүйлөмдүн тутумунда туруп, кандайдыр бир суроого жооп берүүчү сөздөр сүйлөмгө мүчө боло алышат.

1. Окуучулар сабакка киришти.

Кимдер киришти?—Окуучулар. Окуучулар эмне кылышты?—Киришти. Кайда киришти?—Сабакка. (кимдер деген суроого окуучулар деген сөз жооп болуп, ээлик милдетти аткарды; эмне кылышты деген суроого киришти деген сөз жооп болуп, баяндоочтук милдетти аткарды; кайда деген суроого сабакка деген сөз жооп болуп, айкындоочтук милдетти аткарды).

2. Түлкү каплеттен бүркүтчүгө туушар болду.

Эмне туушар болду?—Түлкү. Түлкү эмне болду?—Туушар болду. Кимге?—Бүркүтчүгө. Кандайча туушар болду?—Каплеттен.

Сүйлөмдүн мүчөлөрүнүн бирине таандык болуп айтылуучу ардамчы сөздөр, өзүнчө айрым туруп, сүйлөмдүн мүчөлүк милдетин аткара албайт жана аларга айрым суроолорду коюуга да албайт. Андыктан, алар сүйлөмдүн тутумунда кайсы сөзгө таандык болуп айтылса, ошол сөз менен бирге гана татаал мүчө болуп милдет аткарат.

Мисалы: Асылдын окуусу өтө жакшы.

Асылдын окуусу кандай?—Өтө жакшы (өтө жакшы татаал айкындооч, анткени—өтө өз алдынча суроого жооп бербей, жакшы деген сөз менен бирге кандай? деген суроого гана жооп берди).

Абыл үч күндөн кийин келет.

Абыл качан келет?

—Үч күндөн кийин (үч күндөн кийин деген сөздөр татаал айкындооч).

§ 3. Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү.

Сүйлөм мүчөлөрү баш жана айкындооч болуп, негизинен экиге бөлүнөт. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү—экөө. Баш мүчөлөрдүн бири экинчисин баяндооч дейбиз.

Айкындооч жөнөмөдө туруп, сүйлөм тизмегинде ойдуи негизинен турсан сөздү ээ дейбиз.

Сүйлөмдөгү ээ негизинен ким? кимдер? эмне? эмнелер? канча? деген сыяктуу суроолорго жооп берет.

Мисалы: Күн чайыттай ачылды.

Эмне ачылды?—Күн (ээ—күн).

Койлор төлдөдү.

Эмнелер төлдөдү?—Койлор (ээ—койлор).

Асан келди.

Ким келди?—Асан (ээ—Асан).

Окуучулар класска киришти.

Кимдер?—Окуучулар (ээ—окуучулар).

Алты экиге үчтөн бөлүнөт.

Канча үчтөн бөлүнөт?—Алты (ээ—алты).

Ээнин кыймылын, аракетин жана ал жайын, кандайлыгы кимдигин, эмнелигин билдирген сөздү баяндооч дейбиз.

Сүйлөмдүн баяндоочу кантти? ким? эмне? кандай? эм кылды? эмне кылат? эмне кылып жатышат? канча? неч деген сыяктуу суроолорго жооп берет.

Мисалы: Күн ачылды.

Күн кантти?—Ачылды (баяндооч—ачылды).

Болот окуп отурат.

Болот эмне кылып отурат?—Окуп отурат (баяндооч—отурат).

Күн ачык.

Күн кандай?—Ачык (баяндооч—ачык).

Доклад жасап жаткан—Асан.

Доклад жасап жаткан ким?—Асан (баяндооч—Асан).

Ырдап жаткандар—окуучулар.

Ырдап жаткандар кимдер?—Окуучулар (баяндооч—окуучулар).

Көнүгүү 4. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн ажыраткыла.

АЛАР РОДИНА ҮЧҮН СОГУШТУ.

Ысыктын илеби дагы эле кете элек. Күн мурункусундай э ысып турат. Солуган шыбактын ачуу жыты кап-кайдагы санаа башка келтирет. Николай оңоптун бооруна өбөктөп отурду кочкул тартып куйкаланган талааны, суурдун эски ийинде жайнап жаткан дөбөчөлөрдү, шыбактардын үстү менен кайк учуп жүргөн ак сарыны көрдү. Алыстан бүлбүлдөгөн дөңсөөнү үстү мунарыктап турат.

Николайды суусагандык алсыратты. Жанындагы суу куйгуч нун оозун ачып, бир ууртам гана суу жутту, анткени—уруш жаткан кезде суунун бир тамчысы да өтө кымбат экенин эски тажрийбадан билет.

Чөнтөгүнөн алып, саатын карады. Увакыт чейрек кем тө болгон. Алыстан мотордун дүркүрөгөнү угулганда, Николай экинчи папиросту тартып бүттү. Ал дүңгүрөгөн үн улам катуу лап, ачык жана коркунучтуу угула баштады.

Кыштак арасындагы сайдын жээгиндеги жолдон чубалган чам жөрүндү. Танкалар келе жатат. Николай он төрт экен деп санады. Алар сайдын кашатына далдаланып, атакага даярданышты. Моторлордун дүркүрөгөнү басылган жок. Анын артынан кыштактын арасындагы жол менен аскерлерди салган автомашиналар ылдамдык менен келе жатат.

Мынакей, согуш алдындагы кара жанга күч келчү учур тууду. Бул кезде жүрөк дикилдеп, сого баштайт. Канчалык көпчүлүктүн ичинде жүрсө да, ар бир боец жалгызсырайт.

Анын башына кап кайдагы санаа келет. Бир кезде бул тууралу Лопахин менен сүйлөшкөндө, ал калп эле мисирейгенсип: „Бирге согушабыз, бирок башка-башка өлөбүз. Өлүм менен бир күнү болжошобуз. Бул кыйын иш“,—деди да, энтигип дем алып, дөңсөөнүн боору менен сайдын аралыгындагы жашыл тилкени көз айырбай карап отурду. Ошол жашыл тилкенин ары жагында моторлор тынбастан күрүлдөп турду.

(М. Шолоховдон).

Көнүгүү 5. Ырды көчүрүп, ээлердин астын сызып койгула.

ТАҢ АТАРДА.

Сонун таң атты сөгүлүп,
Сулуу гүлдөр жүгүнүп,
Жер бети күлүп маңкайды.
Бытпылдык учуп бырпырап,
Обондо торгой чырылдап,
Алыстан тоолор шаңкайды.

Сулуу гүлдө мемиреп,
Ыксырап уктап көпөлөк,
Түш көрүп жатат ойгонбой.
Килемдей сонун түркүн чөп,
Бир калыпта желбиреп,
Дүйнөгө көңүл толгондой.

(Мукай).

Көнүгүү 6. Ырды көчүрүп, ээнин астын бир, баяндоочтун астын эки сызып койгула.

ОКТЯБРГА.

(Үзүндү).

Аскасы асман тиреген,
Ала-Тоолук элибиз.
Авасы жанга жагыштуу,
Атырдай салкын жерибиз.
Кызылча, пахта гүлдөгөн;
Кымбаттуу асыл элибиз.
Ак булутту аралап,

Ала-Тоону ашкан күн.
Айлык жолдун арасын
Алты саатта баскан күн.
Асканы бузуп, талкалап,
Алтындын кенин казган күн.
Днепрдин суусундай,
Денебиз толкуп ташкан күн.

(Байсалбаев).

Көнүгүү 7. Ар бир сүйлөмдүн ээси менен баяндоочун гана терип көчүргүлө. Натыйжада ээ менен баяндоочтон гана түзүлгөн сүйлөм болуп чыксын. Көчүрүп алган баш мүчөлөр кандай суроолорго жооп берерин айтып бергиле.

Асман ачык. Эч жерде булут жок. Күн абдан ысык тийип турат. Ысык-Көлдүн үстү мелтирейт. Толкун да көрүнбөйт. Терек жым-жырт. Анда-санда гана кыбыраган караандар көрүнөт. Бул караандар өрдөк менен каз сыяктанат. Булардан башка да, алыста келе жаткан дагы бир чоң караан көрүндү. Бул көрүнгөн—пароход экен. Пароход жакындап келе жатты. Ал жакындаган сайын даана көрүнө баштады. Балыкчы менен Пржевальскидин ортосунда киши ташуучу пароход болуп чыкты. Пароходдогу кишилер эки жүздөн ашык көрүнөт. Кишилер ар түрдүү кийинген. Пароходдун келер жери—Пржевальск. Пароходдун жетер увагы—он эки саат.

Көнүгүү 8. Муну да жогоркудай иштегиле.

Биздин колхоз быйыл эгинди көп айдады. Быйыл жаз да эрте келген. Жерди да колхозчулар жакшылап семиртишкен. Эгиндин түшүмүн көтөрүүдөгү бардык чараларды колдонушкан. Айдаган эгиндери: буудай, арпа, сулу, таруу болду. Дан эгиндеринен башка да өсүмдүктөрдү айдашкан. Кызылча да, кара куурай да кенаф да себишкен. Быйыл жаан да көп болду. Арпасы да, буудайы да—бардыгы абдан жакшы чыкты. Багуусу да жакшы болду.

Биздин колхоз кой, уй, жылкы, төө да багат. Мал жылдан жылга өсүп жатат. Мал жайында жайлоолордун эң жакшысына чыгарылат. Жайлоо малга абдан мыкты. Ууру-бөрүдөн аман сакталат. Малдын өлүмү да жок.

Көнүгүү 9. Ээлерди тапкыла.

АК АЛТЫН ӨЛКӨСҮ.

Ойлосом,
Өлкөбүздүн таалайы кен,
Бетинде
Быкып жүргөн эмгекчи эл.
Бул элим
Эрикпесин, шайыр жүрсүн,
Эмгектин
Көңүл ачар күүсүн чертем.
Күүсүн чертем,
Күүлөймүн.
Угам десен,
Үн кошомун,
Ырдаймын,
Түйүн чечем...

(Жусуп).

§ 4. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн тизмектеши.

Сүйлөмдөгү сөздөр адамдын айтылуучу оюна карай ирети менен тизмектешет. Эгерде сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн жана айкындооч (аныктооч, толуктооч) мүчөлөрүн айтылуучу ойго карай, орду-орду менен койбосок, сүйлөмдүн мааниси бузулат.

Маселен: I. *Окуучулар китепти жакшы окушту.* Бул сүйлөм төрт сөздүн тизмегинен түзүлдү да, окуучулар китепти жакшы окугандыгы жөнүндө айтылды. Ушул эле сүйлөмдү экинчи түрдө айкындооч мүчөлөрүн алмаштырып түзсөк, мурунку маанисин жоготот да, экинчи бир мааниге ээ болот.

Маселен: II. *Жакшы китепти окуучулар окуду.* III. *Жакшы окуучулар китепти окуду.*

Бул сүйлөмдөрдө сөздөрдүн саны да жана тыбыштары да бирдей, башкача айтканда, биринчи сүйлөмдөгүдөй эле, бирок сүйлөмдөгү айкындооч сөздөр гана орундарын алмаштырды.

Биринчи сүйлөмдө окуучулар китепти жакшы окугандыгы жөнүндө айтылды эле, экинчи сүйлөмдө болсо, окуучулар жакшы китепти окугандыгы жөнүндөгү маанини түшүндүрдү. Үчүнчү сүйлөмдө жакшы окуучулар китепти окугандыгы жөнүндөгү маанини түшүндүрдү. Бул сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн саны жана мууну бирдей болгону менен, үчөө үч башка мааниде турат.

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн аяктарын мүчөлөр менен бет алды өзгөртө берсек, жогорку сыяктуу сүйлөмдүн мааниси бузулат.

Сүйлөмдөгү сөздөр унгу түрдө туруп, өз ара тизмектешсе да, сөз мүчөлөрү аркылуу тизмектешсе да, адамдын айтылуучу оюна карай, ирети менен тизмектешет.

Көнүгүү 10. Сүйлөм нече сөздөн түзүлгөн? Ээ менен баяндоочко тиешелүү айкындоочторду ажыраткыла.

ЧОҢ-ЧҮЙ КАНАЛЫ.

Кыргызстанда Чоң-Чүй каналы курулуп жатат. Чоң-Чүй каналы Орто-Токой суу тосмосунан башталат.

Чоң-Чүй каналы Советтер Союзундагы чоң каналдардын биринен болот.

Чоң-Чүй каналынын эки тармагы бар. Алар Батыш жана Чыгыш тармагы деп аталат.

Чоң-Чүй каналы аркылуу көп эгиндер сугарылат. Фрунзе областынын чыгыш жана батышындагы көп райондор ушу каналдын суусунан пайдаланат.

Көнүгүү 11. Муну да жогоркудай иштегиле.

БИЗДИН ЭЛ.

Ачык ава, тунук суу
Жери сонун биздин эл.
Атыр жытгуу буркурап,
Жели сонун биздин эл.

Жашыл килем түрүнгөн,
Чөбү сонун биздин эл.
Алтын, күмүш, жез, калай
Кени сонун биздин эл.

Аркар, кулжа жайлаган,
Тоосу сонун биздин эл.
Аскасында ак менгү
Кары сонун биздин эл.
Адырынан жайылган,

Малы сонун биздин эл.
Арпа, буудай өсүмдүк
Даны сонун биздин эл.
Кызылчадан чыгарган,
Балы сонун биздин эл.

(Осмонкул).

§ 5. Синтаксистик байланыштын түрлөрү.

Кыргыз тилинде сүйлөмдөгү сөздөр жак жана сан жагына бир бирине түрдүү жолдор менен байланышат. Мына ошону негизинде байланышуунун төмөнкү үч түрүн белгилейбиз.

1. **Ээрчишүү.** Сүйлөмдүн тутумундагы сөздөр, эреже боюнча жекелик, көптүк, же одоно, сылык болуп, жак менен ээрчишип байланышат. Муну ээрчишүү дейбиз.

Маселен: *Мен окудум, сен окудуң, ал окуду.*

Менин китебим, сенин китебиң, анын китеби (мында сүйлөмдөгү сөздөр жекелик одоно түрдө жактар менен ээрчишти)

Биз окудук, сиз окудуңуз. Биздин китебибиз, сиздин китебиңиз (мында сүйлөмдөгү сөздөр жекелик сылык түрдө жактар менен ээрчишти).

Силер окудуңар, алар окушту. Силердин китебиңер, алардын китеби (көптүк одоно түрдө туруп жактар менен ээрчишти)

Сиздер окудуңуздар. Сиздердин ишиңиздер, биздердин ишибиз (көптүк сылык түрдө туруп жактар менен ээрчишти).

2. **Башкаруу.** Башкарууда толуктоочтор баяндоочко баш не да, жөндөмөлдөрдүн биринде турат. Синтаксистик байланыштын бул түрүн башкаруу дейбиз.

Окуучулар мектепке кетишти.

Маселен: *Мектепте окудум. Кинону көрдүм. Шаардан келдим. Айылга бардым. Окуучулар мектепке кетишти.*

Жогорку мисалдарды башкаруучу мүчөлөр—баяндоочтор башкарылган мүчөлөр—жөндөмөлдөрдө турган толуктоочтор.

3. **Ыкташуу.** Сүйлөмдөгү сөздөр кээ бир учурда ээрчүү, же ээрчитүү, же башкаруу, же башкарылуу милдетин аткарып да, жөн гана баш мүчөлөрдүн бирине ыкташып, тизмектеше берет. Муну сүйлөмдөгү сөздөрдүн ыкташуусу дейбиз.

Маселен: *Ал жакшы жазат* (ыкташкан сөз—жакшы). *Көп адам келди* (ыкташкан сөз—көп). *Трактор ылдам айдайт* (ыкташкан сөз—ылдам).

Чоң мектеп салынды (ыкташкан сөз—чоң). *Күлүк ат чыкты* (ыкташкан сөз—күлүк).

Маселен: *Мектепте окудум. Кинону көрдүм. Шаардан келдим. Айылга бардым* (мындагы көрдүм, окудум, келдим, бардым деген баяндоочтор өздерүнүн алдында турган толуктооч-

торду башкарды да, аларды башкаруу жолу менен жөндөмөлдөрдүн биринде турушун талап кылды).

Жогорку мисалдардагы башкаруучу мүчөлөр—баяндоочтор, башкарылган мүчөлөр—жөндөмөлдөрдө турган толуктоочтор.

Көнүгүү 12. Макаланы окугула. Сүйлөмдөгү ээрчишүүнү, ыкташууну жана башкарууну ажыраткыла.

МАЙ МАЙРАМЫ.

Ызгардуу кыш өттү. Жер бети ак кардан кутулду. Жаркыраган жаз келди. Жер бети көгөрдү. Көк чөптөр жайнап чыкты. Келгин куштар келишти. Көгөргөн бак-дарактар, чөптөр жерге сулуулукту берди. Сайраган канаттуулардын үнү да адамга жагымдуу болду. Адамдар жаздык кийимдерин кийишти.

Эртең Биринчи Май майрамы. Балдар кубанышат. Таң атты. Күн чыкты. Асман ачык. Ава жылуу. Адамдар тамак-ашын ичишти. Жакшы кийимдерин кийишти. Окуучулар окуган жерине, кызматчылар кызмат кылган жерине жөнөштү.

Балдар бир биринен сурашат:

— Сен кече кайда болдуң?

— Жыйналышта болдум. Жыйналыштан кийин кинодо болдум. Андан үйгө келдим.

— Силер кайда болдуңар?

— Биз жыйналышта болдук. Анан кинону көрдүк. Андан кийин үйгө кеттик. Акматтар да биз менен жыйналышта болушту.

Эл катарга турушту. Желектерди көтөрүштү. Кызыл аянтты көздөй жөнөштү. Көчөлөргө эл жык толгон. Ар жерде музыка тартылат.

Көнүгүү 13. Муну да жогоркудай иштегиле.

.....Ушинтип, далай жылдар алышканбыз,
Майданда салгылаша зарыкканбыз.
Көңүлдү жалгыз күнү жадыратпай,
Кандуу жаш, муңдар менен карытканбыз.
Толкундай шибер баскан талаа мейкин,
Помещик, бай-манаптар бузган көркүн!
Көпчүлүк кабак ачпай, карды тойбой,
Эмгекчи болгон эмес баскан эркин.
Салыгын аткаралбай муңга толдук,
Чыгым үчүн, өмүрдүк малай болдук.
Чыгымга жарыбыздын башын ачып,
Бийлеген, эзип жаткан өкүм зордук.
Кайтадан күчкө кирдик, жоого бардык,
Үйрөндүк, колдо болду курал жабдык.
Алышып актар менен, бак талашып,
Эл эркин жерибизди коргоп калдык.

(Кыргыз элинин Катманы).

§ 6. Жай, суроолуу жана илептүү сүйлөмдөр.

1. Кандайдыр бир ишти маалым кылуу үчүн жайынча гана айтылган сүйлөмдү жай сүйлөм дейбиз.

Жазууда жай сүйлөмдүн аягына чекит (.) коюлат.

Маселен: *Биздин өлкө гүлдөдү. Турмуш жыргалдуу болду. Элибиз маданияттуу болушту.*

Чекиттен кийинки сөздүн биринчи тамгасы ар дайым баш тамга менен жазылат.

2. Бир нерсе жөнүндө суралып айтылган сүйлөмдү суроолуу сүйлөм дейбиз.

Жазууда суроолуу сүйлөмдүн аягына суроо (?) белгиси коюлат. Суроолуу сүйлөм төмөнкү тартипте түзүлөт.

а) Сурама ат атоочтор суроолуу сүйлөмдү уюштурат.

Маселен: *Абыл кайсы көчөдө турат? Үйгө ким келди? Капар качан келди? Канча саат сабак болот? Бүгүн эмне болот?* ж. б.

Мында *качан, кайсы, канча, ким, эмне* деген ат атоочтор суроолуу сүйлөмдү уюштурду.

б) Суроо уландысында турган сөздөр суроолуу сүйлөмдү уюштурат.

Маселен: *Бүгүн кино болобу? Сендеги — китепчи? Силер барасыңарбы? Биз келебизби? Келген — өтүкчүбү?* Мында—*бы* мүчө уюштурду.

в) Интонация аркылуу да суроолуу сүйлөмдү уюштурууга болот. Мындай учурда сүйлөмгө сурама ат атооч да, суроо уландысы да катышпай калат.

Маселен: *Шаарга сен барбасаң, мен барайынчы?* (мен барайынбы деген мааниде). *Былтыр кыш эрте түшкөн ээ?* (мында былтыр кыш эрте түшкөн беле деген мааниде).

Интонация аркылуу түзүлгөн суроолуу сүйлөмдөр, түзүлүш жагынан алганда, өтүнүч иретинде айтылган сүйлөмгө окшоп кетет. Бирок берген маанисине караганда суроолуу сүйлөм болуп калат.

3. Күчтүү сезим менен (корккондо, сүйүнгөндө, таң калганда, шашканда, ураан чакырганда, коомго же башка бирөөгө айрыкча кайрылганда) айтылган сүйлөмдү илептүү сүйлөм дейбиз.

Илептүү сүйлөмдүн аягына илеп белгиси (!) коюлат. Илептүү сүйлөмдү, көбүнчө, сырдык сөздөр уюштурат.

Маселен: *Бах, мындай ширин болорбу! Бали, эгин болсо, ушундай болсун! Төх, аз болгондо кетип калмак экен!*

Илептүү сүйлөмдү интонация аркылуу да жана буйрук түрүндө айтылган этиштер аркылуу да уюштурууга болот.

Маселен: *Ойнуң менен омураң кал! Жетишет эми! Кой, ээленбе! Отур сабагыңа!...*

Эскертүү. Суроолуу сүйлөм адамдын айткан оюна карай түзүлөт, анткени—кай бир учурда сурама ат атооч же суроо уландысы катышып турса да, суроолуу сүйлөм болбой калууга мүмкүн.

Маселен: *Ал бүгүн кайдан келсин. Эртең келемин деген. Жөн эле күткөнүң болобу. Айткан күнүндө келер.*

Суроолуу сүйлөм сыяктуу илептүү сүйлөм да, түзүлүшү жагынан илептүү сүйлөмгө окшоп турса да, берген мааниси жай сүйлөм болууга мүмкүн.

Көнүгүү 14. Үрды окуп, илептүү сүйлөмдөрдү ажыраткыла.

САЛЮТ.

(Үзүндү).

Салют, салют,
Фрунзеден, уккула!

Салют—таалай,
Достор, тышка чыккыла!

Салют, салют—
Жеңгендердин саламы,
Жеңгендерди

Сүйүп, боорго кыскыла!
Ала-Тоовун жылдыз учкан аскарары,
Башыңарды бери карай жыккыла!
Салют, салют,
СССРден, бар бурчтан!
Салют, салют,
Союз уулу кыргыздан!
Салют, салют,
Келечекке, жаштыкка,
Түбөлүккө жеңген биздин турмуштан!

Салют,
Салют,
СССРден уккула!
Атомчулар
Акылынан жылбышкан!

(Маликов).

Көнүгүү 15. Текстти окугула. Интонацияга карай сүйлөмдөрдүн жигин ажыратып, тиешелүү жерлерине чекит коюп көчүргүлө. Сүйлөмдү баш тамга менен баштап жазгыла. Баш мүчөлөрдүн астын сызып койгула.

МЕН КАНТИП УЧКУЧ БОЛДУМ.

Эгер мындан жыйырма жыл мурун учасың деп бирөө мага айтса, ишенбес элем мен балалык күндөрүмдү Волганын жээгиндеги кичинекей гана бир кыштакта өткөрдүм бул кыштакты „Василевск“ деп атачу

кыштын күнү бул жерде пароходдор ондолучу мында менин
атам котельщик болуп иштөөчү эле кийинчерээк мен да мында
иштей баштадым ал увакытта менин жашым араң эле он үчтө
болучу менин деним абдан таза эле мен атамдын эски бешманты
менен эски чокоюн кийип алып, жүгүрүп жүрөр элем менин
колум жана бутум дайыма эле сууктан кесилип кетип, кабат-кабат
болуп туурулуп калучу бул—менин эсимден такыр кетпейт, али
да болсо, ошолорду көз алдыма келтирем

1917-жылы мен араң эле 14 жашта элем ошол жылы жаңы эле
айыл мектебин бүтүргөм турмушту таанып, аны ажыратуу мага
кыйын болчу

1919-жылы 16 жашка чыккан кезим эле өз ыктыярым менен
Совет Армиясынын катарына өттүм мен учкучтар бөлүгүнө өттүм
бүтүн бир жыл боюнча паркта аэропландын бөлүмдөрүн жыйы
ноочу болуп иштедим

бул жыл мен үчүн абдан көңүлсүз өттү мени учууга үйрөткөн
жок чынында үйрөтүүгө эч кимдин колу да тийген жок, себеби—
ал кезде биздин жаш республиканы бардык жактан душман кур
чап алган эле

ошол учурдагы биздин учкучтар эски, жаман аэропланда учуш
чу актардын гвардиялары болсо Англиядан алган жаңы аэро
пландарда учуп жүрүшчү ошондой болсо да, биздин каарман уч
кучтар абдан куралданган актарды жеңип чыгышты

менин өзүбүздүн учкучтар менен бирге учкум келет
авада жүрүп, душмандар менен согушсам дейм бирок бул ойго
жетүү ал увакытта кыйын эле, себеби—бүткүл Россия боюнча
учкучтар даярдоочу бир эле мектеп болучу анын үстүнө менин
айыл мектебинин көлөмүндөгү билимим менен өтүүгө кыйын эле

1921-жылы Егоровскидеги учкучтар мектебине жиберилшти
бат эле учкучтар мектебин бүтүп чыктым ошол эле замат
мени Серпуховдогу авада жүрүп, урушууну үйрөтүчү мектепке
жиберди бул жерде мени жай учкучтан согуш (военный) учку
чуна өткөрдү мен жалаң гана аэропланды учурууну үйрөнбөстөн,
анын үстүнө авада жүрүп кандай урушууну, согуш куралдарын
кантип колдонууну да үйрөндүм

менин жакшы окуганымды сыйлап, мени Москвадагы учууну
жогорку техникасын үйрөтүүчү мектепке жиберди бул жогорку
мектепте аэропланды авада ойнотуу жобосун үйрөтөт экен бу
ларды мен бүт үйрөнүп алдым

ошентип, 1923-жылы кадимки кымбат баалуу уруш учкучу
болуп чыктым.

(Советтер Союзунун баатыры Валерий Чкаловдуку боюнча).

Көңүгү 16. Ырды окуп, суроолуу сүйлөмдөрдү ажыраткыла.

Асманга бүгүн көз салчы,
Самолёт кайсы, куш кайсы?
Жеринди бүгүн карачы,
Баштагы кайсы, биз кайсы?

Мейкиниң завод, фабрик,
Мелмилдеп жаткан уч кайсы?
Томсоргон эски чөлдөр жок,
Түнт токой болгон түз кайсы?

(Маликовдон).

Көңүгү 17. Ангемени окугула. Интонацияга карай сүйлөмдөрдүн жи
ни ажыратып, тиешелүү тыныш (чекит, суроо, илеп) белгилерин коюп көчүр
үлө. Сүйлөмдү баш тамга менен баштап жазгыла.

ӨЧ.

Воронин менен Петренко да ушул мектептин короосундагы
отун коюлучу кепеде камалып жатышты обер-лейтенант ал эки
абышканы ошол эле күнү бир нече ирет жеке-жеке чакырып
сурады.

- сен кимсиң
- колхозчумун
- эл кайда
- качып кетти
- большевиктер кайда кетишти
- билбеймин

эки абышканын тең берген жооптору ушундан артык
болбоду обер-лейтенант жедеп чарчагандан кийин гана көжөөр
гөн абышкаларды кайта каматып салды

эртеси обер-лейтенант: — Кана эми, айтпаган кишини көрө
дүн— деп ойлоп, мектептин короосуна чыкты абышкаларды
чыгартып келип, резинке камчы менен бет талаштыра экөөнү
эки чапты.

- эл кайда балдарыңар кайда — деди обер-лейтенант
- эл Кызыл Армия менен бирге кетти менин төрт
уулум бар төртөө тең бул кыштакты силерден кайра тар
тып алуу үчүн, күч жыйноого партизандарды уюштурууга
токойго кетти, токойго— деди Иван Петрович
- кайсы токойго — деди обер-лейтенант
- төмөнкү токойго, жогорку токойго... күн чыгыштагы, күн
батыштагы токойго... Россиянын сен адашчу калың кара токоюна
обер-лейтенанттын аябай ачуусу келди колундагы камчы менен
Воронин абышканы моюн талаштыра тартып-тартып жиберди
мойнунан аккан кан абышканын акырегинен ылдый койнун көз
дөй жайыла берди

— жыртайган акмак мунун кайратын сен эмне үчүн балдары
на кошулуп токойго кетпедиң

— мен кетпедим мен мында, балдарымдын ак шумкардай ай
ланып кайра келишине ишенем
обер-лейтенанттын кыжыры ого бетер кайнады ал ордун
да чыдап тура албай, кутурган иттей желикти чаңырып
буйрук бере баштады. Фашисттик желдеттер абышканы жылаңач
тап коюп, жалпак камчы менен сабашты

сабагандан кумары канбай калгандай обер-лейтенант пистолетин сууруп алып, Петренконун төшүнө такай берди бечара абышка оң колу менен сол көкүрөгүн баскан бойдон чимирилип барып үстөмөнүнөн жыгылып түштү

эки солдат Воронинге асылышты эр жүрөк абышка тили кестире койбой, башын ала качып, үнүнүн бардыгынча кыйкырып жатты

—шашпа доуз менин жолборсторум келишет мен өлгөн жерде сен дагы өлөсүң менин айыпсыз каным аккан жерден сенин каның агат менин өлүгүм калган урандылардын астында сени да, сенин канкор фюрериндин да өлүгү калат мен өлөм мени Степаным калат ал сенден менин өчүмдү алат жазанды тартасың шашпа доуз, шашпа...

(Уметалиевдин аңгемесинен).

Көнүгүү 18. Төмөнкү айрым жай сүйлөмдөргө суроо болучу суроолор сүйлөмдөрү өзүнөр түзгүлө. Кандай сөздүн же мүчөнүн жардамы менен ал суроолуу сүйлөмдөр түзүлгөнүн ажыраткыла.

1. Башталгыч мектепте төрт жыл окудум. 2. Жети жылды мектепти быйыл бүтөм. 3. Келеркиде педагогия окуу жайына кирем. 4. Педагогия окуу жайын бүткөндөн кийин 2—3 жы иштеп, андан кийин педагогия институтуна кирем. 5. Орус тилин жакшы билем. 6. Биздин мектепте орус тилин окутуу миселеси жакшы коюлган. 7. Мугалимибиздин аты-жөнү — Анна Сергеевна Макарова. 8. Биздин класста 35 бала окуйт. Булардын он жетиси—кыз, калгандары—эркек. 9. Окуучулардын көпчүлүгү—отличник. 10. Октябрь майрамында биз мектепти кызыл тазыл плакаттар менен кооздодук.

Көнүгүү 19. Ырды окугула. Илентүү сүйлөмдү байкагыла.

БИЗ КАЙРЫЛЫП КЕЛЕБИЗ.

Уккун, апа!

Биз кайрылып келебиз.

Коркуталбайт куйтуланган фашисттер.

Ойдон,

Тоодон,

Асман,

Жерден,

Денизден

Кыргын салып, каршы барчу уулуң — шер!

Уккун, апа!

Биз кайрылып келебиз,

Чача берет жарык нурун улуу күн,

— „Коммунизм, фашизмди жеңди!“ деп,

Ай- ааламды толкундатат шандуу үн.

Уккун, апа!

Кубанычтан күлөсүң,
Жеңиш менен жер терметип келгенде.
Шондо өбөрсүң жылдыздуу бул чекемден,
Баатыр уулуң балбан колун бергенде!

(Акаев К).

Көнүгүү 20. Ангемени окугула. Илентүү сүйлөмдөрдү ажыраткыла.

— Камынгыла, жолдоштор! — деди кайраттуу, токтоо дабыш менен. Отрядчылар бирден кам уруп, мылтыктарын колуна алып, атууга камынышты.

— Ылдам аткыла, жолдоштор!

Бирок бул учурда Осмон катарынан:

— Аtpa! — деп, Сапарбайдын колун кармай калды.

— Аtpaгыла! — деди бирөөнүн үнү отрядчыларга.

— Тамды бетке алалык! — дешти.

Чынында ок чыгарып, жоо жүрөгүн алыш мезгили жеткенде. Сапарбай жанакыдан да катуу буйруп:

— Жок, жолдоштор, аtpaгыла!

Атыша-атыша тамды бетке албасак, биз кечиктик! — деди.

Көнүгүү 21. Ырды көчүргүлө. Интонацияга карай тиешелүү жерлерин тыныш белгисин койгула.

КЫЗДАР ЫРЫ.

Сыдырым жүрүп эртелеп

Эмгекке бай таң атты

Ак алтындуу талаага

Теримчилер жарашты

Ой, Калыйча, Калыйма

Келгиле пахта терелик

Ылдам-ылдам бүтүрүп

Фабрикке берелик

Өзүбүз да жыргайбыз

Өмүрдүккө кенелип

Болбосун жалкоо далдырап

Жүрбөйлү бошко жалдырап

Биз дүркүрөп иштейли

Үн салсак талаа шаңгырап

Шаңкылдап чыгып үнүбүз

Гүлдөсүн күндө жерибиз

Ак алтынын көбөйтсүн

Шаңдуу шайыр элибиз

(Маликов).

Көнүгүү 22. Текстти көчүргүлө. Сүйлөмдүн мазмунуна карай тиешелүү тыныш (чекит, суроо, илеп) белгилерин койгула. Сүйлөмдү баш тамга менен баштап жазгыла.

ҮЧ ЖОЛДОШ.

Жайдын күнү асман ачык колхоздун малдары жайлоого жана эле чыгып кеткен үч жолдош дем алышта жайлоого барып, алууга убада кылышты булардын бирөө—Эмил, экинчиси—Шапе, үчүнчүсү—Ашым

жайкы дем алыш болду окуучулар дем алышка тарашты жолдош да өздөрүнүн кыштактарына келишти быйылкы дем алышты жайлоодон өткөрөлү деген убадалары бар

бир күнү Ашым айта салды:

—„ой, жолдоштор, качан чыгабыз убаданы унуттуңарбы деп, жигит болсо, силердей болсун“

—„Ашым, сен бизди унутуп калды деп турасыңбы оолдо сенин шашкалактыгың ай бир аз күн бул жердегилер менен учурашып, иштерине кол кабыш кылып, анан баралы да жөн эмес сомодой болуп бастыра бериш биз үчүн туура келбейт“—деди берки экөө

арадан жыйырма чакты күн өтү эртеси эртең менен тоо жөнөшмөк болушту ал күнү керектүү буюмдарын камдашты жана муштарын бүтүрүштү күн кечкирди, түн кирди үчөө эшикке жатышты түнкү ава кандай сонун ай сүттөй жарык асманда жытыраган жылдыздарды, бакта сайраган булбулдарды көрчү түнү кү жел капкаяктагы атыр жыттарды айдап келет

төх, бүгүнкү жел ай алтын жанды тим эле мемиретесин

ээ жарык дүйнөдө жашамак кандай сонун агарып турган ай кантейн сайрап турган булбулдун үнүн айтасыңбы көгөрчөпчү атыр жытын карачы—деп, Эмил ой жүгүрттү, сүйлөш жатып, үчөө тең уктап кетти таң атты күн чыкты үчөө турду

мак-ашын ичишти аттарын токушту „кана, жигиттер, жөнөбө бүзбү саатыңар канча болду бүгүн жетебизби—деди“ Шарк бастыралы ардемеңерди бүт алдыңарбы эч нерсе калган жок кайта убара болуп, жолдон кайра келип жүрбөйлү—деди Ашым

— баары бүт алынды эчтеке калган жок мен текшердим деди Эмил

§ 7. Ээнин милдетин аткаруучу сөздөр.

Сүйлөмдө ээнин милдетин, көбүнчө, атооч түрүндө турган унгу, курама жана таандык зат атоочтор же алардын ордуна колдонулуучу ат атоочтор аткарат.

Мисалы: I. Алым эрдигин жолдошторуна көрсөттү. Арчалуу тоо көрүнөт. Ортодо катар тизилген—чатырлар. Ал—биздин лагерь. Биз кечки тамакты жеп болдук. Жогорку жакта бир ак ча-

Мында—Алым атооч түрүндө турган зат атооч, ал—ат атооч, унгу түрдө туруп ээлик милдетти аткалды. Каармандар—көпүк түрдөгү зат атооч, ээлик милдетти аткалды.

II. „...Жамбылым тойду курап салган экен.

Ар жерден конок арбын барган экен.

Мен дагы тойго барып түшкөн күнү

Куралып, той башталып калган экен“.

(Тоголок Молдодон).

Мындагы ээлер—Жамбылым, конок, мен, той деген унгу жана улама түрдөгү зат атооч менен ат атоочтор.

Ээлик милдетти жалаң унгу, курама, улама түрдө турган зат, же ат атоочтор гана эмес, атооч жөнөмөдө турган сан, сын атоочтор, этиштен атоочко өткөн жана тууранды сөздөр да аткарышат. Мындай учурда (сан атоочтон башкасы) зат атооч маанисинде болот.

1. Унгу атоочтор.

а) Унгу зат атоочтор ээлик милдетти аткарышат:

Күз келди. (ээ—күз, унгу зат атооч).

Жолбашчы келди (ээ—жолбашчы, кошмок унгу, зат атооч).

Ала-бакыра келишти (ээ—бала-бакыра, кош унгу, зат атооч).

МТС уюштурулду (МТС—кыскарган унгу).

б) Унгу ат атоочтор ээлик милдетти аткарышат:

Мен окуучумун (ээ—мен). *Ким жазды?* (ээ—ким). *Сен оку-*

учуң (ээ—сен). *Ал ырдады* (ээ—ал).

Эскертүү: Сурама ат атоочтордон ким, эмне, деген гана өздөр ээлик милдетти так аткарат да, калгандары так аткара албайт.

в) Унгу сын атоочтор ээлик милдетти аткарышат:

Сарыдан кызыл жакшы (ээ—кызыл). *Көктөн жашыл өңдүү*

(ээ—жашыл).

Сын атоочтор сүйлөмдө жалгыз туруп көп колдонулбайт, анткени—сүйлөмдө ээ болуп түшкөн сын атоочтор, чындыгында, зат атоочтун маанисин гана көрсөтөт.

г) Унгу сан атоочтор ээнин милдетин аткарышат:

Бештен алты көп (ээ—алты). *Он—экиге бөлүнөт* (ээ—он).

Көнүгүү 23. Көчүргүлө. Унгу атоочтордон болгон ээлерди ажыраткыла.

Каш карайды. Чыгыш жактан ай көтөрүлгөнүн биз сезбей да салдык. Ай жарыгы жердин бетин жапжарык кылып, мелтиретет. Ал сулуулукту кошо мактагандай болот. Жайдын салкын жели бизди караган чоң капчыгайдан созулуп чыккандай болот. Жайдын салкын жели атырылгандай болсо, көк шибер шуулдайт да урат.

Бир жагында мелтиреген көл жатат. Экинчи жагынан жашыл арчалуу тоо көрүнөт. Ортодо катар тизилген—чатырлар. Ал—биздин лагерь.

Биз кечки тамакты жеп болдук. Жогорку жакта бир ак ча-

тыр турат. Ошол ак чатырдын жанында лагердин сурнайчы Узак сурнай тарта баштады. Лагердеги пионерлер үч жүз келди. Ар бир отряд белгиленген орундарында эчак эле даяр болушкураат. Лагердин начальниги—Туруспай.

Көңүгүү: 24. Муну да жогоркудай иштегиле.

ТҮЛКҮ МЕНЕН БӨДӨНӨ.

I

Шибер чөп маалым кылат жаз мезгилин.
Жел эсип экилентет суу эпкинин.
Күн батып, күүгүм кирип, жылдыз чыгып,
Жамынды көөдөй кара түн кепинин.
Күн бою бир бөдөнө быт-быт уруп,
Ал дагы түн түшкөндө калды тынып.
Жорголоп корккон жүрөк тайдай туйлап,
Жол бою бетегеге кирди жылып.

II

Ач карын түлкү жаткан ичтен тынып,
Узун күн, үңкүр жайы ташка быгып.
Козголду ал ордунан кирип кыймыл,
Түн катып, сапар чекти жемге чыгып.

2. Курама атоочтор.

а) Курама зат атоочтор ээнин милдетин аткарат:
Жумушчу келди (ээ—жумушчу, курама зат атооч). *Кесилди* (ээ—кесме, курама зат атооч).

б) Курама ат атоочтор ээнин милдетин аткарат:
Силер уктуңар (ээ—силер, курама ат атооч).

в) Курама сан атоочтор ээнин милдетин аткарат:
Экинчи чыкты, биринчи калды (ээ—экинчи жана бири—
—экөө тең курама сан атооч).

Төртөө окуду (ээ—төртөө).

г) Курама сын атоочтор ээнин милдетин аткарат:
Жакшылык болду. Эпкиндүүлөр катышты (ээлер—жакшылык, эпкиндүүлөр, курама сын атооч).

Эскертүү: Курандылар менен айкашып турган сын жана сан атоочтор ээлик милдетти көп учурда сын жана сан атоочтор так маанисинде туруп аткарбастан, зат атоочтун маанисинде туруп аткарат.

Маселен: *Кайраттуулук жеңди. Эпкиндүүлөр сыйланды.*

Мында ээлер кандай деген суроого жооп бербестен, эмне? кимдер? деген зат атоочтун суроосуна жооп бериш керек.

Экинчилер алды. Мындагы ээ—экинчилер. Бул сүйлөмдүн ээсине кимдер деген суроону берүүгө да болот.

Көңүгүү 25. Ээси курама атоочтордон болгон сүйлөмдөрдү терип көчүрүп, ээнин астын сызгыла. Алар атоочтордун кайсы түркүмүнөн экендигин ажыраткыла.

Малчы мал кайтарат. Суучуя сууда сүзөт. Жумушчулар заводдордо, фабрикаларда иштешет. Мергенчилик жакшы кесип болот. Этуз бала тоого барды. Бейшеке баласына оюнчук алып келди. Оюнчук—балдарга абдан кызык буюм. Кесме кесилди. Илгич илдинди. Ачымал ачыды. Саатчы саат ондоду. Бийчи бийледи. Комузчу комуз чертти. Саанчы уй саады. Машиначы кийим тикти. Окуу—биздин милдет. Тазалык баарыбызга керек. Сугатчы эгин сугарды. Кетменчи кетмен чапты. Орокчу орду.

Көңүгүү 26. Окугула. Ээлик милдетти курама атоочтор аткарып турган сүйлөмдөрдү көчүрүп алгыла. Андан кийин ал ээлердин уңгусу кайсы атоочтон экендигин ажыраткыла.

Социалисттик курулуш сталиндик беш жылдыкта биздин Родинанын чарбачылык жана маданий турмушунун бардык жактарын өз кучагына алды. Бардык жерде жаңы турмуштун, жаңы социалисттик тартиптердин курулушу өөрчүдү. Алдыңкы катардагы оор индустриялар түзүлдү.

Совет бийлиги эл чарбачылыгын кайра курду. Жаңы техника негизинде, илим негизинде эл чарбасынын башка тармактары да кайра курулду.

Транспорт жаңы паровоздор, вагондор, рельстер, семафорлор, сигналдаштыруунун жана байланыштын эң жакшы куралдарын алды. Мурун артта калып келе жаткан темир жолдор кыска сроктун ичинде эл чарбасынын алдыңкы катардагы тармагына айланды.

Эң чоң жана эң сонун каналдар казылды. Беломор-Балтика каналы, Москва-Волга ж. б. каналдар. Беломор-Балтика каналы—түндүк советтик деңиздерди бир бирине кошот. Москва-Волга каналы—Москвадан чыгып, Советтер Союзунун эң маанилүү ички дарияларын көздөй бара турган терең суулуу жол.

3. Таандык атоочтор.

Таандык уландыда турган бардык атоочтор ээлик милдетти аткарышат.

Маселен: *Окуучуларыбыз келди. Китебим бар. Апаң китепте. Жумушунуз бүттү. Анын баласы, сенин инин, Ленинградда окуйт* (мындагы ээлер—окуучуларыбыз, китебим, апаң, жумушунуз, баласы, инин, бардыгы тең таандык зат атооч).

Куш төрөсү—Буудайык, ит төрөсү—Кумайык (ээ—терөө таандык зат атооч).

Алардан жыйырмадайы кетишти (мындагы ээ—жыйырмадайы, таандык сан атооч). Менде карандаштын кызылы сарысы да, көгү да бар (мындагы ээлер—кызылы, сарысы, көгү таандык сын атооч).

Асандын эмнеси келиптир? Сыйнын кандайы жакшы? Кимиси чыкты? (мындагы ээлер—эмнеси, кандайы, кимиси, таандык ат атоочтор).

4. Атооч турпатындагы этиштер ээлик милдетти аткарышат

Маселен: Келе жаткан — окуучулар. Жайылган — мадамай. Жазып жаткан — Бейше. Сүйлөгөн — Кемел (мындагы ээлер — келе жаткан, жайылган, жазып жаткан, сүйлөгөн).

Жогорку сүйлөмдөгү ээлердин уңгусу этиштен келет. Бул атооч турпатындагы этиштер дегенибиз, биринчиден, жердеги дөмөлөр менен жөндөлөт, экинчиден, сүйлөм тизмегинде атооч берилүүчү суроолорго жооп берет.

5. Тууранды сөздөр ээлик милдетти аткарат.

Маселен: Шыңгыр эткен¹ — темир (ээ—шыңгыр эткен). Тарс-тарс эткен — мылтык (ээ—тарс-тарс эткен). Серендеген — коён (ээ—серендеген). Жалт-жулт эткен — от (ээ—жалт-жулт эткен) ж. б.

Көнүгүү 27. Ангемени окугула. Эси таандык атоочтордон болгон сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Ал ээлердин уңгусу кайсы атоочтордон экенин ажыратып, айтып бергиле.

Кыргызстандын түндүк жагындагы агын суулардын чону — Чүй Арал деңизин көздөй агат. Чүй суусу деңизге жете албай Казакстандын кумуна барып соолот. Чүйдүн эки салаасы бар. Бир эки салаа Улан капчыгайынын оозунда бир бирине кошулат. Чүйдүн чыгыш жактан келүүчү салаасы — Кемин суусу, түштүк жактан келүүчү салаасы — Кочкор суусу. Эки салаанын кошулган жери — Чүй өрөөнүнүн башы. Чүй өрөөнү — кең талаа. Бул талааны топурагы абдан семиз. Топурагы кыртыштуу болгондуктан, өрөөнү малга жайлуу.

Чүй өрөөнүндөгү талаанын көбү илгери бекер жатты, анткени — кең талааларда мурун эч кандай курулуштар болгон эмес.

Кең талаалар бул күндө абдан гүлдөдү: темир жолдор салынды; зор каналдар казылды; совхоздор орноду; жаны шаар курулду; заводдор курулду; электр станциялары орнотулду;

1) „Эткен“ деген тууранды сөз эмес, этиш сөз, бирок бир муундуу тууранды атоочтор, көбүнчө „этти“, „деди“ деген жардамчы этиштер аркылуу тылат.

ун көз көрбөгөн техникалык өсүмдүктөр айдалды. Азыр Чүй алаасынын бети абдан өзгөрдү.

Кызылча көп эгилет. Кант чыгара турган заводдорубуз бар. Бул заводдорго кызылчаны колхозчулар жеткирет.

Кыргызстандын борбору — Фрунзе ушул Чүй өрөөнүнүн боюна салынган.

Көнүгүү 28. Ээнин милдетин кандай сөздөр аткарып турганын айтып бергиле.

Жаздын күнү кубандаган боз булуттар Кара-Булак тоосун аша берди. Шатырата, чөөлмөктөгө төгүп турган кара жамгырдын боз үйлөрдөн тамчылаган бирин-серин тамчылары гана калгандай болду. Батып бара жаткан күндүн кызылы, өмүрдүк мөңгү баскан бийик тоолордун кырка чокуларын сыйпалап, уламдан улам күндүн чөгүп бара жаткан жагын карай сыйпалангансыды.

Жылганын ичиндеги боз үйлөрдүн чамгарактарынан чубалган көк түтүндөр асманды карай жарышып, бир бирине жармашып, жечки сыдырым жел менен ойку-кайкы болуп удургуй берди.

Башында булгары шапкасы бар, толмоч, кызыл чийкил тиги жигит — Сарыгул. Ал совхоздун саясы бөлүмүнүн комсомол иштери жагынан болгон жардамчысы. Ал сур быштысын анда-санда бир камчылап, Бүркүт-Сайдагы ферманын койчусу Конокбайдын үйүнө карай ылдамдады. Конокбайдын короосунан отуз кою тууган. Сарыгулдун максаты малчыларга түрдүү жагынан жардам берүү.

(Кубанычбектики боюнча).

Көнүгүү 29. Окугула. Сүйлөм ичиндеги ээлерди атоочтордун түрлөрүнө карай ажыраткыла.

Жайдын толуп турган кези. Дем алыш күнү эле. Бүгүн пионерлер токойго барып, гүл, жемиш терип келишмекчи. Ошол максат менен Муса, Айша, Салый — үчөө жөнөп кетишти. Жолдо аларга Бейше кошулду. Ал да жемиш терүү үчүн токойго бара жаткан экен. Колунда бир корзинкасы бар. Баары калың токойго кире беришти. Жемиш өтө көп. Чөп да өтө калың чыккан. Гүлдөрдүн ичинен сарысы да, кызылы да, жашылы да көрүнөт. Кожогат менен карагат жайнап турат.

Пионерлер жемишти терип, жей баштады. Андан кийин корзинкасын толтурушту да, үйлөрүнө кайтышты.

Көнүгүү 30. Көчүрүп жазгыла. Курама атоочтон болгон ээлердин астын бир, таандык атоочтон болгон ээлердин астын эки сызып койгула.

Жаз чыгары менен эгин айдоо башталат. Колхозчулар жазгы айдоого күзүндө эле камынышат. Жерди минералдык семирткич менен семиртишет. Колхозчулардын малдары кыштан абдан семиз чыгат. Жем-чөп унаа малга берилет. Жаз башталары менен колхозчулардын бардыгы айдоо жумушуна кирешет. Үй жумушуна бала-чакалар, кемпир-чалдар гана калышат. Колхоздун малы жайлоого чыгарылат.

Малды малчылар багышат. Колхозчулар маданияттуу мушта турушат. Алар там үйдө турушат. Үйлөрү абдан Журнал жана газеталарды дайыма окушат.

Көнүгүү 31. Ырды окугула. Унгу атоочтон болгон ээлерди бир курама атоочтон болгон ээлерди бир башка, таандык атоочтон болгон ди бир башка көчүрүп алгыла.

КУЛПУНДУ.

(Үзүндү).

Четке кагып зар-мунду,
Ала-Тоо бүгүн кулпунду.
Кулпунду,
Илгери карай умтулду.
Жели жүрсө эркелеп,
Көк шибери теңселет.
Теңселет,
Жүгүнүшөт энтелеп.
Шылдыр-шылдыр шылдырап,
Соккон желден сыр сурап.
Сыр сурап,
Агып жатат миң булак.
Мында чыгат арманың,
Социалчыл чарбанын.
Чарбанын,

Өрүшүн ээлеп алганын.
Аванын толкун шыбырган,
Кызыл койчу ыр ырдайт,
Жел ташыйт,
Жел ташыйт көпкө
шыбырдайт.
Ырбы? Сырбы? Өзүң бил.
Тырыш, түшүн, турба тим!
Турба тим,
Күч көбөйтүп кошо кир!
Көп күчтүн бир мыктысы,
Тигине жүрөт жылкычы.
Жылкычы!
Социалчыл жылкысы.

(Жусуп).

§ 8. Баяндоочтун милдетин аткаруучу сөздөр.

Сүйлөмдө баяндоочтун милдетин этиштердин бардык түрү аткарат. Унгу, курама атоочтор жана таандык, жик, суроо уламыштарда турган улама атоочтор да аткарышат.

1. Этиштерден болгон баяндоочтор.

М а с е л е н: Окуучулар окуду (баяндооч—окуду). Баты окуган (баяндооч—окуган). Ал жазыптыр (баяндооч—жазыптыр). Ал жазгандыр (баяндооч—жазгандыр). Ал жазып жатат (баяндооч—жазып жатат). Мен саат үчтө барамын (баяндооч—барамын). Бүгүн кино болмок болду (баяндооч—болмок болду). Окуучулар келмек болушту (баяндооч—келмек болушту). Чагылган жаркылдады (баяндооч—жаркылдады). Жаз келип, кар эриди (баяндооч—келип, эриди). Саба болмок эле (баяндооч—болмок эле). Сен камчыла—(баяндооч—камчыла). Сен жазыл (баяндооч—жазыл). Биз жеңдик (баяндооч—жеңдик).

2. Сын атоочтор баяндоочтук милдетти аткарат.

а) Унгу сын атоочтор: Түн узун. Тоо бийик (баяндоочтор—узун, бийик). Анын сыясы кара (баяндооч—кара). Көз коркок, кол баатыр (баяндоочтор—коркок, баатыр).
б) Курама сын атоочтор: Бул жакшыраак (баяндооч—жакшыраак). Тиги кызгылтым (баяндооч—кызгылтым).

3. Сан атоочтор баяндоочтук милдетти аткарат.

а) Унгу сан атоочтор: Үч жерде үч—тогуз (баяндооч—тогуз). Сексендин жартысы—кырк (баяндооч—кырк). Жүз алтымыштын жартысы—сексен (баяндооч—сексен).
б) Курама сан атоочтор: Булар—үчөө (баяндооч—үчөө). Жарышта чыккан бешөө (баяндооч—бешөө). Келгени жыйырмадай (баяндооч—жыйырмадай). Жазылганы—он бешче (баяндооч—он бешче). Булар отуз чамалуу (баяндооч—отуз чамалуу).

4. Ат атоочтор баяндоочтук милдетти аткарат.

а) Унгу ат атоочтор: Биздин класскомубуз—сиз (баяндооч—сиз). Жазган—мен (баяндооч—мен). Айткан—тиги (баяндооч—тиги). Көргөн—ошол (баяндооч—ошол). Алып келген—бул (баяндооч—бул).
б) Курама ат атоочтор: Барган—силер (баяндооч—силер). Жыйнаган—алар (баяндооч—алар).

5. Зат атоочтор баяндоочтук милдетти аткарат.

а) унгу зат атоочтор: Кой—мал (баяндооч—мал). Үйдөгү—бала-бакыра (баяндооч—бала-бакыра). Жерди айдаган—МТС (баяндооч—МТС).

Же болбосо:

Сөз атасы—кулак,
Суу атасы—булак,
Жол атасы—туяк.

(Эл макалынан).

Мындагы баяндоочтук милдетти аткарып турган сөздөр: кулак, булак, туяк деген унгу зат атоочтор. Буларды жандай айтылуучу болот деген жардамчы сөзү кыскарып калып, өздөрү гана баяндоочтун ролун аткарып турат.

б) Курама зат атоочтор: Булар—короолош (баяндооч—короолош). Ырдаган—колхозчу (баяндооч—колхозчу). Жүгүргөн—бала-бакырлар (баяндооч—бала-бакырлар). Мунун жүгүргөнү Буурулдай (баяндооч—Буурулдай).

Же болбосо:

Теке—тоочул,
Коён—коңулчул (баяндооч—тоочул, коңулчул).

6. Сурама атоочтор баяндооч болот.

Бул—окуучубу? (баяндооч—окуучубу). Тиги экинчүбү (баяндооч—экинчүбү). Тигилер—сегизби? (баяндооч—сегизби). Жазган—сенби? (баяндооч—сенби). Бул—күлүкпү? (баяндооч—күлүкпү).

7. Тууранды сөздөр баяндооч болот.

Коён серең этти (баяндооч—серең этти). Темир шыңгы этти (баяндооч—шыңгы этти).

8. Таандык атооч баяндооч болот.

Айша—менин карындашым (баяндооч—карындашым). Кетти бараткан—сенин жолдошун (баяндооч—жолдошун). Бул—Айшанын апасы (баяндооч—апасы).

9. Жик атооч баяндооч болот.

Мен каарманмын (баяндооч—каарманмын). Сен каармансың (баяндооч—каармансың). Сен ударниксиң (баяндооч—ударниксиң).

10. Жатыш, чыгыш, барыш жөндөмөдө турган атоочтордун баяндооч болушу.

Кыргыз тилинде жатыш, чыгыш, барыш жөндөмөдө турган атоочтор сүйлөмдө баяндоочтун ролун аткарган учурлар болот. Чынында, бул жөндөмөдө турган атоочтор айкындооч мүчөлөр, бирок сүйлөмдүн кырдалына карай баяндоочу кыскарылып айтылбай көмүскө түрдө калат да, ушу жөндөмөлөрдүн биринде турган айкындоочтор баяндоочтун милдетин аткарып калат.

Маселен: *Окуучулар мектепте* (мында—окушат деп да жүрүшөт деп да, отурушат деп да айтууга болот).

Машина колхозго (мында берилсин деп да, жиберилсин деп да, таратылсын деп да, бөлүнсүн деп да айтууга болот).

Сүйлөмдүн бул түрү, көбүнчө, макал ылакап, же ураан түрүндө айтылган учурлар да көп учурайт.

Көңүгүү 32. Төмөнкү мисалдарды кайсы жөндөмөдө туруп, баяндоочтун милдетти аткаргандыгын байкагыла.

Эмгек—жерден, эгин—элден.

Ырыс—жерден, жеңиш—элден.

Эр—туулган жерине.

Суунуку—сууга, сайдыкы—сайга.

Сөз айтса—жүрөккө, чапса—билеккө.

Кой семизи—койчудан, кой өрүшү—короодон.

Жем—капта, жем баштык—атта.

Бирдики—миңге, миңдики—түмөнгө.

Жогорку мисалдардагы кара менен жазылган сөздөр, сүйлөмдүн бул түрүндө, баяндоочтук милдетти аткарып турушат, анткени—буларга жамай айтылуучу этиштер же жардамчы сөздөр кыскарып калды да, өздөрү эле сүйлөмдүн баяндоочунун так маанисин түшүндүрүп жатат.

Эгер мындай кылып түзсөк:

Кой семизи койчудан болот, же *кой семизи койчудан эмес* (же эле). Мында болот менен эмес же эле жеке туруп баяндооч боло албайт. Алар өзүнүн алдында турган жөндөмөдөгү атоочтор менен гана биригип, татаал баяндоочту уюштурушат, себеби—семизи деген ээге—болот деген этиштин өзүн эле жалгыз баяндооч кылсак, сүйлөм байланышпайт.

Көңүгүү 33. Көчүрүп, баяндоочтун астын сызгыла. Сөз түркүмүнө карай ажыраткыла.

Булбул элем басылдым,
Буудан элем басындым.
Буйруптур насип элимден,
Мунумдан быйыл ачылдым.
Торгой элем басылдым,
Тобурчак элем басындым.
Толгонуу учар канат жок,
Тогуз жылы жашындым.
Күкүк элем наалыдым,

Күлүк элем талыдым.
Күйүт менен өткөрдүм,
Күлгүн жаштын жарымын.
Кармалып кеттим Сибирге,
Каруу күчүм толгондо.
Карыптан мендей миллион,
Камалуу жаткан коргондо.
Канимет кылам кубанып,
Кайрылып туурга конгонго!..
(Токтогулдан):

Көңүгүү 34. Баяндоочторун таап, сөздөрдүн кайсы түркүмүнөн экенин ажыраткыла.

Жайдын күнү. Биздин звено—пахтада. Күн мемирейт. Звено башчыбыз—Түгөлбайдын колунда чоң кетмен. Кетмендер көтөрүлүп түшүп, жерге мылгыйт. Чак түш болду. Тамактануу үчүн жыйналдык. Тамактанып болгон соң, кайтадан шымаланып, ишке кириштик.

Көңүгүү 35. Окугула. Атооч баяндоочторду бир бөлөк, этиш баяндоочторду бир бөлөк көчүргүлө.

Чабалекей пайдалуу. Бул куштар адам баласынын турмушу үчүн зыян келтирүүчү курт-кумурскаларды өлтүрөт. Таранчы, карга зыяндуу. Биздин Кыргызстандын жеринде ар түрдүү куштар бар. Эт, жүн берүүчү куштар—каз, өрдөк, кекилик, чил.

Кай бир куштардын үндөрү кооз. Булбул—куштун акыны. Чакчыгай—куштун чечени. Булбулдун үнү мундуу. Ал абдан уккулуктуу сайрайт.

Көңүгүү 36. Жогоркудай иштегиле.

ЭКИ ЧАБАН.

Абыл менен Кубат—экөө совхоздо көптөн бери чабан. Бул экөө адеп совхозго чабан болуп киргенде кат таануучу эмес. Булар эки жыл ичинде көп билим алышты. Алар дайыма оку-

шат. Булар ушу күндө арифметиканын төрт амалын абдан жакшы билишет.

— Он миң койдун төрттөн бири канча?—деди Абыл.

— Он миң койдун төрттөн бири—эки миң беш жүз,—деди Кубат.

— Былтыр эгиз тууган кой—үч жүз эле. Быйыл үч жарым эсе көбөйдү, быйылкы эгиз тууган кой канча?—деди Кубат.

— Быйыл эгиз тууган кой—бир миң элүү—деп, дароо жоо берди.

— Мен 500 кой багам, мындан үч жүзү соолук, калганы току менен борук, калганы канча?

— Калганы—эки жүз.

Абыл менен Кубат окууга абдан шыктуу. Булар эсептешакшы чыгарышат. Булардын баккан койлору дайыма семиз.

Көнүгүү 37. Ээ менен баяндоочту тапкыла. Ээ менен баяндоочту атоочтордун түркүмүнө карай ажыраткыла.

КЫЗЫК.

Алмалуу өзөн токойго
Арала-ш кайың, тал кызык.
Адырда гүлдөп төлдөгөн,
Артелдешкен мал кызык.
Ак талааны гүлдөткөн,
Колхоз, совхоз эл кызык.
Казып алган кадырлуу,
Алтын, күмүш кен кызык.
Ыраактан жакын угулган,
Радио күү кызык.

Жазгы көктөм кезинде
Жашыл гүлдүү жер кызык.
Жарыштан чыгып байге алган,
Жалындуу жүрөк эр кызык.
Сталиндик доордо
Ырыстуу турмуш күн кызык.
Кызык, кызык, көп кызык,
Кыраан кызык, чеп кызык.
Кызыл туу жеңип жер бетин,
Байлардан алчу кек кызык.

(Тыныбековдон).

ЭЭНИН ТҮРЛӨРҮ.

Сүйлөмдүн ээси түзүлүшүнө карай эки түрү болот: жөнөкөй ээ, татаал ээ.

§ 9. Жөнөкөй ээ.

Сүйлөмдө ээнин милдетин бир гана сөз аткарып турса, аны жөнөкөй ээ дейбиз.

Биз эрте келдик. Сиз киного бардыңыз. Ким жазды? Жүз-төрткө бөлүнөт. Менин китебим таза.

Көнүгүү 38. Окугула. Сүйлөмдөгү жөнөкөй ээлерди ажыраткыла.

Дем алуу увагы болгон. Кечки чай ичер мезгилде таятам, таякелерим, кызматкерлер устаканадан ашканага келише турган. Алардын түрү абдан арыган, колдору боёлгон, көк таштын уусу

менен шыбалган, баштарын бууп алышкан болор эле. Булардын бардыгы ашкананын бурчундагы күнүрт көрүнгөн икон сыяктуу кишилер эле. Ушундай айбаттуу саатта таятам как менин маңдайыма отуруп алып, башка неверелеринин ичин күйгүзүп, алардан көрө мени менен көбүрөөк сүйлөшөр эле. Анын бүткүл дени жарашыктуу, кайралгандай, курч эле. Анын жибек менен тигилген атлас желеткеси эски эле. Чыт көйнөгү уйпаланган. Шымынын тизесинде алакандай жамагы бар эле. Ошондой болсо да, күрмө, кош жакалуу көйнөктөр кийип, моюндарына жибек боо тагынып жүргөн балдарына караганда, кооз кийинген киши сыяктуу жана көркөм болуп көрүнчү эле...

(М. Горький).

Көнүгүү 39. Муну да жогоркудай иштегиле.

Ава ырайы жыл мезгилдерине карай өзгөрүп турат.

Кышында күн өтө кыска болот. Ошол кезде жердин бетин кар басат. Суу бетине муз тонот.

Жазында күн узара баштайт. Күн жылып, кар эрийт. Муз жарылып, үйөр жүрөт. Күн жогору көтөрүлүп тиет.

Жайдын күнү күндүн шооласы жерди да, сууну да, аваны да жылытат. Жемиштер бышат. Эгиндер баш алат.

Күздүн күнү күн кайтып, түн узара баштайт. Ава салкын тартып, коңур салкын күз түшөт. Өсүмдүктүн гүлү түшүп, жалбырактар саргарып күбүлө баштайт. Асманды булут каптап, жаан көбөйөт.

Ава ырайынын мына ушундай бөтөнчөлүгүн—климат дейт.

§ 10. Татаал ээ.

Маани жактан бир бирине тыгыз байланышкан бир нече сөздөр сүйлөмдө татаал ээни уюштурат.

Сүйлөмдө ажырагыс бир мааниде туруп, эки же андан артык сөз ээнин милдетин аткаарса, аны татаал ээ дейбиз.

Татаал ээни уюштуруучу сөздөр.

а) Кош сөздөр: *Э.ин-тегин жыйналды* (эгин-тегин—татаал ээ). *Бала-бакырлар келишти* (бала-бакырлар—татаал ээ).

б) Кошмок сөздөр: *Жел боо байланды* (жел боо—татаал ээ).

в) Эки жана андан ашык сөздөн турган энчилүү аттар да татаал ээни уюштура берет:

Сары-Ала-Саз—жакшы жайлоо (Сары-Ала-Саз—татаал ээ).

Кум-Бел малга жайлуу (Кум-Бел—татаал ээ). *Аларча машина*

трактор станциясы колхоздорго жардам берди (Аларча машина трактор станциясы—татаал ээ).

г) Сан атоочтор. Бир нече сандар кошулуп, ээлик милдетти

аткаарса да, татаал ээге жатат.

Маселен: *Бир жүз он—экиге бөлүнөт* (бир жүз он татаал ээ). *Он беш—бешке үчтөн тиет* (он беш—татаал ээ).

д) Аныктагыч менен бышыктагычтар ээрчий турган атоочтор татаал ээни уюштурат:

Ылгый стахановчулар келишти (ылгый стахановчулар татаал ээ). *Нак өзү сүйлөдү* (нак өзү—татаал ээ).

е) Тууранды сөздөр. Эгер кош айтылган тууранды сөздөр ээлик милдетти аткарса, бу да татаал ээге жатат. Мындай учурда тууранды сөздөрдөн кийин эткен деген жардамчы сөздөр кошо айтылат.

Маселен: *Тарс-турс эткен—мылтык* (тарс-турс эткен—татаал ээ). *Жалт-жулт эткен—от* (жалт-жулт эткен—татаал ээ).

ё) Атооч маанисиндеги татаал этиштер татаал ээлик милдетти аткарат.

Маселен: *Жазып отурган—Асан* (жазып отурган—татаал ээ). *Сүйлөп бара жаткан—балдар* (сүйлөп бара жаткан—татаал ээ).

Эскертүү: Таандык уландыда турган атоочтор ээлик милдетти аткарганда, анын айкындоочу көмүскө түрдө туруп, оюбузда белгилүү болот, бирок бул татаал ээге жатпайт, анткени—ал ээнин тутумуна кирбестен, аныктооч болуп гана калат.

Маселен: *Китебим бар. Кагазы көп. Агасы келди.*

Көпүгүү 40. Жөнөкөй ээлерди бир башка, татаал ээлерди бир башка көчүргүлө.

Кыргызстан Советтик Социалисттик Республикасы гүлдөдү. Социалисттик чарба өстү; маданияты көтөрүлдү; завод-фабрикалары көбөйдү; темир жолдор салынды; машина трактор станциялары уюшулду; жаңы мектептер салынды; бардык балдар мектептерде окушат. Мектепте окуп жаткандар—ар түрдүү улуттун балдары.

Чүй өрөөнү эгинге толду. Кыргызстандын Ала-Тоосу кенге бай. Жайлоосу малга жайлуу. Боом капчыгайында жол салынды. Мурун капчыгайдан ат араң өтчү. Азыр Боомдон машина жүрөт.

Кыргызстандын түндүгүндөгү райондор ушул Боом капчыгайы аркылуу Фрунзе менен байланыш жасашат.

Ысык-Көл—биздеги чоң көлдөрдүн бири. Андан пароход жүрөт.

Көпүгүү 41. Жогоркудай иштегиле.

БИЗДИН ӨЛКӨ.

Советтик Социалисттик Республикалар Союзу эң эле кен. Анын байлыгына сан жетпейт. Анын элдеринин чыгармачылык күчтөрү—түгөнгүс мол.

Биздин данктуу родинабыз—женген социализмдин өлкөсү, капиталисттик дүйнөнүн ортосунда кыйрабас зоо сыяктуу болуп таамай көрүнүп турат. Биз, Советтер Союзунун бактылуу граждандары, өзүбүздүн родинабыз үчүн абдан сүйүнөбүз жана мактанабыз. Биздин родинада адамды адам эксплуатациялоо жок. Биздин родинабыз—эмгекчи адамдар үчүн бактылуу, камсыздалып, мадани турмуш түзүүгө жетишкен өлкө. Биздин өлкөдө эмгекчи адам эң эле кадырлуу жана ардактуу адам болуп эсептелет. Ал эми капиталисттик өлкөлөрдө эч нерсе кылбай жана жумушчулар менен дыйкан өндүргөн байлыктарды ээлеп гана жаткан кишилер—„эң кадырлуу кишилер“ болуп эсептелет.

Советтер өлкөсүнүн капиталисттик дүйнөдөн айырмасы мына бул: мында бийлик эмгекчилердин—жумушчулар менен дыйкандардын өздөрүнө тиешелүү.

Биздин өлкөдө заводдордун, фабрикалардын жеке ээлери жок. Жерлердин жеке ээлери жок. Бардык заводдор жана фабрикалар, бардык шахталар темир жолдор, бардык банктар, бардык токойлор, жер жана анын ичиндеги байлыктар социалисттик мамлекетке уюшкан. Алар эмгекчилердин өздөрүнө тиешелүү. Ошондуктан заводдор, фабрикалар, совхоздор, колхоздор өндүргөн жерлердин бардыгы тең эмгекчилердин өздөрүнүн керектиги үчүн, жумушчулар менен дыйкандардын социалисттик мамлекетинин байлыгын жана күчүн көбөйтүү үчүн жумшалат.

Көпүгүү 42. Татаал ээни тапкыла.

Бир миң сегиз жүз жетимишинчи жыл—Лениндин туулган жылы. Бир миң тогуз жүз жыйырма төртүнчү жылдын жыйырма биринчи январь—Лениндин елгөн күнү. Бир миң тогуз жүз он жетинчи жыл—падыша өкмөтү кулаган жыл. Бир миң тогуз жүз жыйырма жетинчи жыл—Автономиялуу Кыргыз республикасы уюшулган жыл.

БАЯНДООЧТУН ТҮРЛӨРҮ.

Сүйлөмдөгү баяндоочтор түзүлүшүнө карата экиге бөлүнөт: жөнөкөй баяндооч, татаал баяндооч.

§ 11. Жөнөкөй баяндооч.

Сүйлөмдө баяндоочтун милдетин бир сөз аткарып турса, жөнөкөй баяндооч дейбиз.

Маселен: *Окуучулар зачетко даярданышты* (баяндооч—даярданышты). *Бейше баргандыр* (баяндооч—баргандыр). *Экскурсияга барабыз* (баяндооч—барабыз). *Ал келиптир* (баяндооч—келиптир). *Түн узун* (баяндооч—узун). *Күн жылуу* (баяндооч—жылуу). *Стол—буюм* (баяндооч—буюм). *Кетип бара жаткан киши—менин жолдошум* (баяндооч—жолдошум). Мен каарманмын

(баяндооч — каарманмын). *Келгендер — окуучуларбы?* (баяндооч—окуучуларбы). *Сүйлөгөн—Асандыр* (баяндооч—Асандыр). *Эчкинин тууганы—эгиз, Иттин тууганы—сегиз* (баяндоочтор—эгиз, сегиз).

Жогорку сүйлөмдөрдүн баяндоочтору—жөнөкөй гана баяндоочтор.

§ 12. Татаал баяндооч.

Эки же андан артык сөздөр маани жактан тыгыз байланышып, сүйлөмдө татаал баяндоочту уюштурат.

Сүйлөмдө баяндоочтун милдетин аткарып турган сөз эки же андан артык болуп, ажырагыс бир мааниде турса, татаал баяндооч дейбиз.

Маселен: *Мектептен окуучулар келе жатышат* (баяндооч—келе жатышат). *Алым ырдап жиберди* (баяндооч—ырдап жиберди). *Алым уккан чыгар* (баяндооч—уккан чыгар). *Үрөндө сеялка менен сээп жүрөт* (баяндооч—сээп жүрөт). *Айша китеп окуп отурат* (баяндооч—окуп отурат).

Татаал баяндоочту төмөнкү сөздөр уюштурат:

а) Татаал ээ болгон атоочтор татаал баяндооч да болушат:

Кинодон келе жаткан—бала-бакыра (баяндооч—бала бакыра). *Мелтиреп жаткан—Ысык-Көл* (баяндооч—Ысык-Көл). *Жерди айдаган—МТС* (баяндооч—МТС). *Китеп чыгарган—Кыргызмамбас* (баяндооч—Кыргызмамбас). *Элүүнүн жартысы—жыйырма беш* (баяндооч—жыйырма беш).

б) Күчөткүчтөр жандаган сөздөр татаал баяндооч боло алат: *Биздин мектеп эң чоң* (баяндооч—эң чоң). *Мектептин ичинен өтө жарык* (баяндооч—өтө жарык) ж. б.

в) Татаал этиштер татаал баяндооч болот: *Окуучулар келе жатышат*. (баяндооч—келе жатышат).

г) Тангыч сөздөр татаал баяндоочту уюштурат: *Айша такыр көрбөдү, эч сүйлөбөдү* (баяндооч—такыр көрбөдү, эч сүйлөбөдү). *Асан тартисиз эмес* (баяндооч—тартисиз эмес) ж. б.

д) Божомолдогучтар татаал баяндоочту уюштурат: *Келе жаткан—Асан го? Бул китеп го?* (баяндооч—Асан го, китеп го) ж. б.

е) Аныктагычтар татаал баяндоочту уюштурат: *Айша али келбеди, Асан араң келди, Жумаш биле келди* (баяндооч—али келбеди, араң келди, биле келди) ж. б.

ё) Эле, экен деген жардамчы сөздөр татаал баяндоочту уюштурат:

Ал эртең бармак эле (баяндооч—бармак эле). *Ал китеп канадан эсеп китебин көргөн экен* (баяндооч—көргөн экен).

Былдын көргөнү элик экен (баяндооч—элик экен). *Кече келген Салый эле* (баяндооч—Салый эле) ж. б.

ж) Тилек этиштер татаал баяндоочту уюштурат:

Жумаш магазинге баргай эле (баяндооч—баргай эле). *Ал биздин класска ылайыктуу китептерди алгай эле* (баяндооч—алгай эле). *Бүгүн мага келгей эле* (баяндооч—келгей эле) ж. б.

з) Тууранды сөздөр татаал баяндоочту уюштурат:

Кулагым чур-чур этти (баяндооч—чур-чур этти). *Эшик тык-тык этти* (баяндооч—тык-тык этти). *Тыштан дүп-дүп этти* (баяндооч—дүп-дүп этти). *Чагылган жарк-журк деди* (баяндооч—жарк-журк деди) ж. б.

с) Кай бир атоочторго этиштер, же жардамчы сөздөр менен байламталар жамай айтылып да татаал баяндоочту түзөт.

Маселен:

1. Асан лётчик болот (зат атооч этишке жамай айтылды).
2. Сен сылык болгун (сан атооч этишке жамай айтылды).
3. Абыш сендей эле го (атооч жардамчы сөзгө жамай айтылды).

4. Биз мурун дос элек. Биз азыр да дос болуп келе жатабыз (зат атооч жардамчы сөзгө жана татаал этишке жамай айтылды).

5. Уу ичкен бир өлөт. Ант ичкен миң өлөт. (сан атооч этишке жамай айтылды).

6. Балыктын тиричилиги суу менен. (*Эл макалынан*).
Жогорудагы кара менен басылган сөздөр сүйлөмдүн татаал баяндоочтору.

Жогорку мисалдардын эң аяккы сүйлөмүн мындай кылып түзсөк: *Балыктын тиричилиги суу менен болот десек, мында да суу менен болот деген—татаал баяндооч, анткени—тиричилиги деген ээге болот деген этиш жалгыз туруп байланышпайт жана эмне менен деген суроого жооп бербейт.*

Көнүгүү 43. Текстти окугула. Андан кийин татаал баяндоочтуу сүйлөмдөрдү көчүрүп алгыла.

АЮУ МЕНЕН АБЫШКА.

(Жомок).

Байыркы увактарда аюу менен абышка орток болуп картошка айдаптыр. Айдаган картошкалары эң сонун чыгыптыр. Алар картошканы жыйноого камынышты.

Абышка аюуга:

— Канакей, аюу мырза, картошканын кайсы жагын аласың? Өзөгүнбү, же жерге көмүлүп жаткан тамырынбы?—дептир.

Айбандар жалбыракты жеп жүргөнүн аюу көргөн. Аюу мырза абдан ойлонду. Ал абышканы алдамак болду.

— Өзөгүн алам, сен тамырын ал,—деди аюу.

Абышка ичинен абдан сүйүндү да, макул болду. Аюу да абдан сүйүндү. Абышка болсо, өз ичинен жымыйды. Картошканын өзүгүн аюу, тамырын абышка алды. Аюу алданганын кийин билди.

„Келерки жылы орток болуп, эгин айдаганда, абышка ошондо алдайын“—деп, аюу ичинен ойлонуп жүрдү.

Экинчи жазда аюу келип абышкага:

— Быйыл дагы орток болуп, эгин айдайлы?—деп кеңес салды.

— Айдаса, айдайлы, менин каршылыгым жок—деп, абышка жооп берди.

Ошентип, экөө орток болуп, бул жылы бу удай айдашты. Бу удай сонун болду. Бир күнү экөө буудайга келишти.

Абышка аюуга:

— Аюу мырза, буудайдын тамырын аласыңбы, же башын аласыңбы?—деди.

Аюу ары ойлонуп, бери ойлонуп туруп, былтыркыдай алдынып калбайын деп: „Алсам тамырын алам, быйыл баш жагы сен алгын“ дептир. Абышка макул болот. Ошентип, абышка буудайдын данын алып, аюуну экинчи жолу да алдап кеткен экен.

Көнүгүү 44. Жөнөкөй баяндоочтуу сүйлөмдөрдү бир бөлөк, татаал аяңдоочтуу сүйлөмдөрдү бир бөлөк көчүргүлө.

Стахановчулар—булар өндүрүштөгү алдыңкы кишилер. Эски окумуштуулар менен специалисттер белгилеген бардык техникалык нормаларды алып ыргытышты. Техниканын чыныгы революционерлери, так мына, ушул стахановчулардын арасынан чыгып жатат. Алар эски илимди түзөтүп, аны алга карай өрчүтүп жатышат. Стахановчул кыймыл—коммунизмдин төмөнкү баскычынан жогорку баскычына өтүү үчүн, коомдун закону, ар кимде анын жөндөмдүүлүгүнө жараша, ар кимге анын керектөөсүн жараша деген принцип боло турган баскычка өтүү үчүн, шарттар түзүп жатат.

Көнүгүү 45. Жогорку сыяктуу иштегиле.

Илимге масса ээ болгон кезде—ал илим абдан зор күчкө айланат. Коммунизмдин жогорку баскычында акыл эмгеги менен күч эмгегинин ортосундагы айырма жоюлат. Стахановдук кыймылдын өзүндө жумушчулардын маданий-техникалык деңгээлинин ушундай бир өөдөлөшүнүн башталышы бар. Өөдөлөш акыл эмгеги менен күч эмгегинин ортосундагы айырманы жоюуга алып бара жатат.

Маданий-техникалык эмгектин деңгээлине чейин көтөрүү үчүн жүрүп жаткан кыймыл жумушчулардын кең массаларын өз күчү чагына алды. 1936-жылдын аягында ири өнөр жайлардын жумушчуларынын үчтөн эки бөлүгү техникалык курстарды бүтүрүштү, же өтүштү. Сталиндик беш жылдыктын 3 жылынын ичинде

де 393 миң адам жогорку билим алышты да, 9 миллионго жакын адам орто билим алышты.

Стахановчулардын, социалисттик өндүрүштүн чыныгы алдыңкы кишилеринин катарлары өсүп жана күндөн күнгө көбөйүп жатат. Техникалык маданият тездик менен өсүп бара жатат.

Көнүгүү 46. Ырды көчүрүп, татаал баяндоочтун астын сызгыла.

МЕН ЧЕТТЕ ӨСТҮМ.

(Үзүндү).

Өсүп-өндүм чет жерде,
Чет жерде барам картайып.
Днепрдей табылбас,
Канчалык көрсөм көз салып.
Ошол сонун өлкөнү,
Караган адам таң калып,
Байкап ойлоп карасам,
Көз жетпестей дүйнө кең.
Биз кай жерде жок болсок,
Жыргалчылык ошондо экен.
Каар баскан увакта,
Украинага бардым мен.
Көрдүм сонун кыштакты,
Туулуп өскөн эзелден,
Түн ичинде шам жагып,
Энем азап тарткан жер.

(Тарас Шевченкодон)

Көнүгүү 47. Тексттеги татаал баяндоочтуу сүйлөмдөрдү тапкыла.

...Каныбектер дарбазадан чыга алышпай калган. Болжогон жерге барып жатышты. Алымдар арканды сепилден ашыра ыргыта алышпай, көпкө убара болушту. Акыры, Жалилахундун акылы боюнча, ичке жипке таш байлап жеткирди. Анын учуна арканды байлап, бери жагынан Каныбектер тартып, сепилдин кырына чыгышып, беркилерди тартып алышты.

Капкалуу капастан аман кутулгандыктарына бардыгы сүйүнүштү. Төрт жоргону токуду. Бардыгы бирден куржун салышты. Кийимдерин кийишти. Уядан учкан балапанын акмалагандай болушуп, кетип бара жаткан төртөөнү бардыгы карашты...

(Каныбектен).

§ 13. Ээ менен баяндоочтун жазуу эрежелери.

1. Ыр эмес, жай сүйлөмдө ээ мурда жазылат да, андан кийин баяндооч жазылат, анткени—ээ баяндоочту башкарып турат.

Маселен: *Колхозчулар эгинди бастырышты. Эгиндин түшүмү жакшы болду. Колхоздун коюн мен кайтардым. Ырдаган—Асан. Жыйналышта сүйлөгөн—Зейне (колхозчулар, сүйлөгөн, түшүмү, мен, ырдаган—деген сөздөр сүйлөмдүн ээси).*

2. Кай бир учурда, көбүнчө, ырда баяндооч ээден мурда жазылат.

Маселен:

*Тектирдеги текени
Терип алды Буудайык.
Куюлушта кулжаны
Кууп алды Буудайык.*

(Терип алды, кууп алды—деген сүйлөмдүн баяндоочу, ээден мурда жазылды).

3. Эгер сүйлөмдүн баяндоочу атооч жөндөмөдө турган зат, сан жана ат атоочтордон болсо, ээден кийин сызыкча коюлат.

Сүйлөмдүн бул түрүндөгү ээ менен баяндооч бир бирине ээрчишүү же башкаруу жолу менен байланышпай калган түрүн көрсөтөт.

Маселен: *Ырдаган—Анар. Окуган—Чынар. Китеп окуган—мен. Хор айткан—силер. Барган—булар. Беш жерде беш—жыйырма беш. Алтынчы класста окуган баланын саны—отуз. Жетинчи класста окуган баланын саны—кырк.*

Саат—бул керектүү буюм. Эрдик—бул жүрөктүүлүк.

Эскертүү: Ээ менен баяндоочтон гана түзүлгөн (макал, ылакаптарда, же ураан катарында айтылган сүйлөмдөр гана кезигет) сүйлөмдүн баяндоочу көмүскө түрдө калып, баяндоочтун милдетин барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөдө турган улама атоочтор аткарып турса, ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлат.

Маселен: *Акыл—баштан. Асыл—таштан.*

Бул үч жөндөмөнүн биринде турган баяндооч жакты, же жикти көрсөтүп турса, сызыкча коюлбайт. Мисалы: *Мен шаардан. Алар Москвадан. Булар окууга ж. б.*

Көңүгүү 48. Ырды көчүрүп жазгыла. Бул ырда сүйлөмдүн ээси мурда жазылганбы, баяндоочу мурда жазылганбы? Айтып бергиле.

Көсөө куйрук көк даңгыт,
Карышкыр алды Буудайык.
Чагарак куйрук, чаар жон,
Жолборс алды Буудайык.
Түндө-түндө жүгүргөн,
Түлкүнү алды Буудайык.
Караңгыда жүгүргөн,
Карсак алды Буудайык.

Эңкейиште эчкини,
Эңип алды Буудайык.
Адырдагы аркарды,
Аны да алды Буудайык.
Бадалдагы маралды,
Барып алды Буудайык,
Арсан-арсан жүгүргөн,
Аюу алды Буудайык.

(Буудайыктан)

Көңүгүү 49. Ээ менен баяндоочтун ортосуна эмне үчүн сызыкча коюлгандыгын айтып бергиле.

1. Китеп окуган—окуучулар. 2. Сабак берген—мугалим.
3. Мал кайтарган—малчы. 4. Эгин айдаган—колхозчу. 5. Заводдо

иштегендер—жумушчулар. 6. Жайылган—мал. 7. Бул—китеп.
8. Киного барган—мен. 9. Театрга барган—сен. 10. Хор айткан—
биз. 11. Оюнга катышкан—сиз. 12. Экскурсияга барган—силер.
13. Айткан—бул. 14. Чуркаган—тигил. 15. Биринчи класс—төрт.
16. Экинчи класс—үч. 17. Төртүнчү класс—беш.

Көңүгүү 50. Ырды окугула. Зат атоочтон болгон баяндоочтон мурда эмне үчүн сызыкча коюлбайт? Айтып бергиле.

Туяктын көркү тулпарда,
Канаттын көркү шумкарда.
Жылкынын көркү желеде,
Баланын көркү энеде.
Кулундун көркү жылкыда.
Темирдин көркү өгөөдө,
Жыгачтын көркү мөмөдө.

(Токтогулдан).

§ 14. Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү.

Сүйлөмдө ээ менен баяндоочту жандап жүрүп, аларга аныктык жана тактык киргизген сөздөрдү сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү дейбиз.

Айкындооч мүчөлөр сүйлөмдөгү баш мүчөлөрдүн кайсынысына таандык экендигин суроолор аркылуу ажыратабыз.

Маселен: *Пионерлер лагерге кетишти.*

— Пионерлер кайда кетишти?—лагерге (лагерге—баяндоочтун айкындоочу).

Эки бала Москвага окууга кетти.

— Нече бала окууга кетти?—Эки.

— Кайда кетти?—Москвага.

— Эмнеге?—Окууга.

(Мында ээнин айкындоочу—эки. Баяндоочтун айкындоочу—Москвага, окууга).

Алынган мисалдарды схема менен көрсөткөндө мындай болот:

1. Пионерлер лагерге кетишти.

Пионерлер _____ кетишти.

ээ

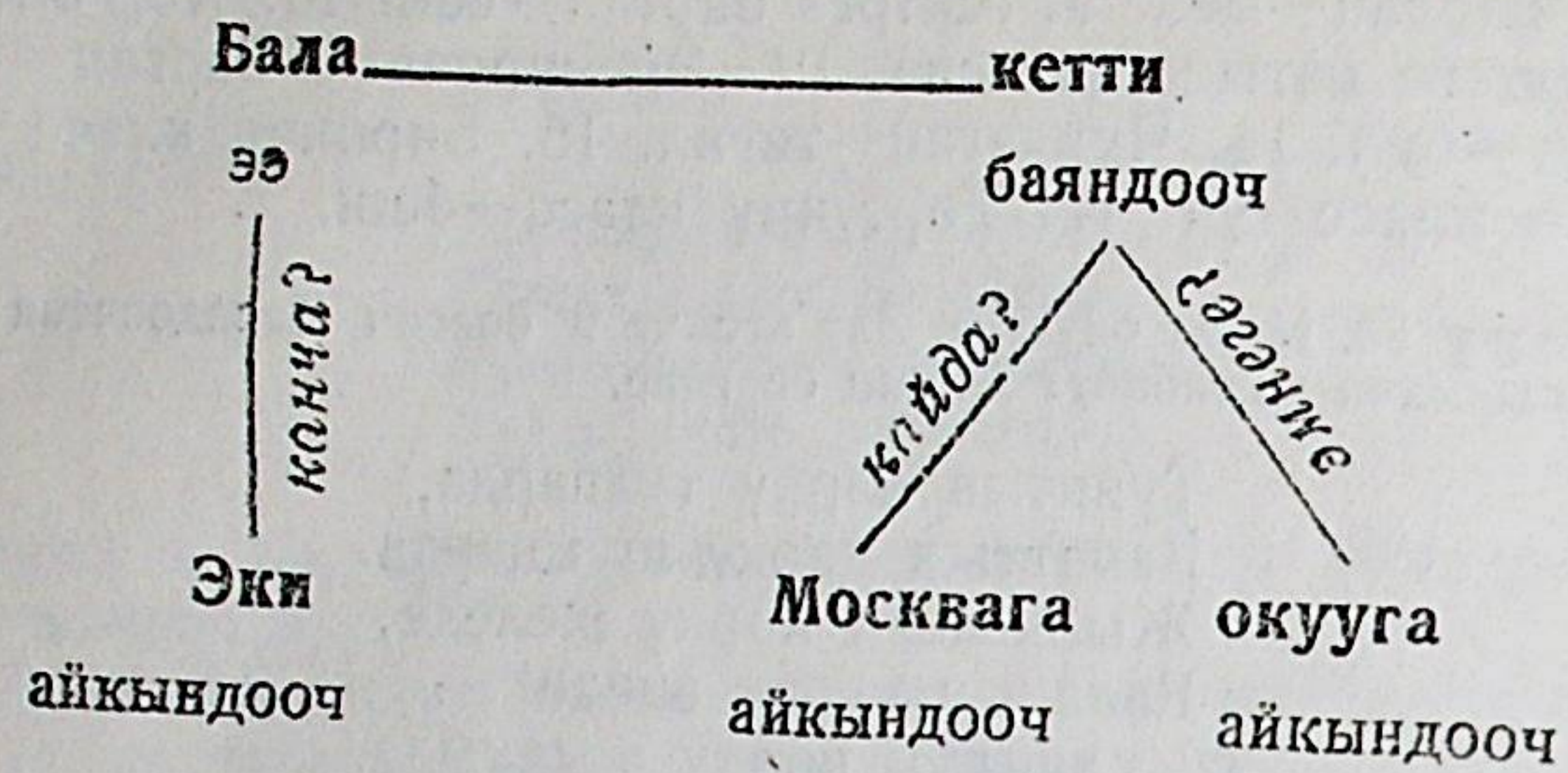
баяндооч

кайда?

лагерге

айкындооч

2. Эки бала Москвага окууга кетти.

Көпүгүү 51. Айкындооч мүчөлөрдү тапкыла. Алар баш мүчөлөрдү кайсынысына таандык экендигин суроолор аркылуу ажыратып көргүлө.

1. Темир жолдун үстү менен паровоз зыпылдап бара жатат.
2. Жер бети күн нуруна бөлөндү.
3. Эпкиндүү колхозчулар эгинге карай жөнөштү.
4. Советтик учкучтар Түндүк уюлду жеңишти.
5. Биздин айыл "Кум-Бел" колхозуна жакын.
6. Магазинге китеп алууга келди.
7. Мергенчилер тоодон кийик атты.
8. Быйлык жайда эгин да жакшы чыкты.

Көпүгүү 52. Муну да жогоркудай иштегиле.

КЫЗЫЛ ГҮЛ.

Кызыл гүлдүн өсө турган эби бар,
 Жаркыраган нурдуу сонун чеби бар.
 Кош канатын айга карап талпынткан,
 Кызыл гүлдүн булбул сындуу теңи бар.
 Ал кызыл гүл күн нуруна бөлөнгөн,
 Ал армансыз, жаз чыкканда көгөргөн.
 Кызыл гүлдөн толгон сырлар чечилет,
 Ошондуктан чыкпайт такыр көңүлдөн.

(Ы. Р.).

Айкындоочтор аткарган милдеттерине карай экиге бөлүнөт. Анын бири—аныктооч деп, экинчиси—толуктооч деп аталат.

§ 15. Аныктооч.

Сүйлөмдө ээни, же баяндоочту жандап жүрүп, анын сын-сыпатын, тулкусун, белгисин, санын, же бир жакка таандык экенин көрсөткөн сөздөрдү—аныктооч дейбиз.

Аныктооч: кандай? кайсы? кимдин? эмненин? канча? нече? канчанын? неченин? канчанчы? неченчи? канчанчынын? неченчинин? деген сыяктуу суроолорго жооп берет.

Аныктоочтордун милдетин төмөнкү сөздөр аткарат:

1. Илик жөндөмдө турган зат, сын, сан, ат атоочтордун бардыгы аткарат:

Асандын китеби бар (илик жөндөмдө туруп, зат атооч аныктооч болду).

Менин атам колхоздо иштейт. Сенин атам заводдо иштейт. Анын атасы—кызматчы (менин, сенин, анын деген ат атоочтор илик жөндөмдө туруп, аныктоочтук милдетти аткарды).

Жыйырмананын жартысы—он (жыйырмананын деген сан атооч илик жөндөмдө туруп, аныктоочтук милдетти аткарды).

Күлүктүн күлүгү чыгат. (Күлүктүн деген сын атооч илик жөндөмдө туруп, аныктоочтук милдет аткарды).

Затты үч жактын бирине таандык экендигин көрсөтүүчү аныктоочтор илик жөндөмдө турган атоочтор болот.

Аныкталгычтар болсо, таандык мүчөлөр менен өзгөрөт.

Жекелик одоно айтылганда:

1-жак—менин сумкам.

2-жак—сенин сумкам.

3-жак—анын сумкасы (зат атооч аркылуу айтылганда—окуучунун сумкасы, сын атооч аркылуу айтылганда—кызылдын өңү жакшы).

Көптүк сылык айтылганда:

1-жак—биздин сумкабыз.

2-жак—сиздердин сумкаңыздар.

Эскертүү. Затты бир жакка таандык кылуучу аныктоочтор аныкталгычты аныктаганда аныкталгычтын аягындагы таандык мүчөлөр түшүп да калат.

Маселен: *Биздин китеп* (китебибиз деген мааниде).

Силердин китеп (китебинер деген мааниде).

Аныктоочтордун аягындагы илик жөндөмө түшүп да калган учурлары болот.

Колхоз башкармасы (колхоздун башкармасы деген мааниде).

2. Уңгу жана курама түрдөгү сын атоочтор аткарат: *Кызык өюн болду. Чоң киши келди. Бийик тоого чыктым. Күлүк ат чыкты. Кызыл карандаш алды. Ал ылдам жүгүрдү. Бейше бат иштеди* (уңгу сын атоочтор аныктоочтук милдет аткарды).

Кайраттуу жигит келди. Мага бийиктей көрүндү (курама сын атоочтор аныктоочтук милдетти аткарды).

Сын-сыпатты, белгини, тулкуну көрсөтүүчү аныктоочтор—сын атоочтор аркылуу айтылат.

3. Уңгу жана курама түрдө турган сан атоочтор аткарат: *Эки киши келди. Алар төрт келди. Он бала экскурсияга барды* (уңгу сан атоочтор аныктооч болду).

Экинчи бала чыкты. Отуздай адам келди. Жетиче ады катышты (курама сан атоочтор аныктооч болду).

4. ча,-сыз,-чан,-дай,-лаш,-луу,-лык мүчөлөр айкашкан атоочтор этиштик аныктооч болот:

Ал кыргызча да, орусча да сүйлөдү (кыргызча, орусча аныктооч). Шаршеке атчан келди. (атчан—аныктооч). Бак жараксыз келди (жараксыз—аныктооч).

Мен Абылдай иштедим (Абылдай—аныктооч). Биз айылда кондук (айылдаш—аныктооч). Асан кайраттуу келди (кайраттуу—аныктооч). Колхозчулар малдуу болду (малдуу—аныктооч). Ал балалык кылды (балалык—аныктооч).

5. Уңгу ат атоочтор да аныктооч болот:

Бул бала окуду. Кайсы бала чыкты? Кандай киши келди.

6. Байыркы өткөн чак этиштин (айкын түрүнөн) мүчөлөрү уланшып турган атоочтук маанидеги этиш сөздөрдөн да жана бар, жок деген сөздөрдүн атоочко жамай айтылган жамамы менен да аныктоочтор уюштурулат.

Маселен: Москвадан келген киши мага кат берди. Москвага барган жолдош бүгүн келди (мында барган, келген деген сөздөр—аныктооч).

Элиги бар тоого бардым. Балыгы жок көлгө барды. (Элиги бар, балыгы жок—аныктооч).

7. Атоочту этишке өткөзүүчү „ла“ мүчө менен чакчыл „ып“ мүчө биригип айкашкан атоочтор аркылуу да аныктоочтор уюшулат.

Маселен: Сен болжолдоп айттың (болжолдоп—аныктооч). Сен чамалап айттың (чамалап—аныктооч.) Асан мени сыйлап айтты (сыйлап—аныктооч).

Эскертүү: I-ып мүчө айкашып турган этиштер этиштин аныктоочтун милдетин дайыма аткара албайт. „ып“, көбүнчө негизги этишке уланып, татаал баяндооч түзөт.

Маселен: Сабагын жазып жатат (жазып жатат—баяндооч). Сагын бара жатат (бара жатат—баяндооч).

2. Тууранды атоочтор да, тууранды этиштер да аныктоочтун милдетин аткара алышпайт, анткени—алар да, көбүнчө, татаал баяндоочко таандык болот.

Маселен: Жүрөк дик-дик этти (дик-дик этти—баяндооч). Эшик тырс-тырс этти. (Тырс-тырс этти—баяндооч).

8. Илик жөндөмдө турган зат атооч, сын атооч менен сан атоочту өзүнө тике багындыра аныктооч кылып да көрсөтөт. Мындай ээрчишүү сапатты, же санды аныктайт.

Маселен: Жакшы жердин берекеси көп. Эки баланын айтышы кызык болду.

Мында жакшы деген сын атооч да, эки деген сан атооч да эге, же баяндоочко тике байланышпай, өздөрүнөн кийин айтылган илик жөндөмдө турган ээнин тике аныктоочун аныктап туушат. Эгер сын менен санды ээге, же баяндоочко тике баш ийирсек, сүйлөм болбой калат, болсо да, ошол маанисинен башка тааниге өтөт:

Жакшы берекеси деп да, жакшы берекеси көп деп да айтылбайт. Ошондуктан, мындай аныктоочторду—кыйыр аныктоочтор дейбиз.

Аныктоочтор атооч жана этиш сөздөрдү аныктайт. Атооч менен этиш сөздөрдү аныктоочу аныктоочтор аныкталгычтын алдында болот.

Маселен: Чоң канал казылды (чоң—атоочтук аныктооч). Күнүн нуру чачырады (күндүн—атоочтук аныктооч). Эки карандаш алдым (эки—атоочтук аныктооч). Сабыр жакшы окуду (жакшы—этиштик аныктооч). Сен эки келдиң (эки—этиштик аныктооч).

Аныктоочторду өзүнө таандык кылып, уңгу курама, уланган түрдө турган атооч менен этиштерди аныкталгыч дейбиз. Аныкталгычтар сүйлөм мүчөлөрүнүн (ээ, баяндооч, айкындооч) бардык милдетин аткарышат.

Маселен: Чоң үй салынды (мында үй—аныкталгыч, сүйлөмдө илик милдетти аткарды). Жаз жакшы болду (мында болду—аныкталгыч, сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткарып турат). Жуучулар кызык кинону көрүштү (кинону—аныкталгыч, сүйлөмдө толуктоочтук милдетти аткарып турат).

Сүйлөмдө аныктоочтордун түшүп калган учуру да болот. Мындай учурда аныктоочтун кандай сөз экендигин, аныкталгычтын аягындагы таандык мүчөлөр билдирип турат.

Маселен: Карындашым бар. Үйүңүз кайда? Баласы келди (мында менин, сиздин, анын деген аныктоочтор жазылбай калса да, баяндоочтун аягындагы ым-ын-үңүз-ы деген таандык мүчөлөрдөн белгилүү болуп турат).

Сүйлөмдөгү аныкталгычтарды аныктай турган аныктоочтор бир нече сөздөрдөн да түзүлөт. Мындай учурда аныкталгыч таандык мүчө менен аягын өзгөртөт да, аны аныктай турган атоочтор, же уңгу түрдө, же курама түрдө болот, же болбосо, негизги аныктооч илик жөндөмдө болуп, калган аныктоочтор уңгу, же курама түрдө кала берет.

Маселен: „Тоң“ совхозунун директору сүйлөдү. Алты кишинин жарышы кызык болду.

Көпүгү 53. Атоочтук аныктоочторду тапкыла. Аларды сөз түркүмүнө зат, сан, сын, ат атоочторго) карай белгүлө.

Бир миң тогуз жүз жыйырма тогузунчу жыл—биринчи беш кылдык башталган жыл. Бир миң тогуз жүз отуз алтынчы жыл.

дын бешинчи декабрь күнү—Сталиндик Конституция кабыл алынган күн. Бир миң тогуз жүз он жетинчи жыл—Совет өкмөтүнүн онгоно жыл.

Сегизинчи март—аялдардын эл аралык майрамы. Ноябрь—эмгекчи элдердин улуу майрамы.

Көнүгүү 54. Дагы ушундай иштегиле.

КАРЫШКЫР МЕНЕН ТУРНА.

Карышкырдын соргоктугун ким билбейт,
Сугунганда сөөк саакты иргебейт.
Ач карышкыр эт жеймин деп какады,
Сөөк барып тамагына такалды.
Дем алалбайт, төрт аягы керилип,
Ары туйлап, бери туйлап маталды.
Эч ойдо жок келе жаткан бир турна,
Кокусунан жолукпасы ушуга.
„Абакелеп“—чакырган соң карышкыр,
Күйүп-шашып, чуркап келди тушуна.
„Балекеттен куткар мени, жан курбум,
Алкымыма салып узун тумшугуң“,
Байкуш турна жан далбастап тердеди,
„Азыр алам тамагыңды кер“,—деди.
Сууруп чыгып араң зорго дегенде,
„Баатыр, эми кана акымды бер,“—деди.
„Эмне дейт, сөзүн кара бул турнанын?
Карачы бул жырткычтын доо кылганын?
Алкымыма тумшугунду сунган кезде
Ой, акмак, жулуп калбай соо чыгардым!
Ачкамын, ачуум жаман ойнобогун,
Экинчи каршы алдыма туш болбогун.
Кокустан насип бүтүп кез келишсек,
Айлыма соо кайтам деп ойлобогун!“

(Крыловдун)

Көнүгүү 55. Текстти окугула, аныктооч менен аныкталгычтарды ажыратып, кайсы мүчөсү болуп турат? Айтын бергиле.

АРТЕКТЕ.

(Е. Коненонконун жазганы боюнча).

Кара деңиздин жээгинде пионерлердин „Артек“ аттуу лагеринин жанындагы гүлдүү, чоң калың бактын ичинде чачыраган эл аралык балдардын эл аралык фестивалы болуп турат. Сталин менен Молотов жолдоштор кеңешип туруп, Крымдын булуң-бурчун балдарга берүү керек, алар жакшылап чоңойсо, алардын сөөкүнүн чыңоо үчүн, бул жерде жакшылап дем алышы, күнгө кактанышы, күч жыйнашы деген пикирге келиши керек.

Бул деңиздин жээгиндеги бак кандай сонун! Бул бак ушундай гүлдүү жана жалбырактары коюу. Бутактар бир бирине жакшылап турат. Күн абдан ысык тийген күндөрдө да, булардын көңүлүндө отуруп, дем алууга болот. Мында жер шарынын бардык жактарынан алып келинген, абдан сейрек учурай турган багдар өсөт.

Бакта коргошундай тунук суулардын шылдырап агып турган суусу бар. Нечен түрдүү куштар сайрашат.

Дөбөдө чоң терезелүү, кең дарбазалуу ак дворец турат. Ал эми кооз.

Дворец эң сонун бак-дарактар менен курчалган. Артыкча гүлдөр, мала, сары гүлдөр көп. Алардын жыттары буркултуп турат. Алардын тегерегинде ала-була көпөлөктөр да учуп жүрөт.

Дворецтин алдында курма өскөн. Алардын алдында чоң фонтик—аквариум. Анын ичинде сүзүп жүргөн алтын жана күмүш балыктарды көрөсүң. Алардын куйруктары күн нуруна чагылышып жатат.

Кең баскычтар бактардын калың жерине алып барат. Бак соң деңиздин так жээгине чейин созулган....

Көнүгүү 56. Муну да жогоркудай иштегиле.

БАЛДАР.

Э жаркырап гүл чачып,
Аттуу жашыл гүл ачып,
Забан кагып жаш балдар,
Аун ырлар ырдашып,
Аттышат, тигине.
Шош бири бирине
Аулар эле көпөлөк,
Аунбөйт балдар тилине.

Балалык булбул сайраган,
Балалык бакты жайнаган.
Тилесем көңүл сооротуп,
Бир келбессин кайрадан.
Туруктуу өмүр кармабай,
Жаштыкка келип зарлабай;
Бир калыпта өтсөмчү,
Гүлдөй өскөн балдардай!

(Алымкулдан).

Көнүгүү 57. Көчүрүп жазгыла. Этиштик аныктоочторду ажыратып, сөздүн кумдөрүнө карай бөлгүлө.

1. Торгой бийик учат.
2. Таранчы жапыз учат.
3. Чабалекей-чачырап келтирет.
4. Таранчылар көп зыян келтирет.
5. Таранчылар эгинди кыйын жейт.
6. Кулаалы менен үкү да илүү болуп эсептелет.
7. Кулаалылар балапандарды кырбай илүү алат.
8. Үкүлөр коёндорду жаман курутат.
9. Күн кан соңун тийип турат.
10. Күндүн нуру мемиреп, жаркырап турат.
11. Жаратылыштын сулуулугу көңүлдүү экен.
12. Сонун-соңу гүлдөр, көгөргөн чөптөр, алардын атыр жыттары адамдын үлүн сергитет.

13. Турмуш жыргалдуу болду. 14. Жашоо көңүлдүү болду. 15. Жашоо эң жакшы болду. 16. Колхозчулар оокаттуу, нияттуу болушту. 17. Эгин мол болду. 18. Комузчу күүнү луктуу чалды. 19. Уй жакшы семирди да, сүт мол болду. 20. ше кыргызча да, орусча да, казакча да, өзбекче да тил. 21. Гүлнардын бети алмадай болуп кызарды.

Көнүгүү 58. Окуп, атоочтук аныктооч менен этиштик аныктоочтук раткыла.

...Столду которуу керек экендигин да кожоюн аз ай эмес, бирок аны үч жылдан бери айтып келе жатат.

Ошондой болсо да, али стол алмашыла элек.

Кожоюндардын кишилер жөнүндө сүйлөгөн сөздөрүн отуруп, мен бут кийим магазинин көз алдыма келтиретурган. Анда ушундай сөздөр сүйлөнөр эле. Кожоюндар да өз шаардын мыктыларынанбыз деп санай тургандыктары мага болду. Алар дагы кулк-мүнөздүн эң так жоболорун билгени жана мага күнүрт болгон ошол жоболорго сүйөнүшүп, кичине ди райымсыз жана аёосуз түрдө соттошот. Ал сот мени эриктирди жана ал капалуу зеригүү кожоюндардын закон на бүт бойдон мени каршы коёр эле. Ал закондорду бузуу үчүн көңүл ачар болчу.

Менин ишим абдан көп болду. Мен горничнаянын мени аткарып турчу элем. Шаршенби күндөрү ашкананын так жууым, самоварды жана мис табактарды тазалайм. Ишенбидөрү болсо, бардык үйлөрдүн тактайларын жана эки крыл жууымун, жер жемиштерин аарчыймын. Кожоюnumдун аялганен базарга барамын. Анын артынан ээрчип жүрүп, алган иш дарын, азыктарын корзинкага салып, көтөрүп жүрөм. Ансы тынан калбай дүкөндөргө, аптекага чуркайм.

Көнүгүү 59. Дагы ушундай иштегиле.

КЫЗУУ ЭМГЕК.

Жаз да келди, айдай төшүн ачылтып,
Күн жиберди, алтын шоола чачылтып.
Күз башынан жер кучактап уктаган,
Жан-жаныбар тура келди, толуп жык.
„Кош-кош“ дешип, колун берип кары кыш
Кете берди, өз жолуна кайрылып.
Көңүлү ачык, баары да шат, жайдары,
Көктөн куштар кубанышып сайрады.
Түрдүү сонун обон менен ыр ырдап,
Колхозчулар эгиндерин айдады.
Бака-шака багалегин түрүшкөн.
Балбандыгын өндүрүштө билдирген.

Кирди ишине биздин кызыл каарман,
Трактордон тандап-тандап ат минген.
Күч чогулуп, дегдеп күткөн кайдагы,
Күжүлдөшүп эмгек көркү кайнады.
Ударниктер жапырт кирип бет алып,
Мына талаа көркү чыгып жайнады.
Ой сонун жаз—быйылкы жаз жайнаган,
Большевиктик сапатына арналган!
Келин-кыздар, кемпир-чалдар танданып,
Эмгек дешип, кетмен ала чуркаган!
Ой сонун жаз—быйылкы жаз сонун жаз!
Жүргүн, жолдош, эмгек менен коюндаш!
Келиштирип сулуу жаздын келбетин,
Келин-кыздар кирди жапырт аралаш.

§ 16. Толуктооч.

Сүйлөм ичинде, баяндоочтор башкарып, орунду, мезгил-себеп менен максатты көрсөткөн сөздөрдү толуктоочу биз.

Толуктоочтор баяндоочко таандык болот да, илик жөндөмөн башка жөндөмөлөрдө турган атоочтор аткарат.

Сүйлөмдүн ээсинде, көбүнчө, аныктооч болот. Баяндооч-аныктооч да, толуктооч да болот.

Толуктоочтордун милдетин төмөнкү сөздөр аткарат:

1. Зат атоочтор аткарат:

Мен мектепке бардым (мектепке—толуктооч). *Китепти* (китепти, магазинден—толуктоочтор).

Илим мектепте болот (мектепте—толуктооч).

2. Сын атооч аткарат:

Жакшысын алып кел (жакшысын—толуктооч). *Жашылга* (жашылга—толуктооч). *Карандаштын кызылын* (кызылын, сарысын, карынын—толуктоочтор).

3. Сан атооч аткарат.

Үчтү бешке кошсо, сегиз болот (үчтү, бешке—толуктоочтор). *Керим бешинчиден алтынчыга көчтү* (бешинчиден, алтынчыга—толуктоочтор). *Алпинисттердин жыйырмагына сый ерилди* (жыйырмагына—толуктооч).

Курандынын жардамы менен атоочко өткөн этиштер да аткарат:

Зинанын келгенин көрдүм (келгенин—толуктооч). *Мен кууну, билим алууну жакшы көрөм* (окууну, билим алууну—толуктоочтор). *Ысак физкультура ойноону жакшы көрөт* (ойноону—толуктооч).

5. Табыш жөндөмөнүн мүчөсү зат атоочко уланбай айтылган учурда да толуктооч боло берет.

Салый китеп окуду (китеп—толуктооч). *Бейше кат жазды*

(кат—толуктооч). Саанчылар уй, кой, бээ саашты (уй, бээ—толуктоочтор). Асан орто билим алды (билим—толуктооч). Керим саат сатып алды (саат—толуктооч).

6. Таандык мүчөлөр айкашып турган сөздөр да (эгертен башка жөндөмө мүчө менен айкашып турса) толуктооч милдет аткарат:

Менин китебимди бер (китебимди—толуктооч). Бойу сарысын да, көгүн да карасын да, жашылын да алып (сарысын, көгүн, карасын, жашылын—толуктоочтор).

7. Толуктоочтун милдетин мезгилди көрсөткөн атоо да аткарат:

Мен бүгүн келдим (бүгүн—толуктооч). Асан былтыр ген (былтыр—толуктооч).

Көңүгүү 60. Окугула. Толуктоочторду таап, сөз түркүмүнө карай раткыла.

1. Бүгүн мектепте жыйналыш болот.
2. Жыйналышка окуучулар келет.
3. Тоодон топ түштү, буту колу жок түштү.
4. Окуучулар сабак окушту.
5. Ал мектептен келди. Эртең кызматка барат.
6. Пионерлерди экиден катарга тургузду. Алардын башчы кылды.
7. Алардын келгенин көрдүм.
8. Ырдоону жакшы билесин.
9. Гүлдүн жакшысын алып кел, жаманын ташта.
10. Шаршеден Үсөнгө бүгүн кат келди.

Көңүгүү 61. Муну да жогоркудай иштегиле.

Күздүн түнү. Ай алда качан батып кеткен. Асмандагы жылдыздар барсайып, эң эле чоң. Кең талааны жара тилген—кыйры жок темир жол. Айлана да караңгы түндөй тыпты. Саратандын ышкырыгы да угулбайт. Тетиги тоо этегиндеги тактын оту гана бир күйүп, бир өчөт. Тизмектелген кызыл гондорду сүйрөп бара жаткан паровоз караңгыдан суурулуп та келди. Паровоздун үшкүрүгү, дөңгөлөктөрдүн тарсылдаган кучактап, жай жаткан талаанын тынчын алды...

(Тазабек)

Көңүгүү 62. Толуктоочторду тапкыла.

Кеч кирди, тынчтык берип, күн да батты.
Мончого келгендерди тазалантты.
Фридон тартуу кылып, эки шерге
Колунда эмне болсо, берип жатты,
Жайнатып, нечен түркүн бал тамакты.

(Шота Руставели)

Көңүгүү 63. Муну да жогоркудай иштегиле.

Кармалып кеттим Сибирге,
Каруу-күчүм толгондо.
Карыптан мендей миллион,
Кармалып жаткан коргондо.
Айдай чыгат кызматка,
Кишендүүдөн миндетип.
Ачка бойдон иштетет,
Күнү менен түндөтүп.

(Токтогулдан)

Толуктоочтор (сүйлөм ичинде баяндоочтор башкарып турган сөздөр) орунду, мезгилди, максат менен себепти көрсөтөт.

§ 17. Орун толуктооч.

Сүйлөмдө иштин, же заттын ордун, багытын көрсөтүп, кайсы жерде? кайда? кайдан? кайсы жакты көздөй? кайсы жакты карай? деген суроолорго жооп болуп түшкөн сөздөрдү орун толуктооч дейбиз.

Маселен: Мектепте болдум. Кайда болдун?—Мектепте (орун толуктооч). Айылда клуб бар. Кайда клуб бар?—Айылда (айылда—орун толуктооч). Ашым Москвадан келди. Ашым кайдан келди?—Москвадан (Москвадан—орун толуктооч). Чыгыштан батышка карай жөнөдү. Кайда жөнөдү?—Чыгыштан батышка карай (чыгыштан батышка карай—орун толуктооч). Үйдү көздөй кетти. Каякты көздөй кетти?—Үйдү көздөй (үйдү көздөй—орун толуктооч) ж. б.

Көңүгүү 64. Ырдан орун толуктоочту тапкыла.

Ар бир түрлүү чымчыктар
Чүйдө калың тукуму.
Авадагы боз торгой
Аят айтып сайрады.
Мына Чүйдүн ичинде
Бөдөнөнүн кени бар.

(Тоголок Молдодон).

§ 18. Мезгил толуктооч.

Сүйлөмдө нерсенин мезгилин, увактын көрсөтүп, качан? кайсы увактан бери? качанга чейин? деген сыяктуу суроолорго жооп болуп түшкөн сөздөрдү мезгил толуктооч дейбиз.

Маселен: Эртең менен эрте турдум. Качан турдун?—Эртең менен эрте (мезгил толуктооч). Командировкадан кече келди. Качан келди?—Кече (мезгил толуктооч). Кырк сегизинчи жылдан бери окуп жатам. Качантан бери?—Кырк сегизин-

чи жылдан бери (мезгил толуктооч). *Майдын жыйырма экинчи* чейин бүтөт. Качанга чейин?—Жыйырма экинчи (мезгил толуктооч). *Июнь айында колхоздун малы жайлоого чыгарылат*. Качан чыгат?—Июнь айында (мезгил толуктооч). *Дүйшөмбү күнү окуучулардын жыйналышы болот*.—Окуучулардын жыйналышы качан болот?—Дүйшөмбү күнү (мезгил толуктооч).

Көнүгүү 65. Мезгил толуктоочторду тапкыла.

- Кең Чүй ата жарыктык
- Чындап жазы болгондо,
- Чын куранда көктөмү.
- Кышынкысы жакасы,
- Тизе бою карлары.

(Тоголок Молдо).

§ 19. Себеп толуктооч.

Сүйлөмдө иштин себебин көрсөтүп, эмне үчүн? Эмнелик? Кандай себептен? деген сыяктуу суроолорго жооп болуп кен сөздөрдү себеп толуктооч дейбиз.

Маселен: *Алымдын кесиринен уят болдум. Эмнелик уят болдуң?—Кесиринен (себеп толуктооч). Абыш окубагандыктан классында калды. Эмнеликтен классында калды?—Окубагандыктан (себеп толуктооч). Ажар сабакты билген үчүн жооп берди. Эмнеликтен шар жооп берди?—Билген үчүн себеп толуктооч).*

§ 20. Максат толуктооч.

Сүйлөмдө ишке максат кылынгандыкты көрсөтүп, эмне үчүн? Эмне максат менен? деген сыяктуу суроолорго жооп болуп кен сөздөрдү максат толуктооч дейбиз.

Маселен: *Сабак окуу үчүн келдим. Эмне үчүн келдиң?—Окуу үчүн (максат толуктооч). Окуу максаты менен Фрунзеге келген эле. Эмне максат менен келген эле?—Окуу максаты менен (максат толуктооч).*

Максат толуктооч кээ бир учурда барыш жөндөмөнүн суроолоруна жооп берет. Маселен: *Китеп окууга келдим. Эмне үчүн келдиң?—Окууга (барыш жөндөмөдө турган максат толуктооч) келдиң. Эскертүү. а) Максат толуктоочтун маанисин сүйлөмдө кырдаалынан гана ажыратууга болот.*

Максат толуктооч менен себеп толуктооч кай бир учурда маани жагынан өтө тыгыз байланыштуу болот да, аларды биринен ажыратууга болбой да калат.

Мен китеп алуу үчүн бара жатам.

— Эмне үчүн бара жатасың?

— Китеп алуу үчүн.

— Бара жатканымдын себеби—китеп алуу. Демек—себепке келдиң.

— Эмне максат менен?

— Китеп алуу максаты менен. Мында максатка да таандык мааниде.

Ал эми көп учурларда сүйлөмдүн маанисине карай максат менен себеп толуктоочту так эле ажыратууга болот.

Көнүгүү 66. Көчүргүлө. Орун толуктоочтун астын бир, мезгил толуктоочтун астын эки, себеп толуктоочтун астын үч сызгыла.

1. Жамгыр жаагандыктан жер көгөрдү.
2. Ал Москвадан келгенде мага кат ала келди.
3. Бакир окуу үчүн Ленинградга кетти.
4. Салый китеп алууга келди.
5. Быйыл эгин мыкты чыкты, анткени—жер жакшы семиртилген.
6. Колхозчулар мыкты иштеген себептүү эмгек күндү көп алышты.
7. Кино бүгүн эрте башталды.
8. Шаарда да, айылда да кино бар.
9. Жайдан кийин күз келет.
10. Абдыш окуунун отличниги болгондугу үчүн окутуучуларына да, жолдошторуна да кадырдуу.
11. Биз июлга чейин окуйбуз.
12. Окуу аяктаганда дем алышка кетебиз.
13. Дем алышты, же Арашанда, же Койсарыда өткөрөт.

Көнүгүү 67. Өзүнөр ойлоп бир нече сүйлөм жазгыла. Ал сүйлөмдөрдө кандай толуктоочтор бар экенин айтып бергиле.

Көнүгүү 68. Окугула. Толуктооч сөздөрдү аткарган милдетине карай ажыраткыла.

ЛЕНИН ОРДЕНИ.

Дем алуу мезгилинде Мухаммед өзүнүн боз шинелине ороноп жатты. Өзбекстан жөнүндө ойлонду. Замбирекчи Мухаммед Өзбекстандын ачык тийген күндөрү үчүн Өзбекстанда эркин ырдалган ырлар үчүн, туулуп өскөн кыштактардагы гүлдөгөн бактар үчүн, өзбек балдарынын күлүмсүрөшү үчүн—улуу Родинабыз үчүн замбиректи душманды көздөй күркүрөтүп атып жатты. Ал өмүрүндө биринчи көргөн мейкин жерди, кыйшайбас туруктуулук менен коргоп жатат. Бирок ал жер өзүнүн жери экендигин сезет. Бул жерде, күз мезгилинин күнүрт тарткан асманы алдында, Өзбекстандын ачык асманын, Өзбекстандын бүрдөп турган дарактарынын көлөкөсүндөгү үйлөрдү эсине түшүрөт.

Мухаммед согуштун жолдору боюнча жөнөдү. Башка күндөргө караганда, абдан оор жана кандуу күн келип жетти.

Ал эч бир шашпастан замбиректи тейледи. Канаттуу, оттуу

ажал душмандын катарларына барып түштү. Душман атылган октор учуп келип жатты.

Октор шуулдады. Анын курбусу окко учту. Жолдош шылкыйып жаткан башын көтөрүүгө да анда увакыт жок эле.

Мухаммед жалгыз гана өзү замбирек менен төрт саатка чейин атып турду.

Өзбекстан үчүн! Советтер Союзу үчүн! Жолбашчы Советтер Союзунун үчүн! Советтик жерде ырдалуучу, өзбектин эркин ырлары үчүн! Куркүрөтүп атып жатты.

Ошентип, Мухаммед төрт сааттын аралыгында, душмандын танкысын жана он алты автомашинасын кыйратты.

Бүткүл денеси талыкшып чарчаган Мухаммед Ибрагим өзүнүн постусун таштоого увакыт жеткенде жана жумушун түргөндө гана таштап, каалгый басып жөнөдү.

...Армиянын согуш советинин мүчөсү бөлүктүн алдынан бара жатты. Өзбекстандан келген кызыл аскер Мухаммед Ибрагимовдун көкүрөгүндө Ленин ордени жаркырап турду. Кара көзү бермет жаш менен толду. Согушта өлүмдөн коркпостон душман менен кармашуу аркасында, баатыр болуу турмуштагы сонун учур эмеспи, жолдоштор!

Ал эми катарга турду. Замбиректердин күркүрөп атылган снаряддардын тарсылдап жарылганы кулакка дале угулуп жаткан. Ал өзүнүн постусунда коркпостон тургандыгы төрт саат увакыт жаркырап түскө, алтынга, күмүшкө, Ленин орденине айланган. Ошол учурда туулуп өскөн Өзбекстандан соккон жел, Мухаммеддин бетин сылап жана сергитип тургансыды.

(Ванда Василевская)

§ 21. Тике жана кыйыр аныктооч, толуктооч.

Сүйлөмдөгү баш мүчөлөрдү аныктоочу жана толуктоочу бир канча аныктоочтордон жана толуктоочтордон болууга мүмкүн. Бирок бул аныктоочтордун бардыгы тең баш мүчөлөрдү тике барып аныкташпайт. Кай бирөө баш мүчөнү тике барып аныкташса, кай бири тике барып аныктап турган аныктоочу же тике толуктап турган толуктоочту барып аныкташат да, ошолор аркылуу баш мүчөлөр менен тутумдашат.

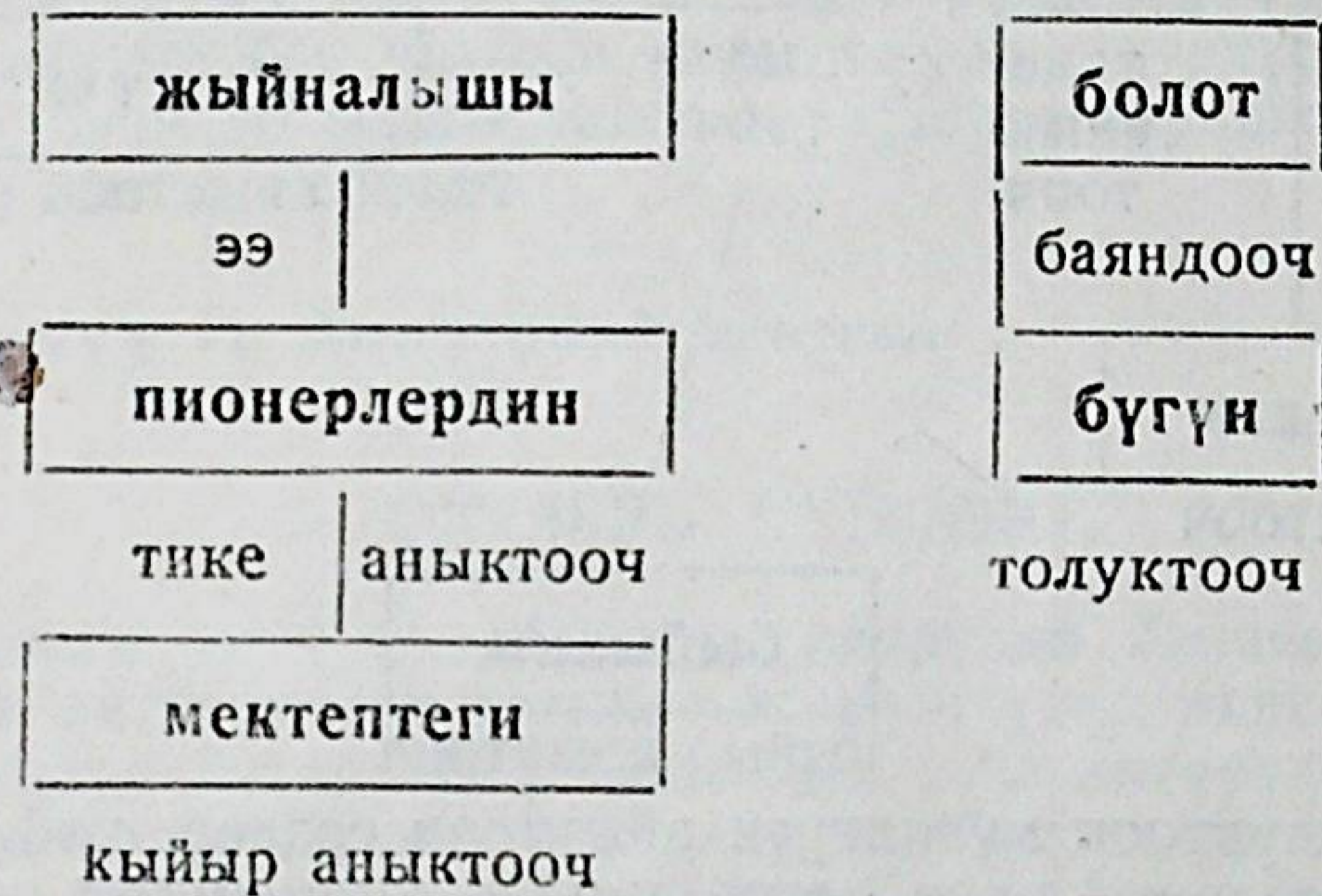
Маселен: *Биздин мектептин окуучулары сыйлык алышты.* Мында аныкталгыч, башкача айтканда, *ээ* болуп турган сөз *окуучулары*, баяндооч—*алышты*. Ээни аныктап турган сөз—*сыйлык* аныкташса, кай бири тике барып аныктап турган аныктоочу же тике толуктап турган толуктоочту барып аныкташат да, ошолор аркылуу баш мүчөлөр менен тутумдашат.

Эгер биздин деген сөз окуучулары деген ээни тике аныктаса, анда биздин окуучуларыбыз делип айтылар эле.

Сүйлөм ичинде баш мүчө менен тике тутумдашкан аныктоочту тике аныктооч деп, баш мүчөгө тике аныктооч, же тике толуктооч болгон сөздөр аркылуу барып тутумдашкан аныктоочторду кыйыр аныктооч деп айтабыз.

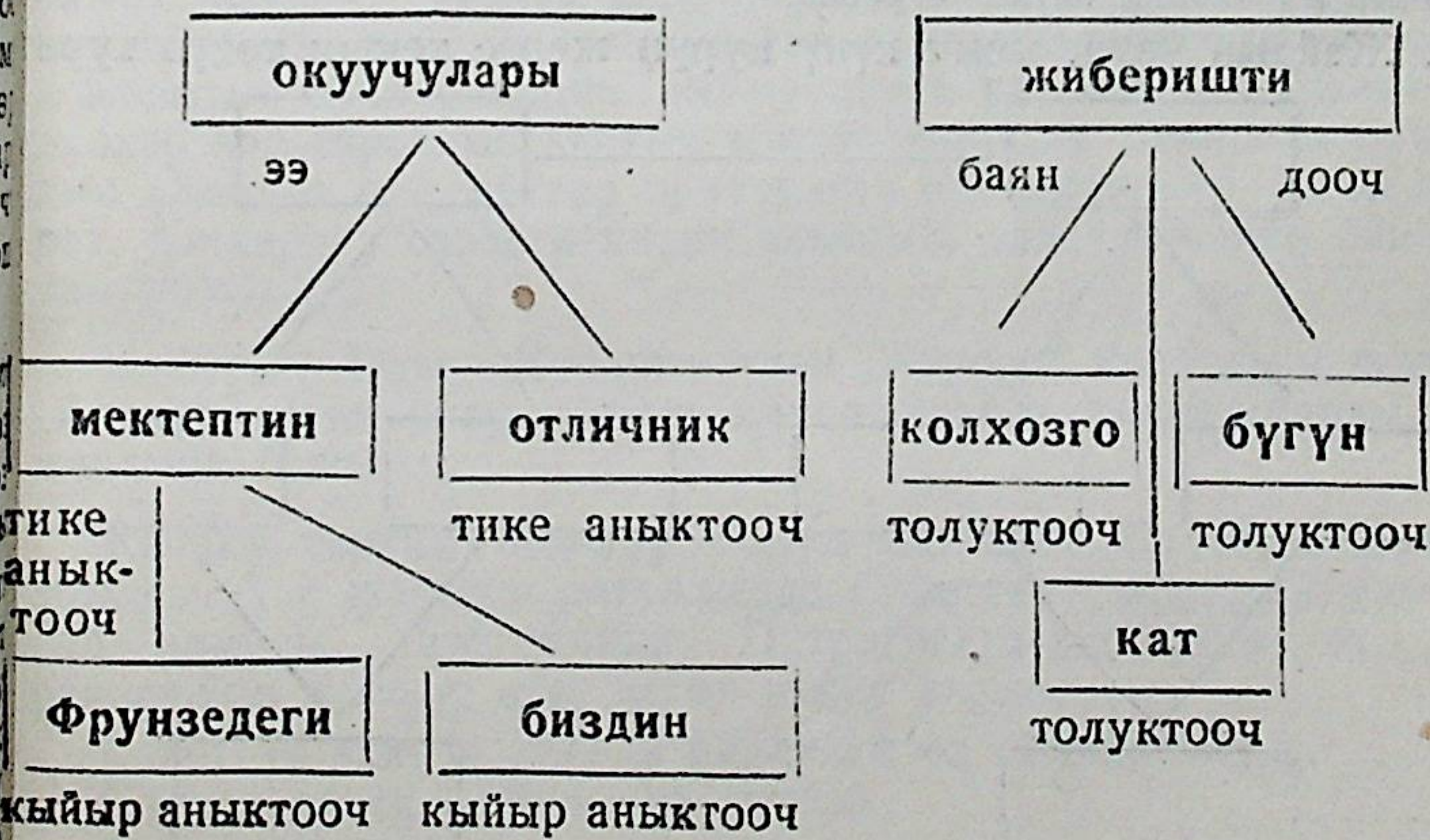
Тике аныктооч менен толуктоочту жана кыйыр аныктоочту кайсындайча схема менен көрсөтүүгө болот.

Маселен: *Мектептеги пионерлердин жыйналышы бүгүн болот.*

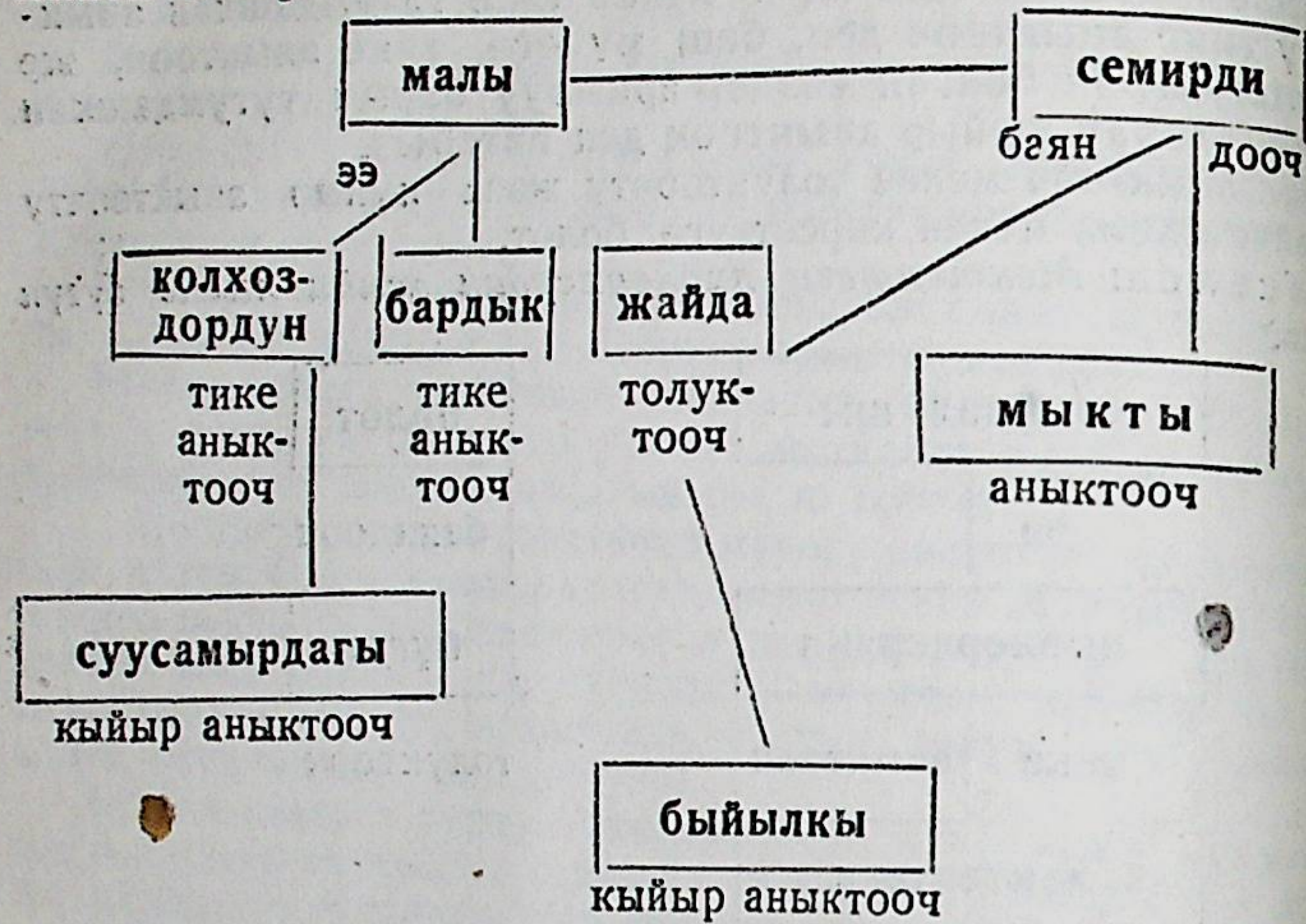

Сүйлөм ичинде баш мүчөлөрдү тике аныктап жана толуктап турган бир нече тике аныктооч да, жана толуктооч болот. Бул аныктоочтор менен толуктоочтор турган орундарына карабастан, баш мүчөлөр менен тике тутумдашат.

Маселен: *Фрунзедеги биздин мектептин отличник окуучулары колхозго бүгүн кат жиберешти.*

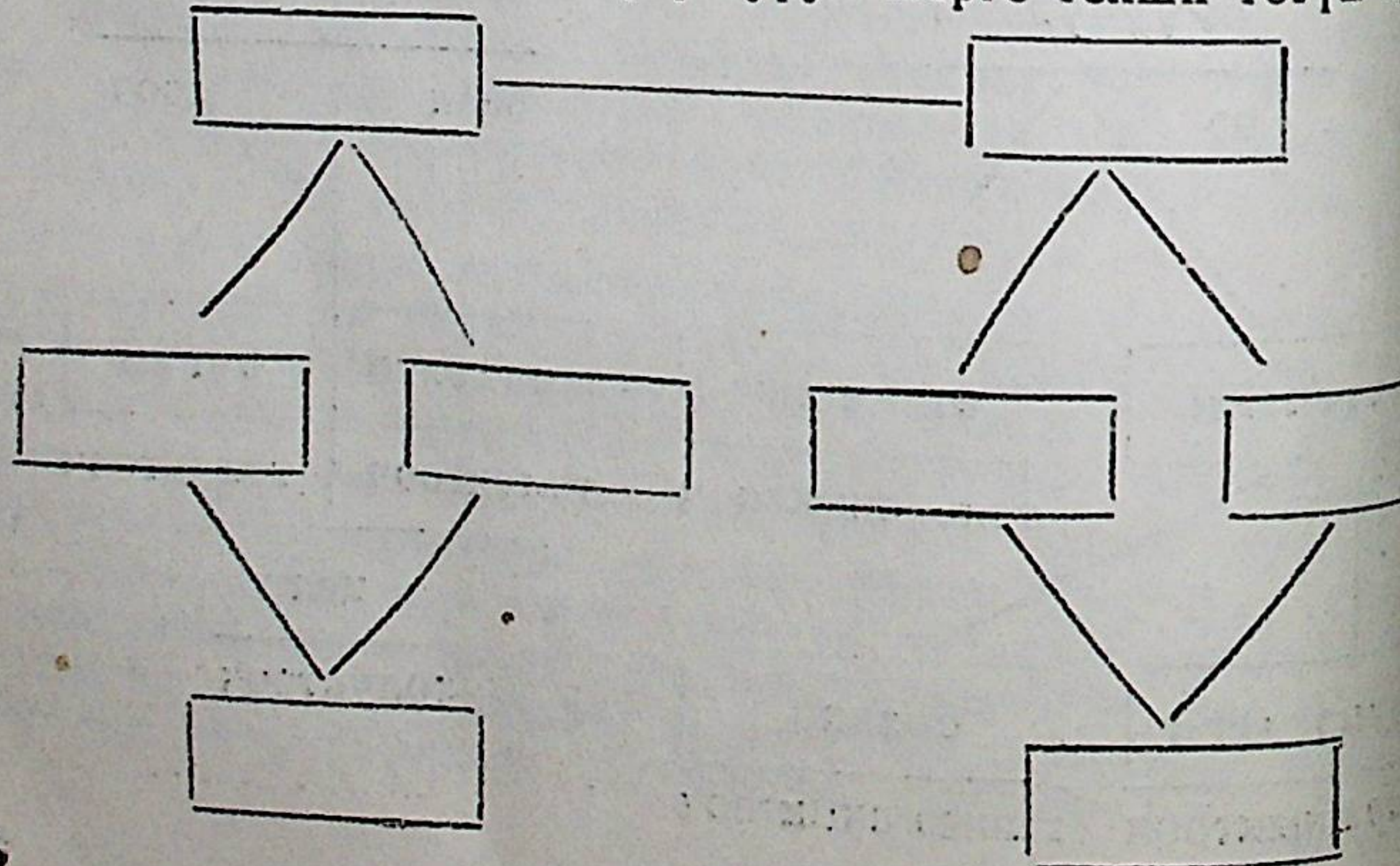
Суусамырдагы колхоздордун бардык малы быйылкы жайкы мыкты семирди.

Сүйлөмдүн толуктооч мүчөлөрүн аныктооч сөздөр, көбүнчө, аныктайт. Маселен: *Ал чоң атка минди. Окуучулар чоң кытүнүкелүү үйгө барышты* (мында биринчи сүйлөмдөгү атка ген толуктоочту тике аныктап турган сөз—**чоң**, экинчи сүйлөмдөгү үйгө деген толуктоочту аныктап турган сөздөр: **чоң**, **кытүнүкелүү**— үчөө тең тике аныктооч, анткени—ар кимиси өчө туруп, үйгө деген толуктоочко тике байланыша берет.

Көңүгүү 69. Төмөнкү сүйлөмдү схеманын ичине коюп чыккыла, тикана кыйыр мүчөлөрдү айтып бергиле.

1. Жайдын узун, ысык күнү нурун жерге текши төгүп ту

Көңүгүү 70. Көчүрүп тике мүчөлөрдүн астын бир, кыйыр мүчөлөрдүн астын эки сызгыла. Алар аныктоочпу, толуктоочпу? Айтып бергиле.

Күндүн жаркыраган шооласы улам арта баштады. Акырындап күн узарып, түн кыскара баштады. Жер бетин кучактаган ак кар менен көк муз эриди. Сайларды суу басты. Эң акыркы күчүн жыйнап, кары кыш жазга жол бергиси келбеди. Сары кар акыркы жолу дагы жаады. Чөптү жана жемди мол камдаган колхозчулардын малы сары карды тоотподу. Мурунку калың карды жок кылган жаздын күнүнүн шооласы сары карды да жок кылды. Кары кыштын каары кетти. Жаркырап жаз келди. Көк чөп жайнап чыкты. Көк уламдан-улам күчөп, дүркүрөп өсө баштады. Колхозчулар жазгы айдоо жумушуна киришти. Колхоз талаасында эмгек кайнады.

Көңүгүү 71. Дагы ушундай иштегиле.

ОКТЯБРЬ КҮНДӨРҮ.

1917-жылы улуу Октябрдын күндөрүндө Ленин—Сталин партиясынын жетекчилиги астында жумушчулар менен дыйкандардын куралдуу көтөрүлүшү башталды. Ал көтөрүлүш Совет бийлиги үчүн болгон. Жолдош Сталин жолбашчылык кылган күжүрмөн штабдын жетекчилиги астында Петроградда жумушчулардан кызыл гвардия отряддары түзүлгөн.

7-ноябрдын түнүндө көтөрүлүш жасаган жумушчулар увактылуу өкмөттүн аскерлери менен күрөштү. Кызыл гвардия отряддары Ленин белгилеген вокзалдарды, телефон станцияларын жана башка пункттарды колго алышты. 7-ноябрь күнү Петроград көтөрүлүш жасаган жумушчулардын колунда болгон. Увактылуу өкмөт Кышкы Сарайга кире качып, юнкерлердин коргоосу астында турушту. Кечке маал жумушчулар Кышкы Сарайга чабуул жасашты. Юнкерлердин катуу огуна карабастан, кызыл гвардиялар зор сарайдын аянтын каптап киришти. Атака коюучулардын алдында пулеметтер орнотулган автомобилдер зымырап барат. Юнкерлер сарайга кирип алышып, далайга чейин багынышкан жок.

Владимир Ильич Кронштадттан „Аврора“ крейсери чакырды. „Аврора“ Нева суусунун бою менен сарайга жакын барды да, ок жаадыра баштады.

Кышкы сарайда атышуу болуп жатканда, Советтин II съезди ачылды. Түн жарымы оогон кезде Советтер съездине Кышкы Сарай алынды. Керенскийдин Петроградга жиберген отряддары революция жагына өттү деген кабар келди.

Советтин экинчи съезди бийликти өз колуна алды. Социалисттик революция жеңди.

§ 22. Сүйлөм ичинде жөндөмө мүчөлөрдүн

аткарган милдеттерин.

Сүйлөм ичинде жөндөмө мүчөлөрдө (иликтен башкасы) турган атоочтор бир түрдөгү толуктоочтук милдеттерди аткарышат. Ар түрдүү маанидеги толуктоочтук милдеттерди аткарышат. Анын мындай болушунун себеби—сүйлөмдүн маанисине карай болот.

1. Атооч. Сүйлөм ичинде төмөнкү милдеттерди аткарат:

а) Ээлик милдетти аткарат.

Маселен: *Абдыш келди.*

Беш жерде беш—*жыйырма беш.*

Мен мектепке *бардым.*

б) Баяндоочтук милдет аткарат.

Маселен: *Жайылган—мал.*

Салынып жаткан—мектеп.

Төрт жерде төрт—он алты.

Сый алган—сен.

в) Толуктоочтук милдет аткарат.

Маселен: *Жапар китеп алды.*

г) Аныктоочтук милдет аткарат.

Маселен: *Айжан жакшы окуду.*

Дүйшө эки келди.

2. Илик жөндөмөдө турган атоочтор сүйлөмдө жалаң гана аныктоочтук милдет аткарат.

Маселен: *Мектептин ремонту бүттү. Биздин класс окуучулары зачетко даярданышты. Бейше. Акматтын үйү барды (мектептин, биздин класстын, Акматтын—аныктоочто)*

3. Барыш жөндөмөдө турган атоочтор төмөнкү милдеттерди аткарат:

а) Жөнөкөй толуктоочтук милдет аткарат.

Маселен: *Балдарга китеп берилди. Ударниктерге сый берилди.*

б) Орунду көрсөтүүчү толуктоочтук милдетти аткарат.

Маселен: *Мектепке бардым. Айылга келдиң. Алар мектепке барышты. Жыйналышка бардың.*

в) Максат менен себепти көрсөтүүчү толуктоочтук милдетти аткарат.

Маселен: *Китеп алууга келдим. Кино көрүүгө бардым. Китепке бир сом төлөй турган болдум. Үчөөбүз дешке чыккан жатабыз.*

г) Мезгилди көрсөтүүчү толуктоочтук милдет аткарат.

Маселен: *Кышка камынуу керек. Жазга даярдангыла. Ыйырмага чыкты. Он жетиге келди. Кар жазга чейин жатат.*

д) Биргеликти көрсөтүүчү толуктоочтук милдет аткарат.

Маселен: *Экөөбүз бирге барабыз.*

е) Баяндоочу кыскартылган сүйлөмдө баяндоочтук мааниге да болот.

Маселен: *Билим—элге, суу—жерге.*

4. Табыш жөндөмөдө турган атоочтор сүйлөм ичинде жалаң гана жөнөкөй толуктоочтук милдет аткарат.

Маселен: *Мен балдарды көрдүм. Жумаш атты минди.*

5. Жатыш жөндөмөдө турган атоочтор сүйлөмдө төмөнкү милдетти аткарат:

а) Орунду көрсөтүүчү толуктооч болот.

Маселен: *Шаарда турабыз. Совет көчөсүндө турабыз. Москвада турат. Айылда жүрөт.*

б) Мезгилди көрсөтүүчү толуктооч болот.

Маселен: *Биз жазында келебиз. Күзүндө окуу башталат.*

в) Баяндоочтук милдет аткарат.

Маселен: *Социалисттик чарба есүүдө. Жумаштын китеби мектепте. Жыйырма жашта. Он тогуз жашта. Он жети жашта.*

6. Чыгыш жөндөмөдө турган атоочтор сүйлөмдө төмөнкү милдеттерди аткарат.

а) Орунду көрсөтүүчү толуктооч болот.

Маселен: *Мен мектептен келдим. Сабактан келдиң.*

б) Мезгилди көрсөтүүчү толуктооч болот.

Маселен: *Мал кыштан семиз чыкты. Жаздан кийин жай келет.*

в) Максат менен себепти көрсөтүүчү толуктооч болот.

Маселен: *Ооруганымдан докторго бардым.*

г) Салыштырууну көрсөтүүчү толуктооч болот.

Маселен: *Сарыдан кызыл өңдүү. Акматтан Асан чоң. Үчтөн төрт көп.*

д) Бөлүктү жана бөлчөктү көрсөтүүчү толуктооч болот.

Маселен: *Үчтөн бөлүп кой. Төрттөн--төрттөн тизилди. Сибергин. Үчтөн бир. Он экиден алты.*

е) Чаманы көрсөтүүчү толуктооч болот.

Маселен: *Жаныш жыйырмадан ашты.*

ё) Баяндоочтук милдет аткарат.

Маселен: *Ашым—мыкты окуучудан. Фрунзе—чоң дан.*

Көнүгүү 72. Сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Жөнлөмө мүчөдө турган атоочтордун милдеттерин айтып бергиле.

1. Биздин жаштар Москвадан окуп келишти.
2. Балдардын баары мектепте окушат.
3. Мугалим класска келди.
4. Мугалим балдарга сабак берди.
5. Балдар мугалимдин сабагын жакшы өздөштүрдү.
6. Колхоздо клуб бар. Клубда кино болот.
7. Колхозчулар клубга келишет. Китеп окушат. Көрүшөт.
8. Окуучулар зачётко даярданып жатышат.
9. Зачётко бардыгы катышат.
10. Балдар зачёт берүүгө даяр.
11. Колхозчулар жазга камынып жатышат.
12. Кар жазга чейин кетпейт.
13. Алтооно сый берди. Жетөөнө ыракмат айтты.
14. Жумашты, Салыйды, Акылды, Бейшени чакырды.
15. Жумушчулар шаарда турат. Колхозчулар айылда турат.
16. Биз жазында тарайбыз. Жайында дем алып жүрөбүз. Биз жазында окуу башталат. Биз окууга келебиз. Кышында окуу башталат.
17. Окуучулар дем алыштан келишти.
18. Окуучулар лагерден келишти. Алар лагерге барып келишти.
19. Апрельден кийин май келет. Майдан кийин июнь келет.
20. Чарчаганымдан эс алып отурамын. Азыр балдарга жетерлик отурамын.
21. Арабадан автомобиль күлүк.
22. Бейшеден Дүйшө улуу.
23. Бештен он көп.
24. Койчу койду экиден санады.
25. Балдарды катарга төрттөн тургузду.
26. Алтыдан бир бөлүгү оюнга катышты.

Көнүгүү 73. Ырды окугула. Жөнлөмө мүчөдө турган атоочтордун милдеттерин айтып бергиле.

ЭЛ ЫРЧЫСЫ ТОКТОГУЛДУН ЫРЫНАН.

(Үзүндү).

...Баатырдык, эрдик жүрөктө,
Балбандын күчү билекте,
Кулпунуп туруп таранса,
Куштун көркү түлөктө.

Кошоматчы кууларды
Кондурба да, түнөтпө.
Сулуунун көркү келбетте,
Шурунун көркү берметте

Уурунун көөнү бикирде.

Орозодо молдолор,

Опулдашат питирге.

Сопунун көөнү азанда,

Соргоктун көөнү казанда.

Чын болсо да, жан кечти,

Чыдай берет касамга.

Колундан келбес бир ишке,

Кор болуп көңүл дегдетпе,

Ынтымак болсо калкында,

Көнүгүү 74. Жөнлөмө мүчөдө турган атоочу бар сүйлөмдөрдү терип көчүргүлө. Ал атоочтор сүйлөм ичинде кандай милдеттерди аткарып тургандыгын айтып бергиле.

ЧЕК АРАНЫ КОРГОО.

Отузунчу январда өзүбүздүн Родинабызды коргоо үчүн башка кызыл аскерлер менен бирге мен да ант бермекчи элем. Ант берүүгө дагы эки саат калган. Кызыл аскерлер үйдө дем алып жатышкан.

Аңгыча эле: „Куралды алгыла!“—деп, командирдин кыйкырган үнү угулду.

Биз кийимибизди кийдик. Куралга жүгүрдүк. Куралды алдык. Бир нече минутанын ичинде даяр болдук. Толук даярдыктар менен тайганы көздөй жөнөн калдык. Болжогон жерибизге жеттик. Биздин чек арага чет мамлекеттен байлардын куралдуу отряддары өтүп келген экен.

Калын токойдо чек араны бузуучу душмандар менен биз беттешип калдык. Ошол жерде уруш башталды. Бир сааттан ашыгыраак ок атылып жатты.

Биздин бөлүмдүн командири жолдош Агеев: „Атака койгула!“—деп команда берди. Биз капилеттен эле япондордун отряддарына чабуул койдук. Япондуктар шашып калды. Чаң-тополоң түшүп, коркуп да кетишти. Алар алды-артын карабай, бег алды кача башташты. Биз аларды андып, жүрүп отурдук.

Өздөрүнүн чегине чейин аларды кууп бардык. Бир кезде аларга бир канча солдаттар кошулду. Алар кайра чыналышты. Бардыгы биригип алып, бизге каршы келе жатышты. Бизге караганда алар бир канча эсе көп. Бирок биз алардын көптүгүнөн корккон жокпуз. Кайраттанып урушууга кирдик. Аларга каршы биз да илгери жөнөй бердик. Алар бизге чабуул коюшту. Биз да аларга каршы чабуул койдук. Алар менен аралашып да кеттик. Иш кол менен мушташуу, күрөшүү, штык менен сайышууга чейин жетти. Мен жарадар болуп калдым. Бутумдан кан агып жатты. Душмандар кырылганына карашпастан, чабуулун улантып жатышты. Алардын чабуулун талкалап, биздин жерден кууш керек. Мындай салгылашууда жолдошторунду кантип таштап кете-

сия? Бутумду сүйрөп, жолдошторумдун катарынан Душманды талкалап, биздин жерден кууп чыктык.

Өз Родинама берилгендигим үчүн, душмандарды каармандык көрсөткөндүгүм үчүн өкмөтүбүз мени дени менен сыйлады.

(Чек араны коргоочунун күндөлүгүнөн).

§ 23. Баш мүчөлөрдүн ээрчишкени.

Сүйлөмдө баш мүчөлөр (ээ, баяндооч) өз ара бири бирине ланыштуу болот. Башкача айтканда, баяндооч, көбүнчө, ээни чийт, анткени—ээ сүйлөмдүн баяндоочун башкаруучу мүчөлүп эсептелет.

Сүйлөмдө ээ менен баяндоочтун өз ара байланышканы баш мүчөлөрдүн ээрчишкени дейбиз.

Сүйлөмдө баш мүчөлөр төрт түрдүү жол менен ээрчишет:

1. Ээ менен баяндооч этиштеги жактар аркылуу ээрчишет.

Ээ жекелик одоно түрдө айтылса, баяндооч да жекелик одоно түрдө, ээ көптүк одоно түрдө айтылса, баяндооч да көптүк одоно түрдө айтылат. Ээ жекелик сылык түрдө айтылса, баяндооч да жекелик сылык түрдө айтылат. Ээ көптүк сылык түрдө айтылса, баяндооч да көптүк сылык түрдө айтылат.

Ээ I жакка таандык болсо, баяндооч да I жакка таандык. II жакка таандык болсо, баяндооч да II жакка таандык. Ээ III жакка таандык болсо, баяндооч да III жакка таандык.

Маселен: Мен окудум. Мен жаздым (ээ да, баяндооч жекелик одоно түрдө туруп, I жакты көрсөттү).

Сен окудуң. Сен жаздың (ээ да, баяндооч да жекелик одоно түрдө туруп, II жакты көрсөттү).

Ал окуду. Ал жазды. Муса сүйлөдү (ээ да, баяндооч жекелик одоно түрдө туруп, III жакты көрсөттү).

Биз келдик. Биз окудук. (ээ да, баяндооч да көптүк сылык түрдө туруп, I жакты көрсөттү).

Сиз келдиңиз. Сиз окудуңуз (ээ да, баяндооч да жекелик сылык түрдө туруп, II жакты көрсөттү).

Силер келдиңер. Силер окудуңар (ээ да, баяндооч да көптүк сылык түрдө туруп, II жакты көрсөттү).

Алар келишти. Алар окушту. Окуучулар барышты (ээ да, баяндооч да көптүк одоно түрдө туруп, III жакты көрсөттү).

Сиздер келдиңиздер. Силер окудуңуздар (ээ да, баяндооч да көптүк сылык түрдө туруп, II жакты көрсөттү).

Эскертүү: Үчүнчү жакты көрсөтүүчү ээ көптүк түрдө айтылса да, анын этиштен болгон баяндоочу дайыма көптүктү кыла кылбастан, жекелик түрдө айтыла берет.

Маселен: Балдар келишти деп да, балдар келди деп да айтылат.

2. Баяндоочу жик мүчөдө туруп да баш мүчөлөр ээрчишет.

Жик атоочтон болгон баяндоочтор ээге карап, көптүк, жеке-кеч, одоно, сылык болуп айтылат.

Маселен: Мен окуучумун. Мен комсомолецмин (ээ да, баяндооч да жекелик одоно түрдө туруп, I жакты көрсөттү). Сен олхозчусуң. Сен жумушчусуң (ээ да, баяндооч да жекелик одоно түрдө туруп, II жакты көрсөттү). Ал колхозчу. Ал жумушчу. Акмат—комсомолец. Бейше—пионер (үчүнчү жакта жик мүчөнүн улануучу атайы мүчөсү жок болгон менен сүйлөмдүн мааниси жиктелгендикти көрсөтөт).

Биз окуучубуз. Биз стахановчубуз (ээ да, баяндооч да көптүк түрдө туруп, I жакты көрсөттү). Сиз окуучусуз. Сиз стахановчусуз (ээ да, баяндооч да жекелик сылык түрдө туруп, II жакты көрсөттү). Силер окуучусуңар. Силер ударниксиңер (ээ да, баяндооч да көптүк одоно түрдө туруп, II жакты көрсөттү). Сиздер окуучусуздар. Сиздер ударниксиздер (ээ да, баяндооч да көптүк сылык түрдө туруп, II жакты көрсөттү).

Эскертүү: а) Кай бир учурда жик атоочтон болгон баяндооч (I, II жагы) ээни ээрчибей да айтыла берет.

Маселен: Мен окуучумун дегендин ордуна мен—окуучу, сен окуучусуң дегендин ордуна сен—окуучу, биз окуучубуз дегендин ордуна биз—окуучу, сиз окуучусуз дегендин ордуна сиз—окуучу, силер окуучусуңар дегендин ордуна силер—окуучу деп да айтыла берет.

б) Баяндоочтук милдет аткарып турган атоочтордон кийин экен, эмес деген сөздөр кошулуп айтылса, жик мүчө ушуларга уланат.

Маселен: Мен пионер экенмин. Сен пионер экенсиң. Мен жаш эмесмин. Сен жаш эмесиң.

3. Атооч маанисиндеги этиштер ээлик милдетти аткарган жак менен өзгөрбөй туруп да, баш мүчөлөр ээрчишет. Мында жактын жалаң гана атоочтордон болгон баяндоочтор көрсөтүп калат. Мындай ээрчишүүдө ээ сылык айтылбай, баяндооч гана сылык айтылат.

Маселен: Окуп жаткан—менмин. Окуп жаткан—сизсиз (сүйлөмдүн ээлери жак менен өзгөрбөй, бир гана калыпта калды, баяндоочтор жик мүчөнүн жекелик одоносу жана сылык менен өзгөрдү).

Окуп жаткан—силерсиңер.

Окуп жаткандар—бизбиз.

Окуп жаткандар—сиздерсиз.

Сүйлөмдүн ээлери көптүктү көрсөттү, бирок жак менен өзгөргөн жок. Баяндоочтор көптүк одоно жана сылык болуп жиктелди.

Эскертүү: Ээрчишүүнүн бул түрүндө баяндоочтун милдеттерин аткарып турган атоочторго (1—2 жагы) жик мүчөсү уланбай, түрдө туруп да айтыла берет.

Маселен: *Окуп жаткан—мен. Окуп жаткан—сен* (негизинен мен мин, сенсиз дегенден турат, бирок мүчөнүн калган гана түрүн көрсөтөт).

4. Жатыш, чыгыш, барыш жөндөмө турган баяндооч (жагы) ээни ээрчийт.

Маселен: *Мен окуудамын. Сен окуудасың. Мен шаардамын. Сен шаардасың.*

Биз окуудабыз. Сиз шаардансыз. Силер шаардасыңар. Биздер окуудабыз. Сиздер шаардансыздар.

Көнүгүү 75. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Ээ менен баяндооч кандай болуп ээрчишкенин айтып бергиле.

Мен эрте менен турдум. Бети-колумду жуудум. Таманчым келди. Мектепке келдим. Сабак окудум. Сен класста отурду. Китебинди алдың. Китептин барагын ачтың. Сабакты окуйсыңар. Ал эрте келди. Ал сабак даярдады. Сабакты жакшы окуду. Мугалим сурады. Ал жооп берди. Биз экскурсияга бардык. Сиз биз менен кошо бардыңыз. Биздер дене тарбия оюнунда болдук. Сиздер жүгүрдүңүздөр. Силер оюн койдуңар. Алар оюнду көрүштү.

Көнүгүү 76. Ангемени окугула. Ээни ээрчип, аягын өзгөрткөн атоочту ажыраткыла.

ТАЯТАМДЫН ҮЙҮНДӨ.

... Алар көпкө чейин сүйлөшүп турушту. Эң мурун урушпай, ынтымактуу сүйлөштү. Кийин таятам тактайды тейлей кетти. Төбө чачы үрпөйдү. Таятам таенеме сөөмөйүн каттуу сүйлөдү:

— Мен сени билемин! Сен аларды абдан жакшы көрөсүң! Менин кал болсо, жаткан митаам! Яшкан болсо, динсиз! Алар мени дүнүйөмдү ичип, чачып жок кылышты.

Мен печтин үстүндө жаттым эле. Бир жагыма бурулам алдоксондук кылып, утюгду кулатып жибердим. Утюг басмалардан калдырап, тоголонуп отуруп, жуунду куя турган тартып түштү. Таятам баскычка ыргып чыкты да, мени колун тартып, жерге түшүрдү. Мени биринчи мертебе көргөн келдей, бетиме тигилип карады:

— Сени печке ким чыгарып койду? Энең чыгарып койду.

— Мен өзүм.

— Калп айтасың!

— Жок, өзүм эле. Коркуп кетип, чыгып алдым эле.

Ал мени чекеге алаканы менен акырын чаап, түртүп жибер

— Так эле атаңа окшойсуң. Кет, жогол!—деди. Мен ашкандан качып чыкканым кубандым. Таятам өзүнүн кыраан жана көк көзү менен мени аңдып жүргөнүн жакшы билүчүмүн. Ошондон коркор элем. Тешип жиберчүдөй караган көзүнөн дайыма ашырынып, калкаланчумун. Мага таятам абдан ачуулу көрүнө урган. . . .

(Горькийдики боюнча)

Көнүгүү 77. Сүйлөмдүн ээсин ээрчип турган баяндоочторду тапкыла. Ээрчип турган баяндоочту өзүнүн ээси менен бирге көчүрүп алгыла. Натийжада ардыгы жалаң сүйлөм болуп чыксын. Жазылбай калган ээлерин таап жазгыла.

ЖАЗ.

Кыш чыкты. Жер бети аппак кардан бошонду. Жаз келди. Сүн жан-жаныбарларды жылыта баштады. Жаздын жылуулугу менен чөп да чыкты. Ал жерди көгөртө баштады. Жер бетин көркө кирди. Бак-дарактар бүр байлады. Мал төлдөй баштады. Төлү көбөйдү. Кой, козулар талааны каптады. Көк чөпкө тоюнду. Козулар ойнойт. Аркы-терки секирет. Энесине келет. Энесинин эмчегин эмет. Кулун-тайлар оюндагыдай оюн салат. Өпкөсү себет. Чарчайт. Чарчаганда энесинин жанына келет. Энесинин аркелейт. Ак сүткө тоёт. Курсагы чандыят. Колхозчулар малдын аман төлдөшүнө кубанышат.

Колхозчулардын баары текши жумушка чыгышкан. Жумуш кызуу жүрүп жатат. Бир бригада соко айдайт. Айдалган жерлерге тукум себет. Маласын тартат. Бир бригада суу келүүчү арыктарды тазалайт. Жаман жерин ондойт. Суу жүрүүгө даяр кылат.

§ 24. Баш мүчөлөр менен айкындооч мүчөлөрдүн ээрчишкени.

Сүйлөмдө баяндооч ар дайым эле ээни ээрчий бербейт. Кайсы бир учурда өзү башкарып турган айкындооч мүчөлөрдү ээрчип, аяктарын өзгөртөт.

Маселен: *Сен келдиң.* Мында баяндооч ээни ээрчип, аягын өзгөрттү. (II жакты көрсөтүп турат).

Бул—менин жолдошум. Дүйшө—Айтбайдын баласы. Биринчи сүйлөмдүн ээси—бул, баяндоочу—жолдошум. Жолдошум деген баяндооч ээге карап биринчи жакка карай таандык болгон жок. Ал өзүнүн алдында турган менин деген аныктооч мүчөгө багынып, аягын өзгөрттү. Башкача айтканда, баяндооч аныктооч мүчөнү ээрчиди. Экинчи сүйлөмдөгү баласы деген баяндооч ээни (Дүйшө) ээрчип, үчүнчү жакка таандык болгон жок. Ал өзүнүн алдында турган Айтбайдын деген аныктооч мүчөнү ээрчип, үчүнчү жакка таандык болду.

Сүйлөмдүн ээси да өзүнүн алдында турган аныктоочко карай аягын өзгөртөт:

Айтбайдын баласы келди. Сүйлөмдүн ээси—баласы. Баласы деп өзгөртүп турган — Айтбайдын деген ээнин аныктоочу. Башкача айтканда, ээ өзүнүн алдында турган аныктоочу ээрчиди.

Менин жолдошум бүгүн келет.

Жолдошум деген ээни биринчи жакка таандык кылып турган менин деген ээнин аныктоочу.

Сенин атаң колхоздо иштейт. Атаң деген ээни экинчи жакка таандык кылган сенин деген ээнин аныктоочу.

Анын окуусу жакшы. Окуусу деген ээни үчүнчү жакка таандык кылган анын деген ээнин аныктоочу. Бул үч сүйлөмдүн да ээлери өзүнүн аныктоочу мүчөлөрүн ээрчиди.

1. Баяндоочту ээрчитүүчү аныктооч мүчөлөр жалаң илик жөндөмдө турган бардык атоочтор болот да, баяндоочтун милдетин таандык уландыда турган атоочтор аткарып калат.

Маселен: *Бул—менин китебим.*

Тиги—сенин китебиң.

Ал—Белектин китеби.

(Менин, сенин, Белектин деген аныктооч мүчөлөрдү ээрчитүүчү баяндоочтор таандык атоочту көрсөтүп турат).

2. Ээни ээрчитүүчү аныктооч мүчөлөр жалаң гана илик жөндөмдө турган бардык атоочтор болот да, ээнин милдетин таандык атоочтор аткарып калат.

Маселен: *Колхоздун койлору семиз.*

Менин атаң—жумушчу.

Сенин атаң—колхозчу.

Анын атасы да—колхозчу.

(Колхоздун, менин, сенин, анын деген аныктооч мүчөлөрдү ээрчитүүчү, ээлер таандык атоочту көрсөттү).

Баш мүчөлөр жандама мүчөлөрдү ээрчигенде жекелик, көптүк, одоно сылык болуп ээрчишет.

Маселен: *Менин китебим бар.*

Сенин китебиң бар.

Анын китеби бар.

(Ээлерди ээрчиткен аныктооч мүчөлөр жекелик одоно айтылды эле, ээлер да жекелик сылык түрдө айтылды).

Биздин китебибиз бар.

Сиздин китебиңиз бар.

(Ээлерди ээрчиткен мүчөлөр жекелик сылык түрдө айтылды эле, ээ да жекелик сылык түрдө айтылды).

Силердин китебиңер бар.

Алардын китептери бар.

(Ээлерди ээрчиткен аныктооч мүчөлөр көптүк одоно айтылды эле, ээлер да көптүк одоно айтылды).

Биздердин китептерибиз бар.

Сиздердин китептериңиздер бар.

(Ээлерди ээрчиткен аныктооч мүчөлөр көптүк сылык айтылды эле, ээлер да көптүк сылык айтылды).

Жусуп—менин атам. Мен—Жусуптун баласымын.

Тургун—сенин атаң. Сен—Тургундун баласысың.

(Баяндоочту ээрчиткен аныктооч мүчөлөр жекелик одоно түрдө айтылды эле, баяндооч да жекелик одоно айтылды).

Тургун—сиздин атаңыз.

(Баяндоочту ээрчиткен аныктооч мүчөлөр көптүк сылык түрдө айтылды эле, баяндооч да көптүк сылык түрдө айтылды).

Бул—силердин китебиңер.

Окуган—колхозчулардын балдары.

(Баяндооч да, аныктооч мүчө да көптүк одоно болуп айтылды). Баш мүчөлөрдү илик жөндөмдө турган бир нече аныктооч мүчөлөр жандап калат.

Маселен: *Шаршендин баласынын окуусу башталды.*

Мында ээнин (окуусу) эки аныктоочу бар, экөө тең илик жөндөмдө турат, бирок биринчиси (Шаршендин) ээни кыйыр аныктайт, экинчиси (баласынын) ээни тике аныктайт. Андыктан кыйыр турган аныктооч мүчө тике турган аныктооч мүчөнү ээрчитти. Тике аныктап турган мүчө ээни ээрчитти. Демек—баш мүчөлөр аныктооч мүчөлөрдү ээрчигенде өзүнүн колтугунда турган гана аныктооч мүчөлөргө багынып ээрчийт.

Жалпы эскертүүлөр: 1. Баш мүчөлөрдү ээрчитүүчү аныктоочтор сылык айтылганда баш мүчөлөрдүн жак менин жана сылык болуп өзгөрүшүн дайыма талап кыла бербейт.

Маселен: *Биздин мектеп салынып бүттү* (биздин мектебибиз деген мааниде). *Сиздин китеп менде* (сиздин китебиңиз деген мааниде).

Бул—биздин колхоз (биздин колхозубуз деген мааниде). *Асанкул—сиздин бала* (сиздин балаңыз деген мааниде).

2. Сүйлөмдүн ээси үчүнчү жакты көрсөтүп турганда аны ээрчитүүчү аныктооч мүчөнүн аягындагы илик уланды кай бир кезде түшүп да айтылат.

Маселен: *Жер бети көгөрдү* (жердин бети көгөрдү деген мааниде).

3. Ээни ээрчитүүчү аныктооч көмүскө түрдө туруп да, ээни ээрчите берет.

Маселен: *Баласы окуйт* (анын баласы деген мааниде).

Балаңыз окуудан келди (сиздин балаңыз деген мааниде). Окуучуларыбыз экскурсияга келишти (биздин окуучуларыбыз деген мааниде).

Китебим бар (менин китебим).
Китебиң бар (сенин китебиң).

4. Илик жөндөмөдө турган аныктоочторду жатыш демөдө турган баяндоочтор ээрчибей да калат. Маселен: Айша биздин үйдө. Шарше сиздин үйдө (үйүбүздө, үйүңүздө деген мааниде). Жакып силердин колхоздо. Жакып сиздердин колхоздо (колхозуңарда, колхозуңузда деген мааниде).

Көнүгүү 78. Көчүрүп жазгыла. Ээни ээрчип турган аныктоочтордун сызып койгула.

КАНИКУЛ.

Кыштын күнү. Кар калың түштү. Суук катуу болду. Суу тонду. Музга айланды. Көк жылгаяк болду. Кышкы каникул талган увак эле. Мектептин окуучулары каникулга тарап Мектептин балдары муз тепкени стадионго барышты. Конькуттарына байлашты. Балдар оор кийимдерин чечишти. Стадиондун музу калың. Муздун үстү тегиз. Балдар катарга турушкан. Балдар төрттөн болуп жарышты. Оюн кызыды. Дене тарбиясы галими чыгып келген баланы эсепке алып турду. Нече мүнөттө жүгүргөнүн жазды. Канча минутада келгендигин жазды. Чыккан бала кубанат. Чыкканына сүйүнөт. Бардык балдар жылып бүттү. Мугалим чыккан баланын атын атады. Канча мүнөттө нутада келгендигин айтты. Конькут жакшы тепкен балдарды тандап алды. Конькутчулардын шаардык жарышына жиберилди. Болду. Анын шарттарын айтты. Качан болорун угузду. Оюн спорттук нормаларын орундашып, үйлөрүнө кайтышты.

Көнүгүү 79. Баяндоочу аныктоочторго баш ийген бир нече сүйлөмдү жазгыла.

§ 25. Логика басымы.

Баяндоочу этиш, же сын атооч болгон жайылма сүйлөмдө айтканда анын ээсине, же баяндоочтун толуктоочуна келген бөлө жана көздөп сүйлөйбүз. Мындай, атайы көздөлүп айткан сөздү көздөмө сөз дейбиз. Көздөлүп айтылган сөз баяндоочу жана жана түшөт.

Маселен: Колхозчулар планды аткарды. Мындай сөздү айтып айтылган баяндоочтун толуктоочу планды деген сөз (аткарды) деген сөздү айтканда, үн бул сөзгө көтөрүңкү чыкты. Колхозчулар аткарды (мында сүйлөмдүн ээси болуп турган колхозчулар деген сөздү көздөп сүйлөдүк. Бул сөздү айтканда, үн көтөрүңкү чыкты). Окуучулар бүгүн келди (мында

айтылган баяндоочтун мезгил толуктоочу бүгүн деген сөздү айтканда үн көтөрүңкү чыкты).

Бүгүн окуучулар келишти (мында көздөп айтылган сөз сүйлөмдөгү ээ болуп турган—окуучулар. Бул сөздү айтканда үн көтөрүңкү чыкты).

Көздөмө сөздү айтканда үндүн бөлүнүп, көтөрүңкү чыкканын логика басымы дейбиз.

Логика басымы менен айтылган сөздү логика басымы түшүнгөн сөз дейбиз.

Логика басымы түшкөн уңгу, же курама түрдө турган жөнөкөй толуктооч табыш жөндөмөдө турат.

Маселен: Окуучулар музей көрдү эмес, окуучулар музейди көрдү болуп айтылат.

Мезгил толуктооч ар дайым уңгу гана түрдө туруп, логика басымына ээ болот, ал табыш жөндөмөдө турбайт.

Маселен: Колхозчулар бүгүндү келишти эмес, колхозчулар бүгүн келишти болот.

Мезгил толуктооч менен жөнөкөй толуктооч кай бир сүйлөмдө экөө тең учурап, экөө тең логика басымына ээ болот. Мындай учурда баяндоочко жакын турган толуктооч логика басымын өзүнө оодарып кетет.

Маселен: Колхозчулар бүгүн планды орундатышты (мында мезгил толуктооч бүгүн жана жөнөкөй толуктооч планды деген толуктоочтор бир сүйлөмдө катышса да, логика басымын планды деген жөнөкөй толуктооч жалгыз ээлеп турат, анткени—бүгүн баяндоочко жанаша эмес.) Колхозчулар планды бүтүрдү (мында логика басымы бүгүн деген аныктооч келгенден кетти, анткени—баяндоочко жакын турат). Бүгүн планды колхозчулар орундады (мында логика басымы ээге өттү).

Баяндоочтун жөнөкөй толуктоочу менен мезгил толуктоочтун башка жандама мүчөлөрү логика басымынын ордун сүйлөмдүн ээсине өткөрбөйт, анткени—ылдый уңгу, же курама түрдө болот да, баяндоочтун колтугунан чыкпайт. Мындай учурда логика басымын өткөрүү үчүн, сүйлөмдүн ээсин айтканда үндү абдан көтөрүңкү жана тыкалык чыгарабыз. Баяндоочтун колтугунда башка жандама мүчөлөр турганда, мезгил толуктооч менен жөнөкөй толуктооч да логика басымынан ажырай түшөт.

Мезгил толуктооч менен жөнөкөй толуктоочту мындай учурда логика басымына ээ кылуу үчүн, аларды абдан көтөрүңкү жана ыкталыңкы үн менен айтабыз да, баяндоочтун колтугунда турган жандама мүчөнүн жанына алып келебиз.

Маселен: Сагын быйыл окууга эрте кетти. Мында логика басымын ээлеп турган сөз—эрте. Бул сүйлөмдүн логика басымын ээге (Сагынга) өткөрүү үчүн, ээни эрте деген сөздүн аныгына коюп, аны көтөрүңкү үн менен айтабыз.

М а с е л е н: *Окууга быйыл Сагын эрте кетти.*

Логика басымын окууга деген толуктоочко өткөрүү үчүн да эрте деген сөздүн жанына алып барабыз.

М а с е л е н: *Сагын быйыл окууга эрте кетти.* Мезгил дуктооч быйылга логика басымын алып баруу үчүн, аны да деген сөздүн жанына коёбуз.

М а с е л е н: *Сагын окууга быйыл эрте кетти.* Сүйлөмдөр бир мүчөсүн логика басымы менен айтарда үнүбүз жана ыкталыңкы чыгуу менен бирге, токтоло да калат.

Логика басымы угуучунун көңүлүн керектүү сөзгө буруу колдонулат.

Э с к е р т ү ү. Интонация аркылуу баяндоочтуу жак жанында турбаган сөздөр деле логика басымына боло берет: *Планды колхозчулар аткарды.*

К о н ү г ү ү 80. Сүйлөмдөгү жөнөкөй айкындоочторду логика басымына оодаргыла.

1. Жер бетине чөптөр жайкалды. 2. Уяны куштар жасады. 3. Жердин бетин бүт ак кар басты. 4. Көлгө кайык жүрдү. 5. Го калың жамгыр жаады. 6. Кечинде тоо жактан жел болу рат. 7. Өзөндөгү суулар тонду. 8. Күн суук тарта башта. 9. Жаздын нурдуу күнү адамдын моокун кандырды. 10. Б шаарда окуйт. 11. Шаардан Салый келди. 12. Жер бетине көк төр жайкалды. 13. Кең талааны колхоз малынын төлү кап тат. 14. Тоонун коксууларынан суулар төмөн карай акты. 15. Ко дун кең талааларында тракторлор иштей баштады. 16. Тра ччулар жерди жакшы айдашты.

К о н ү г ү ү 81. Сүйлөмдөгү ээни логика басымына айландыргыла.

Узак шаарга барды. Сайра адабият китептерин сатып ал. Тоо башын туман чалды. Жамгыр шатырата куйду. Ак кар баштады. Суу сайларга толду. Көк чөп тукабадай болуп, же тин каптады. Гүлдөр эрте гүлдөдү. Малдар көккө тоюнуп, мире баштады. Арык малдар даакы жүндөрүн таштады. Мал лоого чыкты. Тракторлор менен эгин айдай баштады. Ке чилер кетмен чапты. Жер жакшы семиртилген. Эгиндин е мыкты болду. Эгин жайкалып мыкты чыкты. Сугатчылар дерди сугара баштады. Буудай богок байлады. Күз келди. эрте бышты. Колхозчулар эгинди машина менен чабы. Эгин көп болду. Эмгек акыга эгин, акча көп тийди.

§ 26. Жөнөкөй сүйлөм.

Маан и жагынан башка сүйлөмдөр менен тутумдашпай алдынча туруп, айрым мааниге ээ болгон сүйлөмдү жөнө сүйлөм дейбиз.

М а с е л е н: *Гудок кыйкырды. Жумушчулар жумушка ке тишти.* Бул эки сүйлөмдүн биринчиси ээ менен баяндоочтон түзүлгөн, экинчиси ээ, баяндооч жана айкындоочтон түзүлгөн. Экеөө тең өз алдынча туруп, айрым мааниге ээ болуп турат.

К о н ү г ү ү 82. Ангемени окуп, жөнөкөй сүйлөмдөрдү ажыраткыла.

СТАРТ.

Жай. Күн ачык. 19-июль күнү эртең менен жолдош Чкалов учуу келди. Ошол эле күнү түш оогон кезде Чкалов бизге мын дай деди:

— Эртең учууга болот! Эртең менен эрте туруу керек. Саат экиден отуз минута өткөндө аэропландын жанында болууга ти йишбиз,—деди. Кечки саат сегизде бардык ала турган буюмда рыбызды жыйнап, дайындап койдук. Өзүбүз уктоого жаттык.

Чкалов түнкү саат 2 ченде мени ойготту. Эшик абдан карангы. Көзгө эчтеке көрүнбөйт. Бир кезде бизге автомобиль келди. Биз автомобилге түшүп, аэродромду көздөй жөнөдүк. Аэродром то жакындай бергенде, тандын үлпүлдөгөн жарыгы менен аралаш кан прожектордун жарыгы көрүндү. Аэропландын жанында ко толон турган калың элди көрдүк.

Таң атты. Жерге жарык кирди. Аэропланга бензин куюл ду. Өзүбүз жылуу кийиндик. Учууга гана даяр болуп турабыз. Аэроплан асманга көтөрүлүүгө даяр болгон. Биздин аэропланды бир канча жерге чейин узатып келүүгө бир канча аэропландар даяр болуп турат. Учууга увакыт жетти. Аэропланды текшерип турган инженерлер, техниктер өздөрүнүн ишин бүттү. Валерий Чкалов аларга ыракмат айтып, колдорун бекем кармады.

К о н ү г ү ү 83. Жөнөкөй сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

Чкалов аэропланга түшүп, рулду кармады. Анын артынан Бай дуков менен Беляков барып, өз орундарына олтурушту. Бул үч баатыр учуунун сигналын гана күтүп турушту.

Бир кезде асманды көздөй ракета атылды. Тарс эткен үн бу ларга жакшы угулду. Анткени—бул ракета учууга жол ачык де ген белгини берген ракета эле.

Валерий Чкалов акырындык менен моторду жүргүздү. Мотор дүркүрөдү. Саат экиден 45 минута өткөндө, аэроплан үч баатыр ды бир канча жүктөрү менен көтөрүп, асманга чыкты. 6¹/₂ мину танын ичинде 200 метр жогору көтөрүлдү. 9¹/₂ минутанын ичин де 500 метр жогору көтөрүлдү. 22 минутанын ичинде 600 метр жогору көтөрүлдү. 28 минутанын ичинде 700 метр жогору көтө рүлдү. Акырында көзгө илешпей да калды. Ошентип, үч күн ты нымсыз учууга кеттик.

(Советтер Союзунун баатыры—Беляков).

Көпүгүү 34. Жөнөкөй эмес сүйлөмдөрдү жөнөкөй сүйлөмдөргө айлан-
рып, ангемени бүт көчүрүп жазгыла. Натыйжада ангеме бүгүндөй жөнө-
сүйлөм болуп чыксын.

ПАДЫША ЗАМАНЫНДА МЕН КИМ ҮЧҮН КҮРӨШТҮМ

Бүтүн дүйнө согушу башталды. Бизди немецтер менен со-
шууга айдады. Согуш коркунучтуу болгон, себеби—түн иче-
асмандын баары бүт эле кызыл болуп көрүнчү. Тегеректин
рына бомбалар түшүп, жарылып, күрү-гүү болуп, жерди жа-
тат. Тарсылдаган мылтыктын чуусу, зырылдаган октун үнү к-
гындын тынчын кетирет.

Жүздөгөн адамдар жарадар болду. Бир далайы өлдү да, ө-
төрү талаада калды.

Күндөрдүн биринде мен өзүмдүн бир жолдошум экөөбүз ө-
дүн жээгинде отурат элек. Кимдир, бирөө суудан сүзүп
жаткандай сезилди. Аны карасак, өлгөн солдат экен.
нин жолдошум аны карады да, мага мындай деди:

— Карачы, бул солдатты өлтүрүптүр. Муну эмне үчүн ө-
дү? Бул да бизге окшогон жумушчу эмеспи! Бардык жум-
чулар бир тууган эмеспи,—деди.

Отурган жерибизде отура берип, көпкө чейин отуруп кал-
тырбыз. Аркы-беркинин баарын ойлодук. Ойдун акыры бул бо-

— Биз эмне үчүн урушабыз? Биз кимдер үчүн урушабыз?
Бир жыл өттү, согуш токтогон жок. Бир четинен өлүп жатат. М-
жарадар кылды. Үч ай ооруканада жаттым. Ушул жатканы
далайларды көрдүм. Оорукананын ичин кайгы-капа, кыйкы-
өкүрүк басып кеткен. Бирөөлөрдүн буту жок. Бирөөлөрдүн
зү жок.

Мени айыга салды кылып эле, ооруканадан чыгарып жибер-
Үч жума үйгө жибершти. Үйгө келдим. Эжем жаш бал-
менен көчөдө калып, оор турмушка түшкөн. Эрин өлтүрүп
кен. Ал эжем ушул айылдагы кулактар жөнүндө мага мындай д-
— Кулактар бекер тамакты ичип, бирөөнүн күчүнөн бе-
пайдаланып жатышат. Эчтекеден кабары жок, жайбаракат
рүшөт.

Биз болсок ачка, үйсүз, жерсиз минтип жүрөбүз,—деди.

(Жумушчунун эстелиги)

ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДҮН ТҮЗҮЛҮШҮ.

Жөнөкөй сүйлөмдөр түзүлүш жагынан бир нече түргө
лүнөт.

§ 27. Жалаң сүйлөм.

Ээ менен баяндоочтон гана түзүлгөн сүйлөмдү жалаң с-
лөм дейбиз.

Маселен: *Жамгыр жаады. Жер көгөрдү. Алмалар гү-*
дү. Койлор төлдөдү.

Жалаң сүйлөмдү ажыратканда, ар бир сүйлөмдөгү сөздүн сос-
тавына карай ажыратпастан, ээ менен баяндоочко карай ажы-
ратуу керек, анткени—кай бир жалаң сүйлөмдөр эки гана сөздөн
түзүлсө, кай бири үч же андан көп сөздөн да түзүлөт. Бирок
бул эки түрүндө тең ээ менен гана баяндооч болот.

Маселен: а) *Окуучулар окушту* (мында эки гана сөз бар,
бири—окуучулар—ээ, экинчиси—окушту—баяндооч).

б) *Окуучулар окуп жатышат* (сырткы түзүлүшүнөн алган-
да мында үч сөз бар: бири—окуучулар—ээ, экинчиси—окуп—
негизги этиш, үчүнчүсү—жатышат—жардамчы этиш. Экөө бири-
гип татаал баяндоочтун гана милдетин аткарып турат, анткени—
экөө тең бир гана кыймылга таандык).

Жалаң сүйлөм эки түрдө түзүлөт:

1. Ээ, баяндоочу бүт жазылган жалаң сүйлөмдүн түзү-
лүшү.

а) Жөнөкөй ээ, жөнөкөй баяндоочтон түзүлгөн жалаң сүйлөм:
Балдар келди. Окуу башталды. Мугалим окутту.

Ким келди?—Камал келди. Эмне маарады?—Кой маарады.

б) Жөнөкөй ээ, татаал баяндоочтон түзүлгөн жалаң сүйлөм:
Жаз чыгып келе жатат. Көгөргөн—бак-дарак. Пароход
Ысык-Көлдө. Кино кызык экен.

в) Татаал ээ, жөнөкөй баяндоочтон түзүлгөн жалаң сүйлөм:
Ылгый ударниктер сыйланды. Эгин-тегин орулду. Ысык
Көл тоңбойт. Тарс-турс эткен—мылтык.

г) Татаал ээ, татаал баяндоочтон түзүлгөн жалаң сүйлөм:
Өңчөй окуучулар келе жатышат. Бала-бакырлар ырдап
жатышат. Чоң-Кемин гүлдөп жатат.

д) Баш мүчөлөрдөн гана түзүлгөн атоочтук сүйлөм да жалаң
сүйлөмгө кирет.

Бул—китеп. Стол—буюм. Көгөргөн—чөп. Жылкы—мал.
Ал—Жоробай.

2. Ээси көмүскөдө калып, жалгыз гана баяндоочтон түзүл-
гөн жалаң сүйлөм.

Мындай учурда ээнин милдетин баяндоочтун аягындагы таан-
дык уланды баяндап турат:

а) Айкындоочсуз, жөнөкөй баяндоочтон түзүлсө, бу да жалаң
сүйлөм болот: *Окудум. Окуучумун. Келдиң. Пионерсиң. Пио-*
нер. Окуучу. Келдик. Окуучубуз. Комсомолецсиз (мында мен,
сен, ал, биз, сиз, деген ээлер жазылбай калса да, жак жаиа
жик мүчөлөр аркылуу ээлери белгилүү болуп турат).

б) Айкындоочсуз, татаал баяндоочтон түзүлсө, бу да жалаң
сүйлөм болот. *Бара албадым. Жүгүрүп келе албадың. Жүгү-*
рүп келдик. Жүгүрүп келдиңиз (мында да мен, сен, ал, биз, сиз
деген ээлер жазылбай калса да, белгилүү болуп турат).

КУРОРТ.

Жаз келди. Курорттор ачыла баштады. Элдер келе баштады. Курорт таза. Жер жакшы. Аба салкын. Суу тунук. Оору адамдар үчүн үйлөр салынган. Үйлөр жакшы. Кроваттар салынган. Төшөктөр салынган. Ашканалар уюштурулган. Клубдар ачылган. Гүлдөр тигилген. Бак-дарактар көгөргөн. Элдер дем алышы баштады. Ооруларды докторлор күндө карап турушат. Аларды дарылашат. Докторлордун кеңеши боюнча оорулар таңирчишет. Күнүнө төрт-беш маал тамак берилет. Увагы менен алышат, укташат. Салкын авада дем алышат. Көңүл ачылат. Ден соолук оңолот. Бир ай ичинде курорттогулар жакшы алышат. Дем алышып, алар үйлөрүнө кайтышат. Совет өлкөсү дөгү эмгекчилер курорттордо абдан жакшы дем алышып соолугун чындап турушат. Совет өлкөсүндөгү бардык эмгекчилер дем алууга толук укуктуу.

Көнүгүү 86. Жалаң сүйлөмдөрдү көчүргүлө.

КЫЗЫЛ САКЧЫ.

Кыштын күнү. Күн ачык. Кар калың. Күн суук. Айланада калың токой. Күн кечкирип калган. Эч дабыш жок. Бактан бакка жүргөн канаттуулар гана көрүнөт. Михайлов өзүнүн кезек милдетин аткарууга киришти. Ал постко барып турду. Михайлов совет элинин тапшырмаларын адилеттик менен аткаруу тырышат. Убада жүрөктө. Жарак-жабдык колдо. Бир канча уккыт өттү. Күүгүм кирди. Бир кезде карды кычырата басып кел жаткан адамдын дабышы угулду. Тынчтык кетти. Михайлов эки жагын карады. Эчтеке көрүнбөйт. Михайлов жашына калды. Ал аңдып жатты. Чек араны бузуучу душманды карма алууга аракет кылды. Бир кезде калың токойду аралап кел жаткан бир караан көрүндү. Караан жакын келди. Көтөрү баштыгы бар. Колунда таягы бар. Ал жүгүрүп келе жатат. Эки жагын алактап карайт. Душман чек арадан ылдам өтсөм дей ойлойт.

„Жок, өтө албайсың. Сенин жолунду торогон советтер баатыр уландары бар!“—деп, Михайлов да ичинен тынып жат берли. Душман абдан жакын калды. Душман бегмандай келгенде Михайлов тура калып:

—Токто! Колунду көтөр! Сен кимсиң?! Кайда барасың?!
—Мен... „Мен аңчымын“... „Аңчымын“... „Аң уулап жүрүмүн“! Коён-соён көпү?...—деп шашып калды.

Михайлов ага ишенген жок. Алдына сатды. Штабга келди. Штабдагылар аны текшерүүгө алышты. Ал шпион экен. Биздин жерге өтмөк экен. Бирок тилеги ташка тийип, колун түштү.

§ 28. Жайылма сүйлөм.

Ээ, баяндооч жана айкындооч мүчөдөн түзүлгөн сүйлөмдү айылма сүйлөм дейбиз.

Маселен: *Биздин балдар келишти* (ээнин айкындоочу бар). *Балдар мектепке келишти* (баяндоочтун айкындоочу бар). *Биздин балдар сабак окушту* (ээни да, баяндоочтун да айкындоочу бар).

Жайылма сүйлөм эки түрдө түзүлөт.

1. Баш мүчөлөрү бүт жазылган жайылма сүйлөм.

а) Айкындоочтон, жөнөкөй ээ, жөнөкөй баяндоочтон түзүлгөн жайылма сүйлөм:

Окуучулар эсеп чыгарышты.

Комсомолецтердин чогулушу болду.

б) Айкындоочтон, жөнөкөй ээ, татаал баяндоочтон түзүлгөн жайылма сүйлөм:

Окуучулар мектепке келе жатышат. Балдар ырдап бара жатышат. Мектепке бага жаткан—бала-бакыра.

„Большевик“ колхозунун жайлоосу—Чаар-Арча. Бүгүнкү кино эң кызык экен. Кече күнкү кино абдан сонун эле.

в) Айкындоочтон, татаал ээден, жөнөкөй баяндоочтон түзүлгөн жайылма сүйлөм:

Мектептен келе жаткан—Акмат. Жүгүрүп бара жаткан—биздин балдар. Бала-чака жумуштан келишти. Дүрүрт-дүбүрт эткен—короодогу малдын дабышы.

г) Айкындоочтон, татаал ээ, татаал баяндоочтон түзүлгөн жайылма сүйлөм:

Өңчөй ударниктер слётко бара жатышат.

Мал-сал тоого чыгарылып жиберилди.

Ысык-Көл—Кыргызстандагы чоң көлдөрдөн болуп эсептелет.

д) Айкындоочу көмүскө түрдө турган жайылма сүйлөм:

Бул—китебим (китебим деген сөздүн аягындагы—ым мүчөсү сенин деген айкындоочту баяндап турат).

Тиги—дептериң (сенин деген айкындооч көмүскөдө турат).

Атаң колхоздо (сенин деген айкындооч көмүскөдө турат). *Ага-ы заводдо* (анын деген айкындооч көмүскөдө турат).

2. Ээси жазылбай, айкындооч менен баяндоочтон түзүлгөн жайылма сүйлөм.

Мындай учурда ээни баяндоочтун аягындагы жак мүчөлөр көрсөтүп турат.

а) Айкындоочтон жана жөнөкөй баяндоочтон түзүлгөн жайылма сүйлөм болот:

Шаарга бардым. Мени көрдүң. Бүгүн шаардан келди (көмүскөдө турган ээлер—мен, сен, ал). *Отличник окуучумун. Күжүрмөн колхозчусуң.*

Тартиптүү пионер (көмүскө түрдө турган ээлер—мен, сен, ал).

б) Айкындоочтон жана татаал баяндоочтон түзүлсө, бу да жайылма сүйлөм болот:

Мектептен келе жатам.

Сабак окуганы бара жатасың.

Мага келе жатат.

Азыр кайда бара жатасыңар?

Оюндан келе жатабыз.

(Көмүскөдө турган ээлер—мен,—сен,—ал,—силер,—биз)

Көңүгүү 87. Окугула. Жайылма сүйлөмдү ажыратып, көчүрүп

АЛЕКСЕЙ СТАХАНОВ.

(Өзүнүн айтканынан).

Мен жаш кезимде эле шахтага келдим. Шахтанын иши тааныш болуп калды.

Мени эски шахтёрлор мактай баштады. Жакшы көрдү. Алар мени үгүттөй баштады: „Жигит, сенин ден соолугун Жакшы иштейсиң. Сен көмүр казууга өткүн“—дешти.

Мен алардын айтканын туура таптым. Аларга ишендим. зун макул көрдүм.

Мен көмүр казууга өттүм. Ошондон тартып, забойщик баштадым. Жыйналыштарга катышчумун. Сабатсыздык жойдум. Кат таандым. Газета, журналдарды окуй башта Кийинчерээк забойщиктер даярдоочу курсту бүттүм. Ошо тартып, мен мастер боло баштадым. Адамдар бир сменада тонна көмүр казышат.

Мен да сегиз тонна казучу болдум. Улам барган сайын каза да баштадым. Машыккан сайын көп казып олтуруп, тоннага жеткиздим. Мына ушундан кийин, кандай кылганда мүрдү көп казарын да билдим. Забойщиктер көп увакты бекер коротушат. Алар эң мурун көмүрдү казышат. Андан кийин урап кетпес үчүн, өзүнүн казган жерине тирөөч коюп тишет. Менин акылыма бир нерсе түштү:

Эгер забойщиктер дайым эле каза берсе эмне болот? Казган жерлерге тирөөчтү башка жумушчулар коюшсун. Мен бул пикиримди партия уюштуруучусу Дюканов ылайык таш Ошентип, 1935-жылы 30-августта саат 11 де мен шахтага түм. Көмүрдү каза бердим. Менин казган жеримди эки жумушчу тирөөч коюп, беките берди. Килейген көмүрлөр омок берди. Смена бүттү. Бир сменада сегиз тоннанын ордуна бир жүз эки тонна казыптырмын.

Көңүгүү 88. Жайылма сүйлөмдөрдү тапкыла. Жайылма сүйлөм сүйдүн кандай мүчөлөрүнөн түзүлгөндүгүн айтып бергиле.

КАРЫШКЫР МЕНЕН КОЗУ.

(Крыловдун тамсилдеринен).

Бир козу булактан суу ичүүгө келди. Жанында жол жок, жалгыз келди. Козу эчтекеден корккон жок. Бул эчтеме жок деп ойлоду. Жыргап гана суу ичип кетем деп йүндү.

Ангыча туура жактан келе жаткан ач карышкыр көрүндү. Карышкыр булактагы козуну көрдү. Козу келе жаткан карышкырды көрдү. Карышкырдан коркуп кетти. Жеп коёт деп чабалактады. Эси чыкты. Көзү чанагынан чыкчудай болду. Карышкыр желе басып, козуга келди. Тилин саландатты. Көзүн кизартты. Козуга тийишкиси келди. Эптеп кыйкым таап, козуну жемек болду:

— Ээ, козу, сен эмне кылып жүрөсүң?

— Суу ичкени.

— Сен сууну кайдан ичмекчисиң?

— Мына бу жерден.

— Мына бу жерин кайсы?

— Мына бул булактан.

— Сага бул жерден суу ичүүгө ким уруксат берди?

— Өзүм эле.

— Сен жалгызсыңбы?—деди.

— Жалгызмын.

— Сен, козу, менин булагымдан келип суу ичүүгө, суумду ылайлоого кандай акың бар? Мага тийишкисин келдиби? Мойнуңду жулуп алайынбы?—деди.

Козуну калтырак басты. Эси ооду. Айласын таппай, алактады. Козу карышкырга айтты:

— Кашеке, азыраак сабыр кыл. Күнөөмдү текшер. Мен сиздин булагыңыздын өзүнөн ичкен жокмун. Ал түгүл, сиздин изиниз жаткан жерден да баскан жокмун. Сууну төмөнтөн барып ичтим,—деди.

Карышкырдын ачуусу келди:

— Сен мени калп айтат деп турасыңбы?! Байкап сүйлө! Көзүңдү ач! Жолунду тап!

Козу карышкырга жалынды. Чөк түштү. Башын ийди. Кечирим сурады. Карышкыр анын сөзүн укпады. Жалаа жапты. Жегиси келди. Эмне кылсаң да сен мага керексиң деп, карышкыр козуну качырды. Алкымдан алды. Көтөрүп аркасына салды. Кашаң жолго түштү. Күнөөсүз козу эриксизден карышкырга жем болду.

Көңүгүү 89. Ангеменин ичиндеги айкындооч менен баяндоочтон түзүлгөн жайылма сүйлөмдөрдү бир башка, баш мүчөлөрү бүт жазылган жайылма сүйлөмдөрдү бир башка көчүргүлө.

МЕН САМОЛЁТТОН КАНТИП СЕКИРДИМ.

Күн ачык. Суук катуу. Кар көзгө учуп түшүп жатат. Мен кубанычка толкунамын. Эмнегедир сүйүнөмүн. Бүгүн биринчи жолу парашют менен самолёттон секирем.

Парашютту кийгизишти. Парашютту бекем байландым. Секирүүгө даяр болдум. Мага парашют мектебинин начальниги келди. Жылмайып күлдүм. Начальник да мага күлүп жиберди. Ал мени айлана басып карады. Бардык жеримди текшерди.

Абдан текшерди да:

— Чеберлеп түшкүн. Парашют сенин деминди кысат. Бир авиацияда муну сезбейсин. Секиргенде жерди караба. Лётчик сенин бергенде эле секиргин. Секирер менен бир, эки, үч деп сана да, парашютту ачып жибер,—деди.

Самолётко бардым. Лётчик өзүнүн ордунда отурган экен. Мен да түштүм. Мотор дүркүрөдү. Самолёт жөргөлөдү. Бирден кийин асманга көтөрүлдү. Самолёт 600 метр бийиктикке көтөрүлдү. Лётчик колун булгады. Өйдө турдум. Кобинкадан чыктым. Лётчик секирүүгө сигнал берди. Төмөн карай секирдим. Бир, эки, үч деп санагандан кийин парашютту ачтым. Парашют ачылды. Парашют мени термете баштады. Мен эки жагыма карап жатам. Айлана тыптынч. Эчтеке сезилбейт. Көгөргөн гөк жээк көрүнөт. Жерге качан жетемин деп ойлоймун. Бардык сайын жерге жакындап бара жатамын. Жерге жеттим. Таман менен бир тийдим. Кардын үстүнө жыгылып да кеттим. Кар тургандар мени көтөрүп алышты. Начальник келди. Колумду кармады. Мага ыракмат айтты.

Көнүгүү 90. Ангемени көчүрүп жазгыла. Арасындагы жайылма сүйлөмдөрдү ажыратып, сүйлөм кандай мүчөлөрдөн (жөнөкөй, татаал ж. б.) түзүлгөнү айтып бергиле.

АВА КЫЗМАТЧЫЛАРЫ.

Поезд темир жолсуз жүрө албайт. Автомобилге жакшы жер керек. Аэропланга бардык ава—жол. Авада жүрө берет. Аэропланга бороон—гана душман. Ага туман душман. Бирок авиациянын текшерүүчү илим кызматчылары текшерип турушат. Радиодар аркылуу ава ырайын билдирип турушат. Аэроплан тез учат. Аэроплан бир айдын ичинде бүткүл жерди кыдырып чыга алат. Биздин учкучтар учуу техникасын жакшы билишет. Түндө учат. Күндүз да учат. Жакында да учат. Алыска да учат. Жер айында да учат. Кышында да учат. Бизде эң эле көп ава жолдо ачылды. Түндүк уюлду женди. Түндүк уюлду басып да өттү. Уюлдун так төбөсүнө барып да конушту.

Көнүгүү 91. Жалан сүйлөмдү бир башка, жайылма сүйлөмдү бир башка ажыраткыла.

БИЗДИН ЖАШТАР.

Жаштарды милдеттүү аскер кызматына чакыруу башталды. Абдыш менен Карагулдун быйыл аскерге барчу жылы. Алар аскер жашына жетти. Экөө тең өндүрүштүн ударниктерине кызыл аскерге барууну каалашат. Сүйүнүшөт. Комиссиялар келди. Эртең менен комиссияларга жаштар келип жатышты. Экиден да келишти. Комиссиялар жаштарды бир бирден өткөрө берди. Абдыш менен Карагулга кезек жетти.

Комиссиялар:
— Атың ким?

— Атым—Абдыш.

— Атандын аты ким?

— Атамдын аты—Алымкул.

— Кесибиң эмне?

— Колхозчумун.

— Аскерге барууну каалайсыңбы?

— Абдан каалаймын.

— Оору-сыркооң жокпу?

— Жок, ден-соолугум жакшы.

— Сенин атың ким?

— Менин атым—Карагул. Атамдын аты—Бөлөкбай.

— Кесибиң эмне?

— Трактористмин.

— Ден-соолугуң тазабы?

— Ден-соолугум таза.

Экөө тең доктордон өттү. Комиссиядан өтүштү. Аскерге алынды.

Сүйүнүп кетишти. Көрсөтүлгөн күндө келмек болушту.

Болжогон күнү бүттү.

Экөө жөнөдү. Бөлүккө келишти. Кийим кийишти. Жарак-абдык берилди. Согуш илимин үйрөнө баштады. Бир канча айлар өттү. Экөө тең ударник болушту. Көп ыракматтар алышты.

Баалуу сыйлыктар алышты.

Баалуу сыйлыктар алышты.

Баалуу сыйлыктар алышты.

§ 29. Этиштик сүйлөм менен атоочтук сүйлөм.

Сүйлөмдө баяндоочтук милдетти этиш сөздөр да, атооч сөздөр да аткарышат. Сүйлөм баяндоочко карата этиштик сүйлөм менен атоочтук сүйлөм болуп бөлүнөт.

1. Этиштик сүйлөм. Көбүнчө, сүйлөмдөгү баяндоочтук милдетти этиш сөздөр аткарат.

Баяндоочу этиш сөздөн болгон сүйлөмдөр этиштик сүйлөм деп аталат.

Маселен: *Асан окуйт. Асан жазды. Асан жазган. Салый окууга бара жатат. Салый окуудан келиптир ж. б.*

Бул сүйлөмдөрдүн баяндоочтору—окуйт, жазды, жазган, барат, келиптир деген этиштик баяндоочтор.

2. Атоочтук сүйлөм. Сүйлөмдө баяндооч атоочтордон да болот.

Баяндоочу атооч сөздөрдөн болгон сүйлөмдөр, баяндоочу карата атоочтук сүйлөм деп аталат.

Маселен: *Беш жерде беш—жыйырма беш. Он экинчи—алты* (баяндоочтор: жыйырма беш, алты деген сандык атоочтор).

Китеп—курал. Окуп жаткан—Салый (баяндоочтор: курал, салый деген зат атоочтор). *Бул—сенин кагазың. Кетип бараткан адам—анын жолдошу* (баяндоочтор: кагазың, жолдош).

шу деген таандык атоочтор). Түн узун. Күн жылуу (баяндоочтор: узун, жылуу деген сын атоочтор). Мен устамын. Устасың (баяндоочтор: устамын, устасын деген жик атоочтор).

Тоту—жүнү менен,
Булбул—үнү менен.

(баяндоочтор: жүнү менен, үнү менен, байламта сөз жамалган таандык зат атоочтор). Келген Асандыр (баяндооч—Асандыр, күдүк атооч). Келген Асандарбы? (баяндооч—Асандар сурама атооч). Биздин мугалимибиз—сиз. Китепти окумуз (баяндоочтор: сиз, мен, ат атоочтор). Съездге келген колхозчулар (баяндооч—колхозчулар, курама зат атооч).

Эскертүү: Баяндоочтун милдетин сын атоочтон башка жөндөмөдө турган унгу, курама атоочтор аткарса, ээден сызыкча коюлат.

М а с е л е н: Бул—биздин бала. Ал—ударник. Жак мугалим. Асан—жылкычы.

К ө н ү г ү ү. 92. Ангемени окугула. Этиштик сүйлөмдөрдү тапкыла.

„БОРООН КАБАРЧЫСЫ ТУУРАЛУ ЫР“.

Ак мейкин деңиздин үстүнө шамал булуттарды чогултат. Бул булуттун ортосунда Бороон кабарчысы карайган. Чалгынган кейиптенип, шаңдуу кайып жүрөт. Кээде чалгыны толкун кайып, кээде булутту көздөй атылып кыйкырат, кайраттуу кыйкырыгынан булуттар шаттыкты угушат.

Бул кыйкырык—бороон эңсейт! Бул кыйкырыктын ачуунун күчүн, кайратынын жалынын, жеңишке ишенчиликтеги булуттар ушул кыйкырыктан угушат. Ак чардактар бороондун эпкинине чыдашпай онтошот да, деңиз үстүндө алдасташат. Бороондон эстери чыгып, өздөрүнүн коркунучун деңиз ташырууга даяр.

Гагаралар да онтошот, алар да, гагаралар да турмуштагы шыр жүрүп жыргамак жок. Чагылгандын чартылдаган эпкини бул булуттарды коркутат. Дөдөй пингвин эси чыгып, маймак семиз деңиз аскага бекитет. Көбүктөнгөн ак буурул тарткан деңиздин үстүндө Бороон кабарчысы гана кайраттуу, эркин кайып, учурун рөт. Баары түнөрүп, уламдан улам деңиздин үстүнө булуттар деп түшүп келе жатты. Баары түнөрүп, бийиктикке күркүрөп көздөй ыр менен толкундар жулунушат.

Күн күркүрөйт. Ачуудан чыккан көбүк ичинде толкундар тошуп, шамал менен айтышат. Мына, топтошуп жүргөн чалгынына катуу кысып, калдайган чоң мөлтүрөгөн толкундардын тополоң кылып талкалап, кулачынын бардыгынча ачуу аскага урат.

Бороон кабарчысы шаңшыйт да кайып, чагылган булуттун октой жиреп, толкундун көбүгүн чалгыны чапчыйт.

Мына ал, демон сыяктанып кайкып учуп жүрөт, бороондун шапкара демону күлөт да, кайта буркурап ыйлайт.

Ал, булутту шылдындап күлөт. Сүйүнгөнүнөн буркурап ыйлайт.

Чагылгандын каары алда качан талыгандыгын сезет. Сергек демон булут күндүн бетин чулгай албасына ал ишенет. Жок, чулгай албайт.

Шамал улуйт. Күн күркүрөйт. Көк жалындап топ булуттар үптүз деңиздин үстүндө сүрүлүп жүрөт. Деңиз чагылгандын үнүн ийип алып, өзүнүн толкунун да өчүрөт. Чагылгандын шоо-тасы жалбырттаган деңизге ийрилип кайта жоголот.

— Бороон! Жакында бороон согот!

Бул кайраттуу. Бороон кабарчысы каардуу жулунган деңиздин үстүндө чагылгандын арасында шаң менен кайып учуп жүрөт.

(М. Горькийдики боюнча).

К ө н ү г ү ү 93. Атоочтук сүйлөмдү көчүрүп алгыла.

СОВХОЗ.

Биздин райондо бир совхоз бар. Ал совхоз—абдан бай совхоз. Совхоздо кой асырайт. Койлору—абдан жүндүү койлор. Совхоз адеп уюшулганда кою аз эле. Азыр 5—6 эсе көбөйдү. Бул совхоздо биздин айылдан жумушчу болуп иштегендер—Ажар, Семетей. Ажар сүт фермасында иштейт.

Совхоздун жумушчуларынын турмуштары абдан жакшы. Алар маданияттуу турушат. Алардын үйлөрүндө радио коюлган. Сүт фермасынын башчысы—Түгөлбай. Ал планды жакшы аткаргандыгы үчүн байге алды. Бул совхоздун бир канча стахановчулары бар. Бул совхоздо койдон башка малдар да бар. Совхоздун малдарынын баары да—асыл тукумдуу малдар. Булардын малы жыл сайын көбөйүүдө.

§ 30. Толук жана кемтик сүйлөм.

Речь (сөз) тизмегинде сүйлөмдүн ээ, баяндоочтору бүт жазыла бербейт. Кай бир учурда баш мүчөлөрдүн бирөө же экөө тең кемип калат, же болбосо, баш мүчөлөр жана айкындооч мүчөлөр бүтүндөй эле айтылбай калат да, сүйлөм жардамчы сөздөрдөн гана түзүлөт.

М а с е л е н:

- Сен кайдан келдиң? (толук сүйлөм).
- Шаардан (ээ да, баяндооч да жок—кемтик сүйлөм).
- Жумушта ким жүрөт? (толук сүйлөм).
- Асан (баяндооч жок—кемтик сүйлөм).
- Шаарга ким кетти? (толук сүйлөм).
- Асан (баяндооч жок—кемтик сүйлөм).
- Быйыл колхоздун малчысы сен болосуңбу? (толук сүйлөм).

— *Албетте* (ээ да, баяндооч да, айкындооч да жок. С жардамчы сөздөн гана түзүлүп маани берди).

Баш мүчөлөрдүн бирөө, же экөө тең кемип калган сүйдү кемтик сүйлөм дейбиз.

Баш мүчөлөрү бүт жазылган, же жазылбаса да көмүрдө туруп, кайсы болору айкын белгилүү болгон сүйдү толук сүйлөм дейбиз.

Маселен: *Биз сабак окудук. Сиз сабакты айтып диңиз. Алар угуп турушту* (бул сүйлөмдөрдүн ээ, баяндоочтору бүт жазылган—толук сүйлөм).

Жаздым. Окудуң. Окуучумун. Колхозчусуң (бул сүйлөмдөрдүн ээлери жазылган эмес, бирок сүйлөмдүн ээлери сен—көмүскө түрдө турса да, баяндоочтон белгилүү болуп рат, андыктан булар да толук сүйлөм).

Кемтик сүйлөм суроо, жооп иретинде айтылган сүйлөмдө гана түзүлөт да, речтин башына түшпөйт.

Кемтик сүйлөмдүн кемиген мүчөсүн өзүнүн алдында толук сүйлөмдөн гана ажыратууга болот.

Айталык: *Сабак окудум, сабак окудуң* деген эки сүйлөмдүн ээлери мен, сен деген ат атоочтон башка сөздү көрбөйт, анткени—баяндоочтогу 1—2-жакты көрсөтүп турган жак мүчөлөр (ым, ың) ушул гана эки сөздүн айтылышына тийиш кылат. Ошондуктан, сүйлөмдүн ээси жазылбаса да, кайсы болору айкын билинип тургандыктан, кемтик сүйлөм болот толук сүйлөм болот.

Ушул сыяктуу, жик мүчөнүн 1—2-жагы уланып турган баяндоочтор, ээ жазылбаса да, толук сүйлөмдү түшүндүрөт: *Мектептин окуучусумун, заводдун жумушчусумун.*

Ал эми таандык жана жик мүчөнүн үчүнчү жагында турган баяндоочтор, сүйлөмдүн ээлери жазылбай калган учурларда ээнин кайсы сөз болорун так көрсөтө албайт: *Сабак окудуң, мектептин окуучусу.* Мында сүйлөмдүн ээси, албетте, тигил, же бул, же Асан, же Бейше деп да айтууга болот. Ошондуктан, сүйлөм тизмегинде баяндооч үчүнчү жакты көрсөтүп турса, кемтик сүйлөмдү уюштурат да, кемиген ээси өзүн алдында турган толук сүйлөмдүн кырдалынан гана ажыратып болот дейбиз.

Маселен:

- *Ал шаарга барганбы?*
- *Барган* (кемтик сүйлөм).
- *Сен китеп окудуңбу?*
- *Окудум* (ээси—мен, толук сүйлөм).
- *Бүгүн келесиң* (ээси—сен, толук сүйлөм).
- *Балдар келиштиби?*
- *Келишти* (ээси—балдар, же алар, кемтик сүйлөм).
- *Сен окуучусуңбу?* ж. б.

— *Окуучумун* (ээси—мен толук сүйлөм).

Кемтик сүйлөм уңгу, курама, улама атоочтордон (жак менен жик мүчөнүн 1—2-жагынан башкасы) болгон баяндоочтордон да түзүлөт.

Речь тизмегинде кемтик сүйлөмдү ооба, албетте, арийне, жок, бар, макул, ошондой—деген сөздөр да уюштура берет. Булар сүйлөмдүн мүчөлүк милдетин аткарган менен, речь тизмегинде сүйлөмдүн толук маанисин берет.

Маселен:

- *Бүгүн кечинде киного барасыңбы?*
- *Ооба* (кемтик сүйлөм).
- *Сен анык барасыңбы?*
- *Албетте* (кемтик сүйлөм).
- *Асанды көрдүңбү?*
- *Жок* (кемтик сүйлөм).
- *Сенде билет барбы?*
- *Бар* (кемтик сүйлөм).
- *Кинодон кечикпегин.*
- *Макул* (кемтик сүйлөм).
- *Эртең жыйналыш болмок беле?*
- *Ошондой* (кемтик сүйлөм).

Көңүгүү 94. Сүйлөмдөрдү көчүрүп, кемтик сүйлөмдөрдүн астын сызып койгула.

- Силердин колхоз кайсы жерде?
- Кызыл-Сууда.
- Бул жерден канча километр келет?
- Отуз беш километр.
- Жери жакшыбы?
- Жакшы.
- Эмне айдашат?
- Буудай.
- Дагы
- Пахта, арпа, сулу, жүгөрү.
- Дем алышта кайда барасың?
- Колхозго.
- Атаң колхоздобу?
- Колхоздо.
- Атаңдын эмгек күнү көппү?
- Көп.
- Нече жансыңар?
- Төрт.
- Жашың канчада?
- Он төрттө.
- Окуунду качан бүтөсүң?
- Быйыл.

„БЕШ ЖОЛДОШ“.

(Эл жомогунан).

Эки кочкор жумуш издеп келе жатса, алдынан бир атуу чыкты. Эшек эки кочкордон сурады:

- Ээ, баатырлар, кайда бара жатасыңар?
- Ушул жакка.
- Эмнеге?
- Жумуш издеп.
- Жумуш бар бекен?
- Бар.
- Эмесе, мен да силерге кошулайын?
- Мейлин.
- Үчөөбүз жолдош бололу ээ?
- Макул.

Үчөө жолдош болуп алып, жумуш издеп жөнөштү. Үчөө гы жүрө түшкөндө, алдынан бир короз чыкты. Короз үчөө ма амандашты да:

- Силерге жол болсун?—деди короз.
- Жол болсо, андай болсун.
- Кайда бара жатасыңар?
- Жумуш кылганы.
- Кайдан?
- Табылган жерден.
- Алысы, жакынбы?
- Алыс да, жакын да.
- Бу кандай деген кеп?
- Табылышына карайбыз да. Жакын, алыс экенин азыр и тиш айтабыз,—деди үчөө.
- Эмесе, мен да жумуш издеп жүрдүм эле. Мени ко аласыңарбы?
- Макул.

Төртөө жолдош болуп жөнөштү. Дагы бир аз барганда, дынан бир чычкан чыкты.

Чычкан төртөөнө бурулуп:

- Агатайлар, кайда бара жатасыңдар?
- Жумуш чыккан жерге.
- Кайда экен?
- Чыккан жерде экен.
- Чыккан жер кайда?
- Билбейбиз.
- Анын чыга турган жерин кайдан билдиңер?
- Издеп бара жатабыз.
- Мурун сүйлөштүңөр беле?
- Жок.
- Жаны эле издеп бара жаткан турбайсыңарбы?

— Ошондой.

— Мени жолдош кылып алгыла. Мен да иштейин.

— Макул.

Бешөө жолдош болду. Ынтымактуу болушту.

Жумуш издеп, далай жерге барышты. Бир күнү бешөө нүн алдынан беш карышкыр чыкты. Карышкырлар беш жолдош алыстан көрүштү. Карышкырлар өз арасынан бирөөнү: „Силерди жейбиз, барып айткын“, — деп жиберешти. Бир карышкыр элчи болуп, бешөөнү көздөй жөнөдү. Бешөөнө келип:

— Силерди жейбиз, мени элчи кылып жиберешти.

— Эмне үчүн? Биз бей-бечера кишибиз. Оскаг таппай, араң жүрөбүз. Койгула. Чондугунарды салбагыла,—деди беш жолдош. Карышкыр болбоду.

— Макул болсоңор да жейбиз, макул болбосоңор да жейбиз,—деди.

Анда эшек карышкырга айтты:

— Мейлинер, жесеңер жегиле. Бирок менин чандыр этиме тие көрбөгүлө,—деди.

— Эмне үчүн?—деп, сурады карышкыр.

— Бүтүндөй эле май. Аяп турамын,—деди. Карышкыр суктук кылып, эшектин чаткаягына башын салды. Эшек карышкырдын башынан бекем кыпчып калды. Эки кочкор эки жагына чыгып алып, карышкырды капталга сүзгүлөдү. Кабыргасын сындырды, эсин оодарды. Чычкан корккон бойдон ийин каза баштады. Короз коркуп кетип, эшектин кулагына чыгып алып кыйкырды. Бир кезде карышкырды коё беришти. Карышкыр качып жөнөдү. Карышкырларга жетти.

— Эмне болду?—деп, сурашты карышкырлар.

— Эмне болгону курусун!

Кыпчууру бар экен. Моюнумдан кыпчып турду. Эки сокбилек менен бөйрөккө уруп турду. Бирөө кыйкырып турду. Бирөө көрүмдү казып жатты. Силерди да ушундай кылабыз дейт—деп, ыйлап жиберди. Беш карышкыр корккон бойдон качып жөнөштү. Беш дос аман-эсен жолуна түшүштү.

Көпүгү 96. Толук сүйлөмдөрдү бир башка, кемтик сүйлөмдөрдү бир башка көчүргүлө. Кемтик сүйлөмдөрдүн кемиген мүчөсүн айтып бергиле.

Полициялар жооп кайырганча, эки тараптан кызыл аскерлер шыпылдап кирип келе жатышты. Көздөрү жалын күйгөндөй, колдорунда кылыч, маузер, тапанча...

— Көтөргүлө колуңарды!—деп, Каныбек жаман шамдын жарыгы менен полицияларга карай умтулду. Беркилер да тапанчаларын кезеп умтулганда, полициялар үн чыгарбай, колдорун көтөрүштү. Жарактарын алышты...

— Силер ким?—деп, он чакты кызыл аскер Каныбектерге тапанчаларын кезей калышты.

Биз, өзүбүз! Мына буларды алыңыздар, анан оиз тааныша
— деди, Каныбектин жанындагы аял.

— Каныбек!—деп, кубанычтуу үн менен бакыра, бир орус
гит келип Каныбекти кучактап, эки бетинен эки өптү да: „Т
лерди алгыла“!... деди. Тиги аялдын көрсөтүүсү боюнча полк
ларды жана чиновниктерди кызыл аскерлер айдап чыгып кетт

— Кош, менин кымбаттуу досум! Азаптуу Сибирдин тү
сүндө, оор согуштун ичинде бирге жүргөн курбум, жолдо
жан аяшпас тилектешим!... Ушундай учурда жолуктукпу?
Каныбек Захаровду дагы кучактап, бетинен өөп:—Сүйлө!
— Эмненн! айтайып! Жөнөкөй учурда сөз көп болсо да,
дай учурда табылбай калат экен.

— Капитан кайда?

— Ал Украина тараптагы согушта, бир дивизияга команда
кылат деп уктум. Сен кат алган жоксунбу?

— Жок. Мен жарадар болуп, госпиталда жатканда кел
Дагы үч күндөн кийин келем деди эле. Бирок мен башка го
талга которулуп кетип, жолуга албай калдым, адресин да
бейм.

— Мен дагы билбейм.

— Силердин бөлүк—эмне бөлүк?

— Атчандар полку.

— Сенден башка ким бар?

— Сибирде жүргөндөрдөнбү? Терентьев, Александров, И
тьев бар.

— Кайсы Игнатьев?

— Эсиндеби, баягы сууга түшүп кетчүдө сени кармайм
кийимчен сууга секирип түшчү матросчу?

— А—а—а, билем—билем... Ал эмне? Жөн эле солдатпы?

— Жок, ал менин командирим!

— Сенчи?

— Мен согуш өнөрүн кыйын билгенимден отделкомго ара
тиштим!—деп, Захаров күлө Каныбекти өзүнө тарта кысып
ду.

— Анда менин даражам чоң турбайбы—деп, Каныбек
шалуу карады.

(Каныбектен).

§ 31. Атама сүйлөм.

Кай бир учурда сырткы көрүнүшү кемтик сүйлөмдөргө
шогон сүйлөмдөр да кезигет. Мындай сүйлөмдү кел
сүйлөмдөрдөн ажыратуу керек.

Кемтик сүйлөмдөрдө түшүп калган мүчөлөрү (ээ, баян
тору) алдындагы толук сүйлөмдүн мазмунунан билинип
Атама сүйлөмдөрдө ээ же баяндоочу кандай сөз болору
сиз болот.

Маселен: Түн. Жайдын мезгили. Салкын жел.

Бул үч сүйлөмдүн баяндоочу белгисиз. Кандай сөз болору
да ачык эмес.

Ээси же баяндоочу белгисиз болгон сүйлөмдөр атама сүй
лөм деп аталат.

Атама сүйлөмдөргө, көбүнчө, мекеменин, газета, журнал
дардын, китептин аттары кирет.

Маселен: Райондук комитет, „Кызыл Кыргызстан“,
„Ленинчил Жаш“, „Коммунист журналы“, „Пахта талаасы“,
„Жоон-Арык“ колхозу жана башкалар.

Көнүгүү 97. Бир нече атама сүйлөмдөрдү ойлоп таап, дептерге жазып
алгыла.

§ 32. Кыскарган баяндоочтуу сүйлөм.

Речь тизмегинде жалаң гана атоочтордон түзүлгөн сүйлөмдөр
да кезигет. Мындай сүйлөмдөр кемтик сүйлөмдөрдөн да, атама
сүйлөмдөрдөн да ажыратылат, анткени—кемтик сүйлөм
дөрдө айтылбай калган мүчөлөрү алдыда айтылган сүйлөмдөрдөн
билинип турса, атама сүйлөмдөрдө кемип калган мүчөсү кандай
сөз болору белгисиз болот. Кыскарган баяндоочтуу сүйлөмдөр
дө түшүп калган баяндоочу билинип турат.

Маселен: Астында—таш, үстүндө—таш, ортосунда—
бышкан аш.

Мына бул сүйлөмдөрдүн мааниси астында таш бар, үстүндө
таш бар, ортосунда бышкан аш бар дегенди түшүндүрдү.

Эки жерде эки—төрт. Мында эки жерде эки төрт болот
дегенди түшүндүрдү.

Асыл—таштан, акыл—баштан.

Мында асыл таштан чыгат, акыл баштан чыгат дегенди тү
шүндүрүп турат.

Отуз—омуртка, кырк—кабырга.

Мында отуз омуртка болот, кырк кабырга болот дегенди тү
шүндүрүп турат.

Баяндоочу айтылбаса да, сүйлөмдүн кырдаалынан кайсы
болору билинип турган сүйлөмдөрдү кыскарган баяндоочтуу
сүйлөм дейбиз.

Кыскарган сүйлөмдөр, көбүнчө, табышмак, макал, ылакаптар
дан көбүрөөк кезигет.

Маселен: Эт—этке, сорпо—бетке.

Мында кошулат, чыгат деген баяндоочтор түшүп калса да,
сүйлөмдүн кырдаалынан билинип турат.

Көбүнчө, сүйлөмдүн баяндоочу боло турган бар, чыгат, ке
лет, болот деген сыяктуу этиштер уйкалышына карай кыскар
тылып, айтылбай калат да, баяндоочтун маанисин барыш, жа
тыш, чыгыш, жөндемелердүн биринде турган атоочтор же
унгу атоочтор аткарып калат.

Маселен: Фрунзе—жакшы шаарлардан (болот кыскарды). Уч жерде уч—тогуз. (Мында да болот деген кыскарды). Тоодо—токой, ойдо—эгин. (Мында бар деген баяндооч кыскарды). Адамга—ишарат, айбанга—келтек (керек деген баяндооч кыскарды). Көз—коркок, кол—баатыр (мында болот деген баяндооч кыскарды). Баяндоочтун милдетин коркок, баатыр деген атооч жөндөмөлдөргү сөздөр аткарып калды). ж. б.

Кыскарган баяндоочтуу сүйлөмдүн жазуу эрежелери.

1. Кыскарган баяндоочтуу сүйлөмдү жазууда ээ менен айтылган атоочтун (баяндоочтун маанисинде турган айкындоочтун) орду сызыкча менен ажыратылат.

Маселен:

Эт—этке, сорпо—бетке.

Ойдо—эгин, тоодо—токой.

Билим—элге, суу—жерге ж. б.

Кыскарган баяндоочтуу сүйлөмдө баяндоочтун маанисин билдирген атоочтун милдетин жатыш, чыгыш жөндөмөлдө турган атоочтор аткарып турса да, сызыкча коюлуп жазылат.

Маселен:

Эр—элден.

Илим—элге..

Жем—капта

Жем баштык—атта.

Эскертүү: Жакка же жикке таандык болуп айтылган сүйлөмдөрдө баяндоочтун милдети жатыш, чыгыш же баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлбай жазылат.

Маселен: Жылкынын көркү желеде. Баланын кенезинде. Биздин балдар мектепте. Ал шаардан. Булар айылдардан.

2. Эгер баяндоочтун милдетин унгу курама сын атоочтор аткарып турса, ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлбай жазылат.

Маселен: Кышында түн узун, күн кыска (мында болот деген сөзү кыскарды).

3. Баяндоочтун милдетин сурама, жик атоочтор аткарып турса, ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлбайт.

Маселен: Бул китепти? Келген ким? Алганың эмне? Келе жаткан Асанбы? Биз окуучубуз. Сиз окуучусуз. Ал окуучу д.у.с.

4. Ээнин милдетин атооч маанисинде турган этиш атоочтун милдетин унгу түрдө турган (жик маанисиндеги) атоочтор аткарып турса да, ээден кийин сызыкча коюлат. Бирок мындай сүйлөмдө кыскарган баяндоочтуу сүйлөмдөргө жатпайт.

Маселен: Окуп жаткан—биз (бизбиз деген мааниде). Эмне үчүн окуп жаткан—сиз (сизсиз деген мааниде). Окуунун отличниги—сиз (силерсизер деген мааниде). ж. б.

Көңүгүү 98. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп, кыскартылган сүйлөм түзгүлө. Тиешелүү жерине сызыкча койгула.

1) Аркалуудан оонабас бар. Куйруктуудан шыйпанбас бар. Жаактуудан кепшебес бар (уй, кой, жылкы).

2) Оозунан заарын чачкан бар, төрт аягынан тең баскан бар (буура).

3. Асыл таштан чыгат. Акыл баштан чыгат.

4. Эт этке кошулат. Сорпо бетке кошулат (элдин макал, лакап, табышмактарынан).

5. Пахта фабрикага берилсин. Трактор, машиналар колхозго берилсин.

6. Ырыс алды ынтымак болот.

7. Кең жер болот, улуу кичүү тең жер болот.

8. Теке тоочул болот, коён коңулчул болот.

9. Чычканга өлүм болду, мышыкка күлкү болду.

10. Бирдики минге тиет, миндики түмөнгө тиет.

11. Найза саймак эрдиктен болот, ат жоорутмак тердиктен болот.

12. Жакшы эли менен болот, жер кени менен болот.

13. Айтса жүрөккө тиет, чапса билекке тиет.

14. Сабасына карай бишкеги бар. Сакалына карай искеги бар.

15. Акыл тозбоочу ой болот. Илим жоголбоочу кен болот.

Көңүгүү 99. Кыскартылган сүйлөмдөрдү толуктап көчүргүлө.

1. Ачуу—душман, акыл—дос.

2. Ачуу—бычак, акыл—ынтымак.

3. Эстүү—көпчүл, эселек—тууганчыл.

4. Көңүл—сөздүн сандыгы.

5. Оюндун түбү—от, ойдун түбү—алтын.

6. Сөз атасы—кулак, суу атасы—булак, жол атасы—туяк.

7. Илим—окуу булагы, билим—өмүр чырагы.

8. Билим—илим азыгы, илим—ырыс казыгы (эл макалдарынан).

§ 33. Бирикме сүйлөмдөр жөнүндө маалымат.

Ээлери ар түркүн болгон жөнөкөй сүйлөмдөр, же баяндоочтун бирдей болуп, айкындооч мүчөлөрү ар түркүн болгон жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бирдей болгон мүчөлөрү кыскартылып, бир сүйлөм да түзүлөт.

Маселен: Кой оттоду. Эчки оттоду. Бул эки жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочу тең—оттоду. Бириктиргенде—кой, эчки оттоду.

Кой оттоду. Кой жуушады. Бул эки жөнөкөй сүйлөмдүн ээлери бирдей, баяндоочтору ар башка. Бирдей болгон мүчөлөрдүн кыскартканда—кой оттоду, жуушады. Же болбосо, айкындоочтору ар түркүн, ээ, баяндоочтору бирдей болгон сүйлөмдөрдү да бириктирүүгө болот.

Маселен: Заводдун планы орундалды. Фабриканын планы орундалды. Бириктиргенде— заводдун, фабриканын планы орундалды. Мында биринчи айтылган (заводдун планы орундалды) сүйлөмдүн планы деген ээси жана орундалды деген баяндоочтун калып, экинчи сүйлөм менен биригишип, заводдун, фабриканын планы болуп биригип, бир гана түркүмдөш көп сүйлөм түзүлдү.

Жөнөкөй сүйлөмдүн ээлери бирдей, айкындоочтору баяндоочтору ар башка жана ээлери менен айкындоочтору башка, баяндоочтору бирдей болгон жөнөкөй сүйлөмдөрдөн бирикме сүйлөм түзүлөт.

Маселен: Асан айылдан келди. Асан шаарга кетти. Асан айылдан келди деген сүйлөмдөрдүн ээлери бирдей, айкындоочтору менен баяндоочтору ар башка, муну бириктиргенде Асан айылдан келди шаарга кетти, же Асан айылдан келди да, шаарга кетти болот.

Абыл китеп алды, Айша дептер алды деген жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ээлери менен айкындоочтору ар башка, бирок баяндоочтору бирдей.

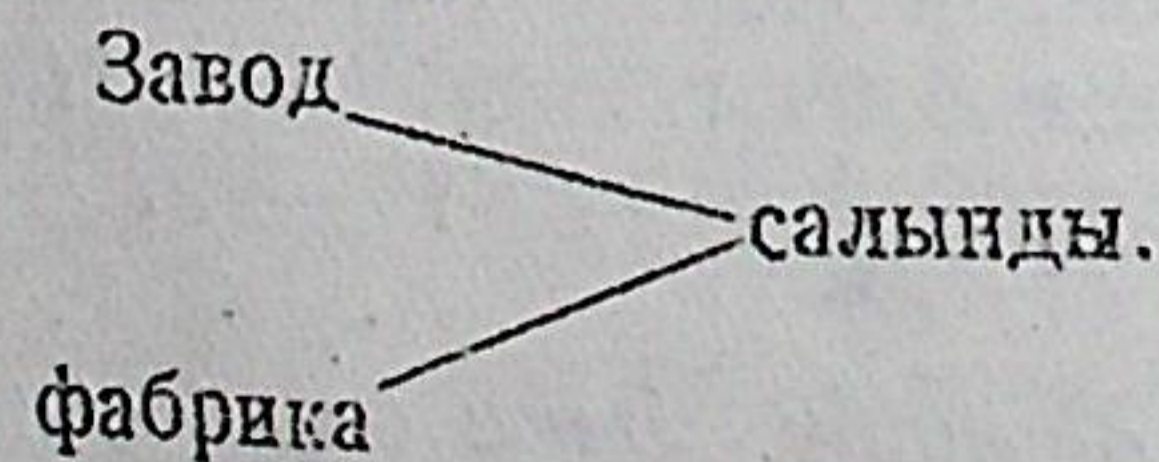
Бириктиргенде Абыл китеп, Айша дептер алды. Бирдей суроого жооп берген сүйлөмдүн бир нече мүчөсүнүн тутумдашып айтылган түрүн бирикме сүйлөм дейбиз. Бирикме сүйлөм түзүлүшүнө карай бир нечеге бөлүнөт.

§ 34. Көп ээлүү бирикме сүйлөм.

Ээлери ар түркүн, баяндоочтору бирдей болгон жөнөкөй сүйлөмдөрдөн бириккен сүйлөмдөрдү көп ээлүү бирикме сүйлөм дейбиз.

Маселен: Завод, фабрика салынды (завод салынды, фабрика салынды деген сүйлөмдөрдүн бирдей болгон баяндоочторунун бирөө кыскарып калды)

Көп ээлүү бирикме сүйлөмдүн схемасы:

Көп ээлүү бирикме сүйлөмдөрдө ээлердин ортосу үтүр ажыратылат.

Маселен: Бөдөнө, кекилик, чил оттоду.

Көп ээлүү бирикме сүйлөмдү да байламтасын байланыштырып, бир нече ирет кайталаса, алдыда айтылган да байламтаны

алдына үтүр коюлуп, эң акыркы да байламтадан кийин үтүр коюлбайт.

Маселен: Ата мекендик согуш увагында аскерлер да, колхозчулар да, жумушчулар да, интеллигенттер да мыкты иштешти.

Менен деген байламта байланыштырганда (ат менен төө мурап деген сыяктуу бирикме сүйлөмдөрдө), үтүр коюлбайт.

Эгер Бейше атасы менен, Жунуш энеси менен келди деген сыяктуу бирикме сүйлөмдөрдө эң аягында айтылган менен байламтадан башка жерлеринде үтүр коюла берет.

Маселен: Бубия Закия менен, Жаныш Жумаш менен, Жайыл Жапар менен социалисттик мелдешке чыкты.

Байламта же бир нече ирет кайталаса да үтүр коюлат.

Маселен: Асан, же Акмат, же Токтор келет. ж. б.

Эскертүү. Же байламта сөздөн мурун келип байланыштырып, бир нече ирет кайталаса үтүр өзүнөн кийинки сөздөн кийин коюлат. Же Асан, же Акмат, же Токтор келет.

Көпүгүү 100. Окугула. Көп ээлүү сүйлөмдөрдү көчүрүп алгыла. Байламталуу, байламтасыз бирикме сүйлөмдөрдөгү тыныш белгилерин байкагыла.

Биздин колхоздун багы, огороду бар. Бакта алма, өрүк, тал өсөт. Жазында огороддо картошка, капуста, сабиз жана пияз айдалат. Огородго быйыл коон да, дарбыз да, бадыраң да айдалды. Огороддогу бакты Жамыйла, Алтынайлар карашат. Алар огородду жакшы баккандыгы жана жакшы карагандыгынан, быйыл алма, өрүк, шабдаалы көп берди. Алтынай менен Жамыйла үчүн бирден жибек көйнөк, бирден ботинка жана курортко путёвка алышты.

Көпүгүү 101. Көчүргүлө. Көп ээлүү сүйлөмдөрдүн тиешелүү жерине үтүр койгула.

КОЛХОЗ ТАЛААСЫ.

Колхозчулар жазды күтөт. Күтүлгөн жаз да келди. Колхоздун кою да ую да төөсү да бээси да төлдөдү. Ыймаш Ыскак Кыдык Сазы Дүйшө малды жакшы карагандыгынан козу кулун музоо лактары аман болду. Жер бетин каптап бетеге шыбак кара кычкы чыкты. Алар жетиле баштады. Жылкы да кой да уй да топоз да семире баштады. Айран каймак кымыз сүт жайнады.

Эл да акка каныкты. Март да апрель да май да өттү. Жыр-салдуу жай да келди. Колхоздун малдары кой уй жылкы—баары тең жайлоого чыгарылды. Жайлоодо карагай арча көп. Алар адамдын тиричилиги үчүн өтө керектүү.

Көнүгүү 102. Ангемени көчүргүлө. Тиешелүү ээлерин да деген байламталар аркылуу байланыштыргыла. Тиешелүү жерине үтүр кой.

Быйыл арпа буудай ындоо (кычы) айдалды. Былтыр биздин лардын баары да айдалган болчу. Кошту Тажыбай Суу Токтогуллар айдашты. Кош да бүттү. Айдалган эгиндер жатты. Абыш Асан Аруун биздин звенодо.

Биздин бригада сугаруу үчүн он гектар жерди бизге тапшырды. Он гектардын эки гектары картошка үч гектары кычы эки гектары арпа бир гектары сулу эки гектары буудай. Биз он гектар эгинди беш киши бир күндө айдап бүттүк.

Көнүгүү 103. Менен деген байламта аркылуу байланыштырып чүрүп алгыла. Байламта менен байланыштырганда кай бир сөздөрдүн аягы да өзгөрүүгө мүмкүн. Тийиштүү жерлерине үтүрлөрдү да койгула.

1. Биздин жерде токой бар. Бу токойдо карагай кайың тал өсөт. Токойдун ичинде карышкыр аюу тыйын чычка маймылдар бар. Андан башка токойго кыргоол чил сууларга каз өрдөк кыштайт. Алар жазында уялайт балапандар чыгышат. Токойго кой уй жылкы төө да жайылат.

Токойдун ичинде айтылган өсүмдүктөрдөн башка өрүк так карагат кожогаттар өсөт.

Алар жазында сары кызыл ак көк болуп гүлдөйт.

2. Ысык-Көлдүн айланасында бир канча суулар бар. Алардын чоңу—Жыргалаң Түп Жети-Өгүз Кара-кол суусу. Ысык Көлдөн жайы-кышы өрдөк каз аңыр акчардак үзүлбөйт. Ысык Көлдө жана андан агып чыккан сууларда сазан ала буга тилкочортон чабак бар. Ал балыктарды колхозчулар жумушчулар матчылар кармашат.

Көнүгүү 104. Ырды окугула. Андагы көп ээлүү бирикме сүйлөмдү көчүрүп, тиешелүү жерине үтүр койгула.

Жүргүлө музей көрөлү,
Музей кызык, ой, балдар!
Түрдүү жандын бары бар
Кадимкидей турушат,
Элик теке кулжалар.
Каман түлкү карышкыр,
Каткан бойдон калыптыр.
Кебетеси бузулбайт,
Кайдан таап алыптыр?...
Кыргыз бүркүт чоң жору,
Көп жыл болгон болжолу.
Арасында дагы бар,
Биз көрбөгөн чондору.
Өзүндөй кылып коюптур,
Өрдөк тоодак уларды.

Көгүчкөнү дагы бар,
Көргүлө, балдар, буларды.
Жибек пахта кенепти—
Көрөсүң бардык керекти.
Жасаганын билелик,
Бал аары бакчу челекти.
Сабагы менен катырган,
Ар түрдүү эгин буудайды.
Кандай экен көрөлү,
Кендир болчу куурайды.
„Ажыратып билсин“,—деп
Көрсөткөн эски жаңыны.
Боз үйлөр турат үңкүйүң,
Өзгөрүлбөй калыбы.

§ 35. Көп баяндоочтуу бирикме сүйлөм.

Ээлери бирдей баяндоочторду ар түркүн болгон жөнөкөй сүйлөмдөрдөн да бирдей болгон мүчөлөрү кыскартылып, бирикме сүйлөм түзүлөт.

Маселен: *Кой оттоду, жуушады, жайылды* (кой оттоду, кой жуушады, кой жайылды деген сүйлөмдөн).

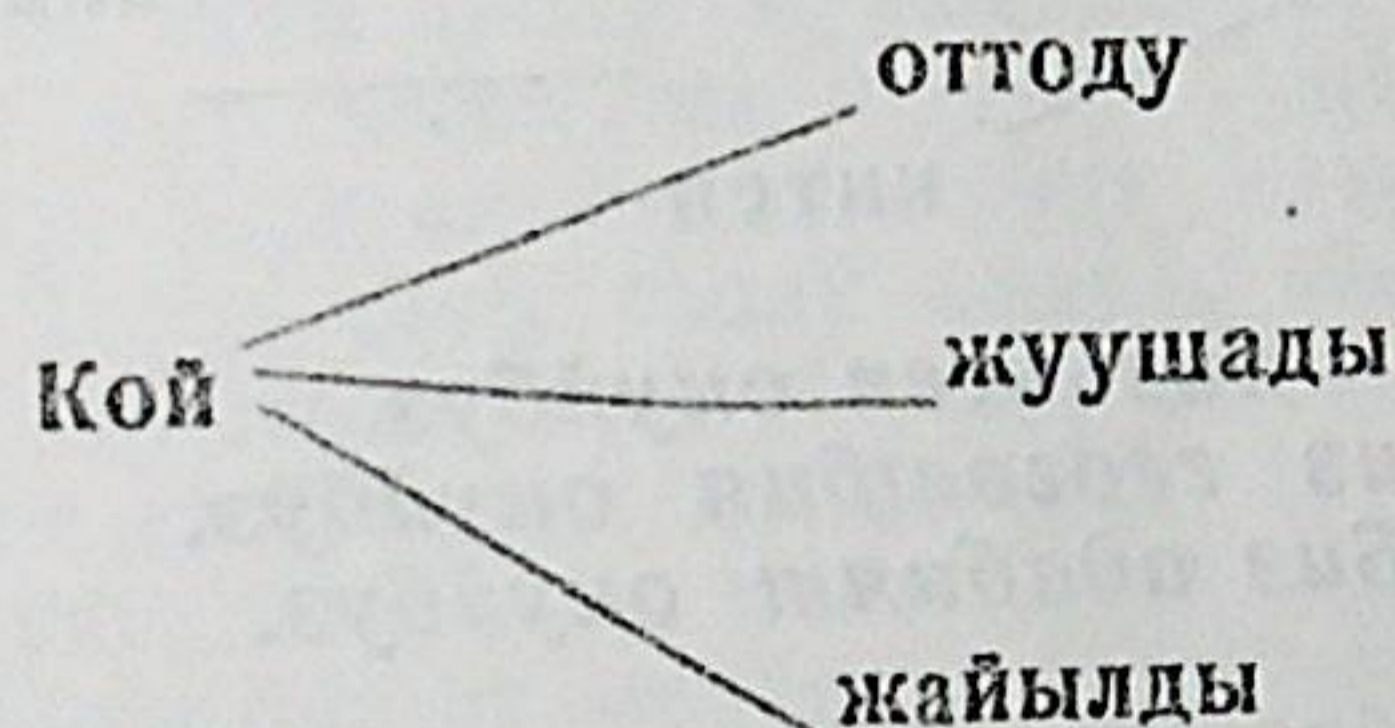
Көп баяндоочтуу бирикме сүйлөмдө баяндоочтордун ортосу үтүр менен ажыратылат. Маселен: *Кой жуушады, турду, жайылды.*

Да, эле байламталар байланыштырса, үтүр баяндоочтордун арасында сакталат. *Кой жуушады да, турду да жайылды.*

Жана байланыштырса, үтүр коюлбайт: *Кой жайылды жана тойду.*

Көп баяндоочтуу сүйлөмдүн бул түрүн схема менен көрсөткөндө:

Кой оттоду, жуушады, жайылды.

Ээлери бирдей, баяндоочтору ар түркүн болгон сүйлөмдү көп баяндоочтуу бирикме сүйлөм дейт.

Көнүгүү 105. Окугула. Көп баяндоочтуу сүйлөмдөрдү көчүрүп алгыла. Баяндоочтордун ортосуна үтүр койгула.

- 1) Буудай айдалды өстү сугарылды жетилди.
- 2) Колхозчу иштеди бүтүрдү эс алды.
- 3) Мал төлдөдү өстү.
- 4) Биздин огороддогу пияз отолду сугарылды жана жетилди.

Көнүгүү 106. Жогоркудай иштегиле.

Коюмду жайып чыктым. Июль айы. Күн жакшы эле ысып калган кез эле. Койлорум тескейде жайылып оттоп жүрөт. Андан кийин койлорду сугарууга төмөнкү коктунун этегин көздөй түшүрдүм. Койлорум суу ичти бир аз жайылды. Андан кийин кайта жайып чыгып кеттим. Койлордун оттогону көзүмө эң бир кызык көрүнөт. Койлор оттойт онтолойт кээде жата кетет. Кээ бир койлор оюн салат чуркайт сүзүшө кетишет. Эчкилер жарды көздөй качат келөкөлөйт жатат. Салкын түшкөндө турат оттойт. Бирок кой үйдү көздөй жөнөр увакытта, албетте, койго өзү келип кошулат. Ошентип, кечкурун кой эчкилеримди үйдү көздөй жайып кайтам.

§ 36. Көп айкындоочтуу бирикме сүйлөм.

Асан сыя алды. Асан дептер алды. Асан китеп алды. Бул айрым сүйлөмдөрдүн ээ баяндоочтору бир түркүн, айрымдооч мүчөлөрү ар түркүн болуп турат. Бул сүйлөмдөрдөн да бириктирип, бир сүйлөм түзүүгө мүмкүн.

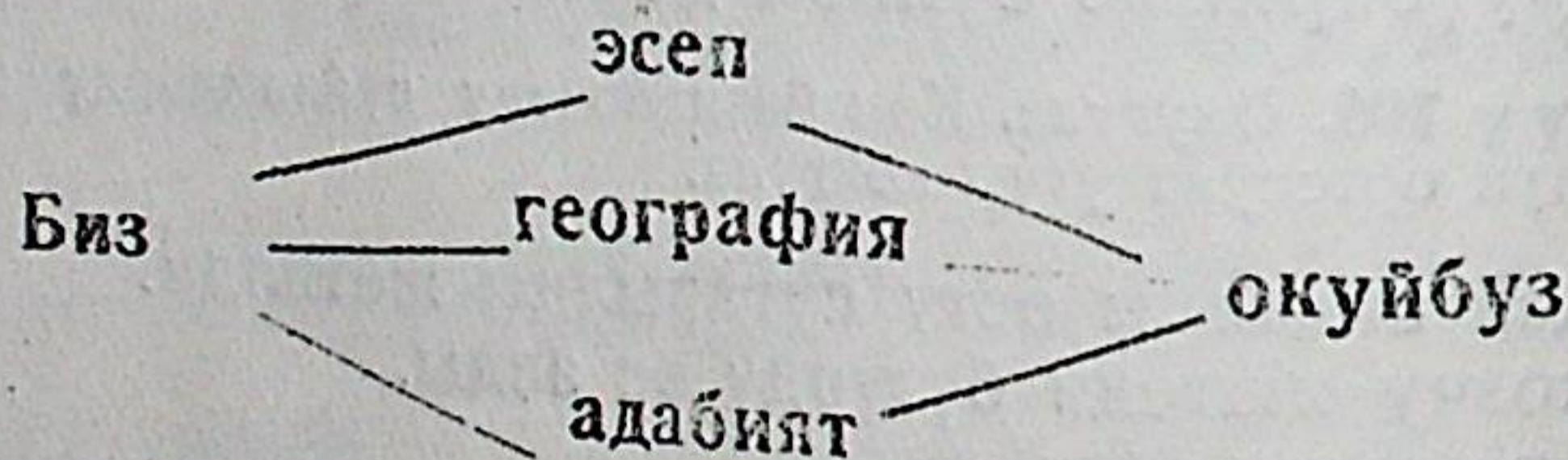
Маселен: Асан сыя алды, Асан дептер алды, Асан китеп алды дегендин ордуна Асан сыя, дептер, китеп алды да сүйлөйбүз. Бирикме сүйлөмдүн бул түрү төмөнкү схема менен көрсөтүлөт.

Асан сыя, дептер, китеп алды.

Биз эсеп окуйбуз.
Биз география окуйбуз.
Биз адабият окуйбуз.

Бул үч сүйлөмдү бириктирип, схема менен көрсөткөндө төмөнкүчө болот.

Көп айкындоочтуу бирикме сүйлөмдө айкындооч мүчөлөрү ортосуна үтүр коюлат.

Маселен: Мен бөдөнө, кыргоол, кекилик аттым. Быйыл автомобиль менен буудай, арпа, сулу, кычы ташыды ж. б.

Көп айкындоочтуу бирикме сүйлөмдү да, жана, менен деген сыяктуу байламталар да байланыштырат.

Да байланыштырганда: Мен магазинден карандаш да, дептер да, сыя да алдым. Мына ушундай учурларда да деген байламта бир нече ирет кайталайт, башкы да байламталардан баштап үтүр коюлуп, аяккы да байламтадан кийин үтүр коюлбайт. Бирикме сүйлөмдө айкындооч мүчөлөрдү байламта менен байланыштырса, үтүр коюлбайт: Асан дептер менен сыяны алдым. Кычы менен зыгырды Бейше, картошка менен капустаны Жоробек, буудай менен тарууну Асан ташыды. ж. б.

Айкындооч мүчөлөрдү байламта жана байланыштырса, жана деген байламтанын эки жагына тең үтүр коюлбайт. Пахтанын жасана жүгөрүнүн чабыгы бүттү. Буудайдын, арпанын, таруунун жана кычынын түшүмү мол болду. Тоону жана ойду үтүр басты ж. б.

Ээ, баяндоочтору бирдей болгон жана айкындооч мүчөлөрү ар түркүн болгон сүйлөмдөрдү көп айкындоочтуу бирикме сүйлөм дейбиз.

Жөнүгүү 107. Текстти окугула: Көп айкындоочтуу сүйлөмдөрдү көчүрүп алгыла. Тиешелүү жерлерине тыныш белгилерин койгула.

1. Колхозчулар бедени чөптү өз увагына чаап бүттү.
2. Абдылда гоонун карагайын арчасын шилбисин четинин көрүп кызыкты.
3. Мөргенчи эчки теке аркар кулжа атууну ойлоду.
4. Аңчы карышкыр түлкү суур кашкулак аюуга капкан салмакчы болду.
5. Ферма башчысы үйүлгөн бедени чөптү саманды тыпынды көрүп кубанды.
6. Түлкү ойду тоону адырды коктуну койбой жойлоду.
7. Биздин колхоздо кой уй жылкы төө бар.
8. Мен Дүйлөнү да Бейшени да Элгезди да Илиясты да көрдүм.
9. Колхоздун кою менен уюн жылкысы менен төөсүн да Такыр-Төргө чыгардык.
10. Районго биз ат менен да араба менен да автомобиль менен да барабыз.
11. Өнөр жайларга транспортко айыл чарбасына жаңы техника менен бирге жаңы адамдар да келишти.
12. Жумушчулар колхозчулар социалисттик заводдордо жана фабрикаларда совхоздордун жана колхоздордун талааларында иштеп жатышат.

Жөнүгүү 108. Көчүргүлө. Тиешелүү жерине тыныш белгилерин койгула.

1. Сталиндик беш жылдыктардын ичинде биздин Советтик ишканаларда совхоздордо социалисттик мелдеш кең жайылды.
2. Тиричилик кылуу жумуш кылуу кубанычтуу болуп калды.
3. Алдыңкы катардагы жумушчулар колхозчулар көп иштеп чыгууга жетишүү үчүн өздөрүнүн бардык жөндөмдүүлүгүн салып жатышат.
4. Жумушчулардын колхозчулардын эмгеги канчалык өндүрүмдүү болгон сайын, алар ошончолук көп продукту алып жатышат.
5. СССР де эмгек биздин жумушчуларыбыздын колхозчуларыбыздын инженерлерибиздин агрономдорубуздын окумуштууларыбыздын даңктуу иши күжүрмөндүк иши жана баатырдык иши болуп эсептелет.

Көпүгүү 109. Ырды окуп, бирикме сүйлөмдөрдү ажыраткыла.

ПАХТА СЫРЫ.

(Үзүндү).

Ой, менчи, балбан билек пахтачылдын,
Боз талаа, бийик зоока, кыя-кырдын,
Толкундуу жүрөгү бар акынымын.
Маанисин билесиң сен созгон ырдын,
Фабрика, станоктун баласысын.
Түйүнүн чече билген терең сырдын...
Кып-кызыл эшелондор жөнөткөнбүз,
Вагонго ак буладай пахта тыгып.
Коробой фабрикага барган кезде,
Кубанып калгандырсың ичин жылып...
Ал эми станоктор жүрүп шык-шык,
Күрөштүн миң тогоолуу күүсүн жаттап,
Башында тургандырсың турмуш ээси,
Ак жүзүң кажыбастык сырын сактап...
Жаз келип, карлар эрип, жер чымырап,
Көк чыгып, торгой сайрап, курт кыбырап,
Калганда кош чыгарып шымаланып,
Пахтаны айдаганбыз күчтү курап.
Шылдыңчыл жеңелер да тамак камдап,
От жаккан туш-туш жакка түтүн бурап...

§ 37. Айкындооч менен баяндоочтору ар башка болгон бирикме сүйлөмдөр.

Айкындооч мүчөлөрү менен баяндоочтору ар түркүн, ээлери бирдей болгон жөнөкөй сүйлөмдөрдөн түзүлгөн бирикме сүйлөмдөр да болот.

Асан тоодон келди. Асан шаарга кетти деген жөнөкөй сүйлөмдүн ээлери бирдей, айкындооч мүчөлөрү менен баяндоочтору ар түркүн болуп турат. Бул сыяктуу айрым жөнөкөй сүйлөмдөрдү бириктирип, бир сүйлөм түзүүгө да болот.

Маселен: Асан тоодон келди. Асан шаарга кетти. Асан тоодон келди да, шаарга кетти, Асан тоодон келип, шаарга кетти деп да түзүлөт. Бирикме сүйлөмдүн бул түрү төмөнкү схема аркылуу көрсөтүлөт.

Асан тоодон келип, шаарга кетти.

Айкындооч мүчөлөрү менен баяндоочтору ар түркүн болгон, ээлери бирдей болгон жөнөкөй сүйлөмдөрдөн түзүлгөн бирикме сүйлөмдөгү тыныш белгилер.

Мындай сүйлөмдөр бириккен учурда түшүп калган мүчөнүн ордуна үтүр коюлат.

Маселен: Асан тоодон келип, шаарга кетти. Мында экинчи (Асан—шаарга кетти) сүйлөмдүн ээси Асан түштү да, анын ордуна үтүр коюлду.

Бул түрдөгү түзүлгөн бирикме сүйлөмдү да деген байламта байланыштырса, ал байламтадан кийин үтүр коюлат.

Маселен: Асан тоодон келди да, шаарга кетти. Мен магазинден сыя, карандаш алдым да, үйгө кайттым ж. б.

Көпүгүү 110. Ырды окугула. Айкындооч мүчөлөрү менен баяндоочтору ар түркүн болгон бирикме сүйлөмдөрдү таап, көчүрүп алгыла. Андагы тыныш белгилерин байкагыла.

ПАХТА.

(Үзүндү).

Жай келди, пахта өсүп, гүлүн ачты,
Талаага күчүн үрөп, нурун чачты.
Макташып сулуулукту акын куштар,
Санааны кытыгылап, сайрап жатты.
Пахтачыл абаларым ушул кезден,
Эмгектин түгөнбөгөн кенин тапты.
Кээ бирөө кулак байлап, кетмен алган,
Пахтага сууну жайып, жыгып салган,
Кээ жерде эмгек кызы Бүбүялар,
Пахтаны эчак отоп, бүтүп калган.
Ушундай кызуу эмгектин агынында,
Тайманбай айтчы, курбум, барбы арман?!

Көпүгүү 111. Ырды көчүргүлө. Бирикме сүйлөмдүн тиешелүү жерине үтүр койгула.

Жай өтүп күз да жетип канат жайып,
Эмгекке дагы абалар калды байып,
Дүркүрөп баары тегиз богок жарды.
Талаага ак буладай үкү сайып...
Ылдамдап бышык кылып күчтү эсептеп,
Жол бербей тоскоолдукка тосуп чептеп.
Жабыла эпкинденип терип кирдик,
Жеңелер ташып жатты арка этектеп!...
Айладык бактык тердик эмгек кылдык,
Эмгекке негизделген бардык чындык!
Тоскоолду айла амалдуу далай куулар,
Майданда чыгып калды четке кылгып,
Турмуштун бардык сыры—күрөш түрү,
Дагы бар арабызда жүргөн жылжып!...

§ 38. Ээлери менен айкындоочтору ар башка болгон бирикме сүйлөм.

Ээлери менен айкындоочтору ар түркүн, баяндоочтору болгон жөнөкөй сүйлөмдөрдөн түзүлгөн бирикме сүйлөм болот.

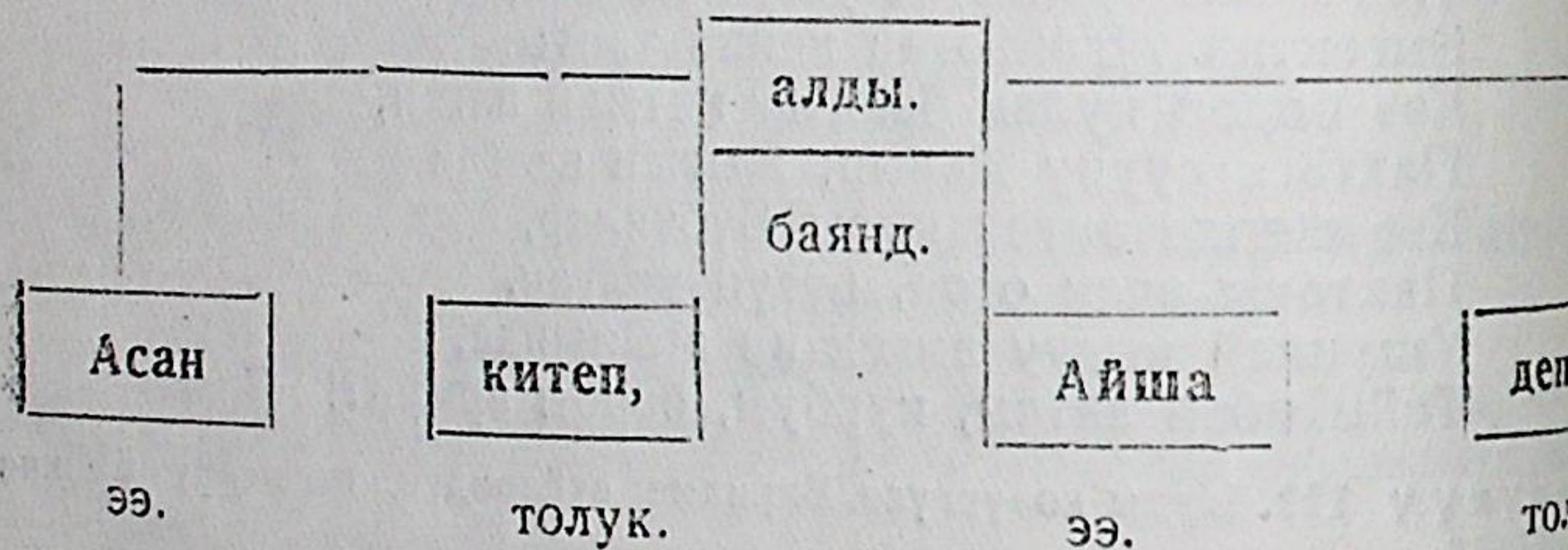
Маселен: *Асан китеп алды. Айша дептер алды.* сүйлөмдөрдүн ээлери менен айкындоочтору ар түркүн, баяндоочтору бир түркүн болуп турат.

Бул сүйлөмдөрдүн бирдей болгон мүчөлөрүн кыскартып сүйлөм түзүүгө болот.

Асан китеп алды. Айша дептер алды дегендин ордуна *Асан китеп, Айша дептер алды* деп да сүйлөйбүз. Бул жөнөкөй сүйлөмдүн экөөнүкү тең баяндоочу *алды* деген сөз Бириккенде бир сүйлөмдүн баяндоочу кыскарды. Айкындоочу ар башка болуп, эки же андан артык ээни бир баяндоочу баян турса, мындай сүйлөмдөрдү ээлери менен айкындоочтору ар башка болгон бирикме сүйлөм дейбиз.

Маселен: *Жеңиш беш, Эмил төрт деген баа алды.* Бирикме сүйлөмдүн бул түрүн схема менен көрсөткөндө:

Асан китеп, Айша дептер алды.

Эскертүү: Көп ээлүү, көп айкындоочтуу жана көп баяндоочтуу сүйлөмдөр да болууга мүмкүн.

Маселен: *Жумаш, Салыйлар магазинден сыя, дептер алышты.*

Бул бирикме сүйлөм—көп ээлүү, көп айкындоочтуу сүйлөм. *Асан, Алым сүйлөштү, Эс алышты ж. б.*

Ээлери менен айкындоочтору ар түркүн, баяндоочтору болгон жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлгөн бирикме сүйлөмдөрдө кыскартылган мүчөнүн ордуна үтүр коюлат.

Маселен: *Асан китеп, Айша дептер алды.*

Мында биринчи сүйлөмдүн баяндоочу (алды) кыскарды ордуна үтүр коюлду.

Көпүгү 112. Ээлери менен айкындоочтору ар түркүн, баяндоочтору бир түркүн жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлгөн бирикме сүйлөмдөрдү тапкыла.

ЭКСКУРСИЯДА.

Биздин класстын окуучулары экскурсияга барышты. Мугалимдин жолбашчылыгы астында экскурсияны өткөрүштү. Андан кийин түрдүү гүлдөрдү теришти. Бетеге, шыбак жетилген. Талаа кызыл, сары, жашыл гүлдөр менен жайнаган. Садык кызыл гүл, Жамийла жашыл гүл терди.

Мектепке алып келип, тажрийба кылуу үчүн, таш бака, кескелдирик сыяктуу жаныбарларды да кармап, алып келди. Таш баканы Кеңешбек, кескелдирикти Бүбүя алып келди. Аларды мектепке алып келгенден кийин, биология мугалиминин жолбашчылыгы астында Кармыш менен Садык сойду. Алардын дене курулушун үйрөнүштү.

Көпүгү 113. Текстти окугула. Андан кийин бирикме сүйлөмдөрдү көчүрүп, тиешелүү орундарына үтүр койгула. Көп ээлүү, көп баяндоочтуу же көп айкындоочтуу бирикме сүйлөмдөрү? Айтып бергиле.

1). Революцияга чейин жалданып иштеген аялдардын жарымынан көбү байларда үй кызматкери болуп төрттөн бири помещиктерде кулактарда поптордо батрак болуп иштешчү. Азыркы иштеген аялдардын көбү—индустрияларда айыл чарбачылыгында мамлекеттик аппараттарда машыгышты. Алар өнөр жайларда транспортто машина трактор станцияларында совхоздордо иштешет.

2). Инженерлердин техниктердин агрономдордун геологдордун врачтардын педагогдордун арасында да аялдар көрүнүктүү орунду ээлейт.

3). Бизде аялдар заводдорго совхоздорго тресттерге мектептерге институттарга илим мекемелерине министрстволордо жетекчилик кылышат. Капиталисттик өлкөлөрдүн эч жеринде аялдар СССРдегидей эркин турмушта жашаган жери жок. Капиталисттик өлкөлөрдө аялдар өздөрүнүн күчтөрүн билимдерин жөндөмдүүлүктөрүн Советтер өлкөсүндөгүдөй толук өрчүтө алышпайт.

4). Ата мекендик согуш увагында аялдар фронтто да тылда да мыкты иштешти.

Көпүгү 114. Текстти көчүргүлө. Бирикме сүйлөмдөрдүн тийиштүү жерлерине үтүр койгула. Бирикме сүйлөмдүн кайсы түрү экендигин ажыраткыла.

1. Душманга каршы жүргүзүлгөн катуу уруштарда биздин элдин жигиттери туруктуулукту баатырлыкты жана эрликти көрсөтүштү. Жеңишке жетишүү үчүн алар өздөрүнүн өмүрүн аябастан далай эрдик көрсөттү. Эрдин эрлери Советтер Союзунун Баатыры деген наам алышты жана миндеген уландар ордендер медалдар менен сыйланды.

2. Гвардия-генерал Панфиловдун атындагы гвардиялык 8-дивизия өзүн чексиз данкка бөлөдү. Ал дивизиянын катарында биздин элдин баатыр уландары душманга каршы салгылашты. Биздин Родина-нын борбор шаары Москваны коргогондо 28 баатырлар—Панфилов-

чулар укмуштуу эрдик көрсөтүштү. Ал баатырлар Москвага
рай келе жаткан немецтердин 50 танкасына жол бербей
баатырларча салгылашып курбан болушту. Бирок душман
Москвага коё берген жок. Бул баатырлардын арасында б
республиканын кайраттуу уландары: Дүйшөнкул Шопоков
рий Шемякин Ананьев Мосоколенко Конкин жана башкалар
гон.

3. Киров районунун Тельман атындагы колхоздун мүчөсү
понбай Түлебердиев өлбөс-өчпөс эрдикти көрсөттү. Ал, душ
дын дзотунун оозунан атылып жаткан окту өз денеси м
жаап ошону менен өз бөлүгүнүн женишин камсыз кылды.

4. Немецтик-фашисттик басып алуучулардан Родинабызды б
туу үчүн жүргүзүлгөн күрөштө Советтер Союзунун Баатыр
Асанов Дайыр Жумабаев Ташмамат жолдоштор да баатырлы
сонун үлгүлөрүн көрсөтүштү.

5. Сталинграддын жанындагы андан кийин Дон жана Украин
гы уруштарда жолдош Асанов ондогон немецтик танка
бронемашиналарды миномёттук жана пулемёттук расчёт
кыйратып көп блиндаждарды талкалап жүздөгөн гитлерчил
кырып жок кылды. Сталинграддагы болгон согушунун б
деги төрт сааттык салгылашууда жолдош Асанов өзүнүн зам
ги менен немецтик 8 танканы 6 бронемашинаны жана 40 ка
кын автоматчиктерди жок кылды. Согушта көрсөткөн эр
үчүн өкмөт жолдош Асановду Кызыл Жылдыз Ата мекенди
гуштун биринчи даражадагы ордени жана „Күжүрмөндүк к
ты үчүн“ „Сталинградды коргогондугу үчүн“ медалдары
сыйлап жана Советтер Союзунун Баатыры деген наамды бер
Ленин ордени менен Алтын Жылдыз медалын берди.

ЖАЛПЫЛАГЫЧ МҮЧӨЛҮҮ СҮЙЛӨМ.

§ 39. Бирикме сүйлөмдөгү жалпылагыч ээ.

Бирикме сүйлөмдүн тутумуна кирүүчү жөнөкөй сүйлөмдөр
баяндоочтор кыскартылганда, ээлер менен баяндоочтор ээ
пей калган учурлары да болот. Мындай учурларда баяндо
бирикме сүйлөмдүн тутумундагы айрым ээлердин барды
таандык (тиешелүү) болгон жалпы бир ээни талап кылат.

Маселен: *Мен окудум. Сен окудуң. Ашым окуду.* Бу
сүйлөмдүн баяндоочторунун уңгулары—оку, бирок ал баян
тордун (оку деген сөздүн) аяктары жак мүчөлөрү менен өзг
үч жакты көрсөтүп турат. Эгер бул сүйлөмдөрдүн ээлерин
пылаштырган бир ээ таппай эле, бириктиргенде мындай болм
Мен, сен, Ашым окуду, же мен, сен, Ашым окудум, же
сен, Ашым окудуң.

Бул сүйлөмдө баяндооч сүйлөмдүн тутумундагы ээлердин баа-
рын бирдей баяндай албай калды. Ошону менен бирге айрым
тургандагы (мен окудум, сен окудун, Ашым окуду дегендеги)
маанини берген жок.

Бирикме сүйлөмдүн тутумуна кирүүчү жөнөкөй (айрым) сүйлөм-
дөр жак жакка таандык болсо, мындай учурларда бирикме сүй-
лөмдөрдүн тутумундагы ээлердин бардыгын тең жалпылай турган
бир сөз колдонулуз.

Маселен: *Мен, сен, Ашым—үчөөбүз окудук.*

Мында үчөөбүз деген сөз бирикме сүйлөмдүн тутумундагы ай-
рым ээлердин ордуна колдонулуп, баяндооч—үчөөбүз деген (жал-
пылагыч) ээни баяндады.

Бирикме сүйлөмдүн тутумуна кирүүчү жөнөкөй сүйлөмдөр жак
жакты көрсөтүп турган болсо, буларга жалпылагыч
сөз кошулмайынча биригишпейт. Эгер бирикме сүйлөмдүн тугу-
муна кирүүчү сүйлөмдөрдүн бардыгынын да баш мүчөлөрү үчүн-
чү жакка таандык болуп турса, мындай учурларда жалпылагыч
сөзсиз да, жалпылагыч ээлүү да биригишет.

Маселен: *Ашым жазды. Адыл жазды. Керимкул жазды.*
деген сүйлөмдөрдү бириктирсек *Ашым, Абыл, Керимкул жазды*
болуп да, *Ашым Абыл, Керимкул—үчөө жазды* болуп да бири-
гише берет.

Жак жакты көрсөтүүчү айрым сүйлөмдөр жалпылагыч ээ ар-
кылуу бириккенде, биринчи жак менен экинчи жакка таандык бо-
луп турган ээ түшүп да калат.

Маселен: *Бейше—экөөбүз жаздык* (мен—түшүп калды).
Узак—экөөңөр жаздыңар (сен—түшүп калды).

Жалпылагыч ээнин милдетин төмөнкү сөздөр аткарат:
I. Жамдама (экөө, үчөө, төртөө, жетөө ж. б.) сан атоочтор
аткарат.

Маселен: *Жайыл, Жоро, мен—үчөөбүз „Манасты“ окудук.*
Сен, мен—экөөбүз жаздык ж. б.

Жалпылагыч ээнин милдетин аткаруучу сөз, экиден жогорку
сөздөрдө саны айтылбастан, көбүнчө, баары, же баары тең
болуп да айтылат.

Маселен: *Жаныш, Байыш, Бектен—баарыбыз ырдадык.*
Жаныш, Байыш, Бектен—баарыбыз тең ырдадык.

Жалпылагыч ээ катышкан бирикме сүйлөмдү жалпылагыч
сөзү бирикме сүйлөм дейт.

Бирикме сүйлөмдө жак жакты көрсөтүп турган ээлердин, баян-
доочторду байланыштырган, же ээ, баяндоочтору үчүнчү жакка
таандык болсо да, ээлердин ордуна колдонулган жалпы сөздү
жалпылагыч ээ дейбиз.

Эскертүү: Жак жакты көрсөтүүчү сөздөр болуп деген аркылуу да биригишкен учурлары болот, мындай учурларда деген сөз бир жолу эле айтылса да, бирикме сүйлөмдүн мундагы бардык ээлерге таандык болуп, ал ээлер менен бир таал ээнин милдетин аткарат да, үчүнчү бир жактагы карай айтылат.

Маселен: *Жаныш, мен болуп бүтүрдүк. Мен, сен болуп бүтүрдүк.*

Мындай бирикме сүйлөмдөрдө жакты көрсөтүп турган түшүп калып да айтылат.

Маселен: *Мен болуп бүтүрдүк. Сен болуп бүтүрдүк болуп бүтүрдүк.*

Мен болуп бүтүрдүк дегенде, *мен болбосом, бүтпөй калат* дегенди түшүндүрөт. (Же ошол ишти бүтүрүүгө менен (I жактын) катышканымды көрсөтөт). *Сен болуп бүтүрдүк* дегенде, *сен болбосоң, бүтпөй калат* дегенди түшүндүрдүк болуп бүтүрдүк дегенде, ал болбосо, *сен—экөөбүз бүтүрдүк* деген маанини түшүндүрдү.

Бирикме сүйлөмдө ээ, баяндоочтун ээрчиши.

1. *Быйыл эгиндин өнүмү жакшы. Быйыл пахтанын өнүмү жакшы* деген сүйлөмдөрдүн баяндоочу (жакшы) сын атоочу.

Баяндоочу сын атоочтон турган жөнөкөй сүйлөмдөрдө бирикме сүйлөм түзгөндө, баяндоочу жекелик түрдө калат.

Маселен: *Быйыл эгиндин, пахтанын өнүмү жакшы* дегенде *Быйыл эгиндин, пахтанын өнүмдөрү жакшылар* деп айтылат. *Асан сабакка жакшы. Айша сабакка жакшы* деген сүйлөмдө жалпылагыч ээ менен айтканда *Асан, Айша—экөө тең сабакка жакшылар* деп айтылбайт. *Асан, Айша—экөө тең сабакка жакшы* деп айтылат.

2. Жактарды (биринчи, экинчи, үчүнчү жакты) көрсөткөн ээлер катышкан бирикме сүйлөмдөрдө жалпылагыч ээ менен баяндоочу биринчи жак менен айтылат да, баяндоочу көптүк түрдө болот.

Маселен: *Мен, сен—экөөбүз жаздык. Сен, Асан—үчөөбүз бүтүрдүк* ж. б.

3. Экинчи, үчүнчү жакты көрсөткөн санак ээлер катышкан бирикме сүйлөмдөрдө жалпылагыч ээ менен баяндоочу экинчи жакка таандык болуп айтылат да, баяндоочу ээге карай өзгөчө башкача айтканда, жалпылагыч ээ көптүк түрдө турса, баяндоочу да көптүк түрдө, ээ жекелик түрдө турса, баяндоочу да жекелик түрдө турат.

Маселен: *Сен, Абыл—экөөң жаздың. Сен Абыл—экөөңөр жаздыңар. Ал, сен—экөөң келдиң. Зейне, сен—экөөңөр келдиңер* ж. б.

4. Ээлери үчүнчү жакты көрсөтүп турган бирикме сүйлөмдөрдүн жалпылагыч ээси болсо да, болбосо да, баяндоочу этиш болсо, жекелик түрдө да, көптүк түрдө да айтыла берет.

Маселен: *Мукай, Күлсүн, Толбай келишти. Мукай, Күлсүн, Толбай келди. Мукай, Күлсүн, Толбай—үчөө келди. Мукай, Күлсүн, Толбай—үчөө келишти* ж. б.

Эскертүү: а) жалпылагыч ээнин милдетин аткаруучу сөздөрдүн алдындагы айкындооч илик жана чыгыш жөнөмөдө турса, ал жалпылагыч ээ болбой, жөнөкөй гана ээнин милдетин аткарат да, бирикме сүйлөмгө жатпайт.

Маселен: *Биздин жолдоштордун төртөө мектепте калды.*

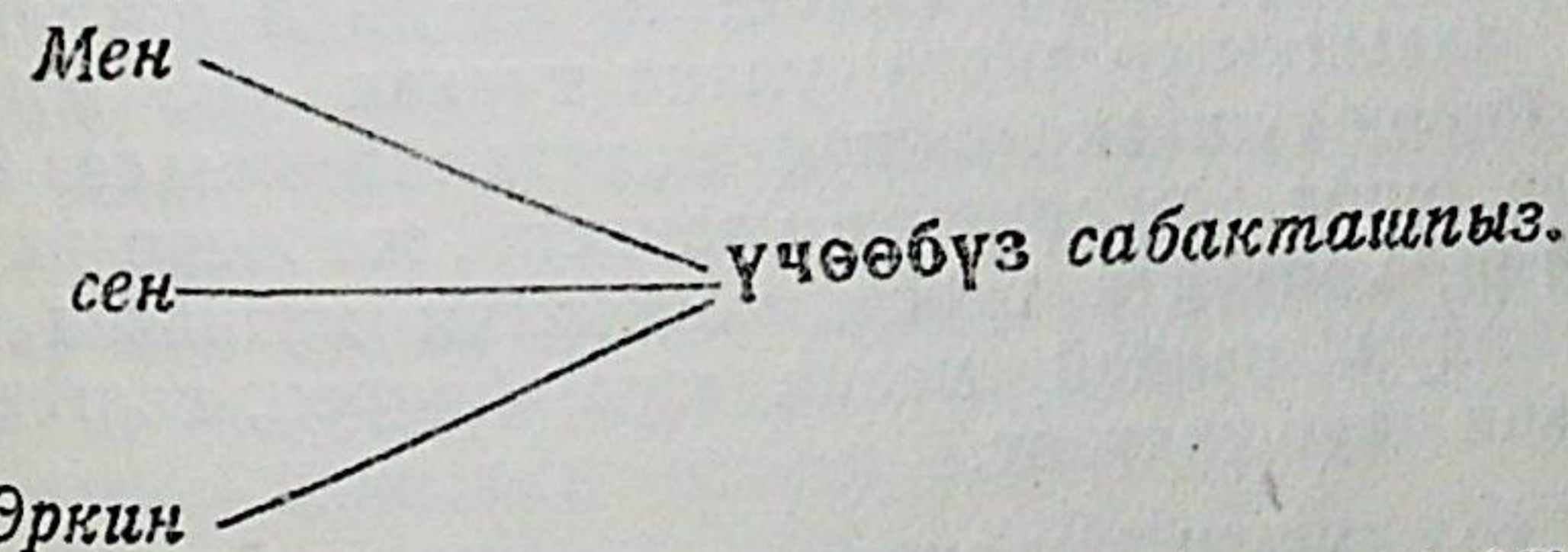
Мында төртөө деген жөнөкөй гана ээнин милдетин аткарып турат. *Биздин класстын окуучуларынын баары тең экскурсияга кетишти.*

Мында ээ болуп турган баары тең деген сөз татаал гана ээнин милдетин аткарып турат.

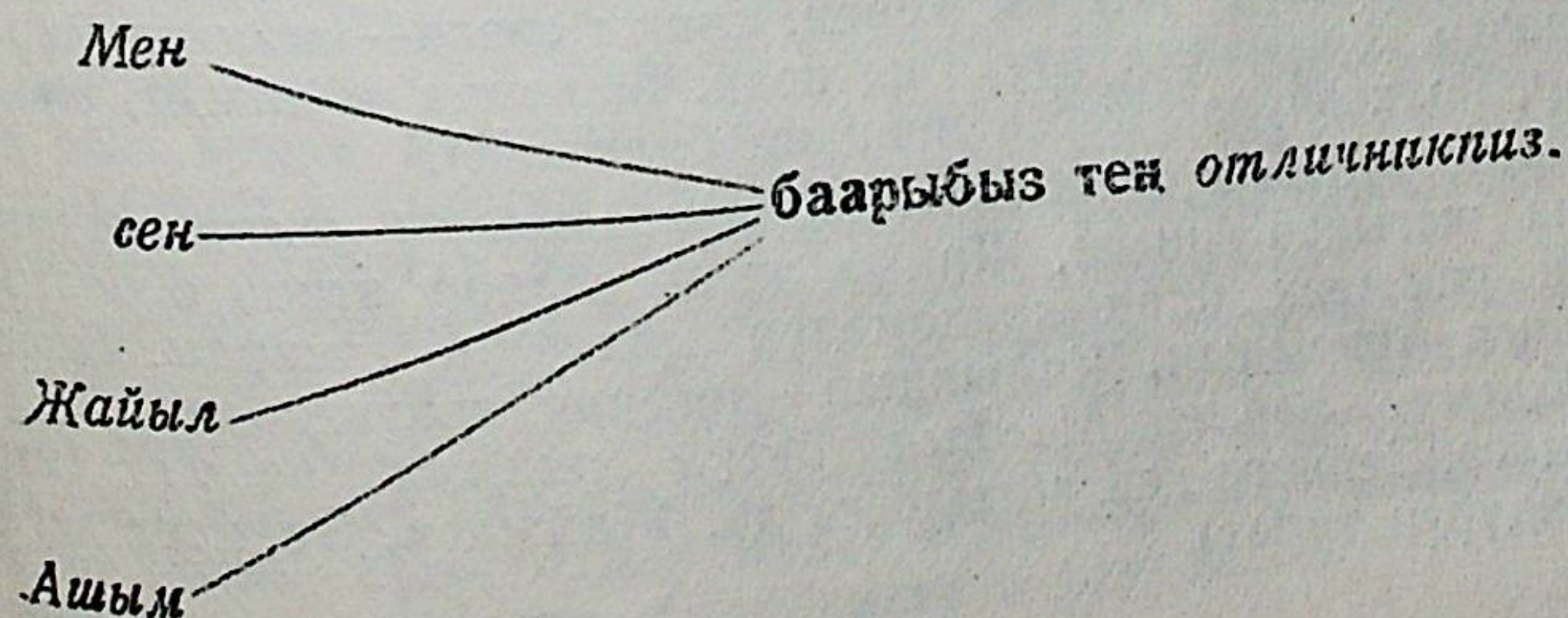
б) Баары деген сөз форма жагынан жекелик түрдө болсо да, маани жагынан көптүктү көрсөтөт. Ошондуктан этиштен болгон баяндоочу жалпы эреже боюнча жекелик түрдө да, көптүк түрдө да айтыла берет. Маселен: *Баары келди* (келишти) д. у. с.

Жалпылагыч ээлүү сүйлөмдүн схемасы.

1. *Мен, сен, Эркин—үчөөбүз сабакташыпбыз.*

2. *Мен, сен, Жайыл Ашым—баарыбыз тең отличникпиз.*

§ 40. Жалпылагыч айкындоочтуу сүйлөм.

Жалпылагыч ээнин милдетин аткарган сөздөр жалпылагыч айкындооч болуп да келет.

Маселен: *Жаныш менен Байыш—экөөнү окууга жиберди.* Бул сүйлөмдүн ээси көмүскө түрдө калды. Экөөнү деген сөз *Жаныш, Байыш* деген толуктоочтордун ордуна колдонулду.

Асан, Узак, Бообек — баарын тең Фрунзеге окууга жиберди. Мында да ээ көмүскө түрдө калды. Баарын тең деген сөз саналып айтылган толуктоочтордун (айкындооч мүчөлөрдүн ордуна колдонулду).

Бирикме сүйлөмдүн тутумундагы жалпылагыч ээ болуучу сөздөр жалпылагыч айкындоочтун милдетин аткарып турса, жалпылагыч айкындоочтуу сүйлөм дейбиз.

Жалпылагыч ээлүү жана жалпылагыч айкындоочтуу бирикме сүйлөмдөгү тыныш белгилер.

Бирикме сүйлөмдүн тутумунда ээлик милдетти аткаруучу сөздөрдөн кийин жалпылагыч ээ, жалпылагыч айкындооч колдонулса, мындай учурда жалпылагыч ээнин жана жалпылагыч айкындоочтун алдына сызыкча (—) коюлат.

Маселен: *Жайыл, Жаныш—экөө тең келди. Салый Садыр—үчөөбүз тең окудук.*

Абыл, Ашым, мен—үчөөбүздү комиссия окууга кабыл алды. Жумушчунун, колхозчунун—баарынын турмушу жыргалдуу.

Бирикме сүйлөмдөгү айкындоочтордун (аныктооч, толуктоочтордун) өзгөчөлүгү.

Көп ээлүү, көп айкындоочтуу бирикме сүйлөмдөрдө саналып айтылган сүйлөм мүчөлөрү (алардын алдында айтылганда көп учурларда, алдыңкы сөздөргө улана турган сөз мүчөлөрү түшүп айтылат, бирок түшкөнү менен мааниси аяккы сөз (кайсы жөндемөдө турса, ошол жөндемөнүн маанисин, же жекелик саналса турса, жекеликтин, көптүктө турса, көптүктүн маанисин берсе) кандай түрдө болуп, кандай маани түшүндүрсө, калганы ошондой маанини түшүндүрөт.

Маселен: *Жумушчу, колхозчу, кызматчылар парадчыгышты* (мында жумушчу, колхозчу деген сөздөрдөгү көптүк мүчө (лар) түшүп калганы менен, аяккы сөзгө—кызматчылар деген сөзгө карай көптүктү билгизди. Башкача айтканда, жумушчулар, колхозчулар деген маанини билгизди).

Ашым, Жайыл, Байыштын сабакташтары келишти (мында форма жагынан Ашым, Жайыл деген сөздөр атоочто болсо маани жагынан илик жөндемөнүн милдетин аткарды. Башкача айтканда Ашымдын, Жайылдын—дегенди түшүндүрдү).

Жайыл, Зейне, Магдага бүгүн сыйлык берди (мында Жайылга, Зейнеге деп айтылбаса да, Жайылга, Зейнеге дегенди түшүндүрүп турат).

Ороз, Айчүрөк, Бүбүштү комсомолго алды (мында, Орозду, Айчүрөктү, комсомолго алды дегенди так түшүндүрдү).

§ 41. Жалпылагыч баяндоочтуу бирикме сүйлөм.

Сүйлөмдө жалпылагыч ээни, айкындоочту уюштурган сөздөр жалпылагыч баяндооч да болот.

Жалпылагыч баяндоочу бар бирикме сүйлөмдү жалпылагыч баяндоочтуу бирикме сүйлөм дейбиз.

Маселен: *Ырдагандар—Асан, Акмат—экөө. Оюнга катышкандар—Эмил менен Бейше жана Күлсүн—үчөө. Отличниктерибиз—Аскар, Сабыр, Анар, Сайра—төртөө. Сыйландар—мен, сен, тиги—баарыбыз.*

Жалпылагыч баяндооч да бирикме сүйлөмдөгү жакты көрсөтүп турган санак баяндоочторду байланыштырат.

Көпүгүү 115. Ангемени окугула. Мурда жалпылагыч ээлүү, андан кийин жалпылагыч айкындоочтуу сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Тиешелүү жерине үтүр койгула.

Асман ачык. Эч бир жел жок. Асманда кылайган булут да көрүнбөйт. Куурай чий эрмен шыбак баары тең карга көмүлгөн. Адыл Ашым экөө тең малга чөп чачып берип жүрөт. Асан Абдыкадыр үчөөбүз короодогу карды сүйрөтмө менен тазалап жаттык. Бүбү Кулайым Асыл Кененбай төртөө короодогу койлорго чөп жем берип жүрөт. Төлөн Түгөлбай—экөө тең малдарын жайын кетти. Бир аздан кийин совхоздун директору келип:

—Кандай, жолдоштор, бороондон кой уй жылкыңар баары тең аманбы?—деди.

—Аман. Кой уй жылкы баары тең аман эч нерсе да болгон жок,—дешти.

Кар муз баары эрий баштады. Суулар оргуштап, сай-сайды каптады. Жер бети карала болду. Жылкы уй кой эчки баары тең талаага жайылып чыкты. Мен кой багам. Коюмду улам кары кетип, карарган жерди көздөй жаям. Койдун эчкинин оттогону, алардын чөп жегени көзүмө өтө сүйкүмдүү учурайт.

Койдун төлдөй турган мезгили да жетти. Менин тилегим кандай да болсо, койлорумду аман-эсен төлдөтүү. Төлөн Түгөлбай экөө менен мелдешим бар. Ар кимибиз өзүбүздүн баккан малдарыбызды кыштан аман-эсен чыгаруу, аларды арыктатпоо, аман-эсен төлдөтүү жөнүндө эбак эле социалисттик мелдешке чакырышып, тийиштүү милдеттемелерди алганбыз.

Кыштоодон көчтүк. Тоо этектеп барып кондук. Конгон жерибиз малга жайыттуу, кой төлдөтүүгө ыңгайлуу. Кой эчки төлдөй баштады. Эч бир уйкум келбейт. Менин тилегим, кандай да болсо, Төлөн, Түгөлбайлар менен чакырышкан социалисттик мелдешимди аягына чыгып, биринчиликти алууда.

Жер абдан кургады. Бетеге кара кыяк шыбак баары тең өстү. Жердин бети кызыл-тазыл сары көк гүлдөр менен жайнады. Кой төлдөп аяктады. Бир канча кой менен эчки эгиз да туура жиберди. Айран сүзмө каймак сүт баары көбөйдү. Ошентип, кой эчкимди аман-эсен чыгымсыз төлдөттүм.

Көчүгүү 116. Көчүрүп, жалпылагыч мүчөлүү бирикме сүйлөмдүн тиешелүү жерине сызыкча койгула. Жалпылаган сөз бирикме сүйлөмдүн ээси баяндоочу, же айкындоочу экенин ажыраткыла.

1. Советтер Союзунун баатырлары: Талгат, Ташмамат, Дайыр үчөө окуп жатышат.
2. Ударник колхозчуларыбыз: Асанкул, Жумалы, Бейшегүл баары эгиндин түшүмүн көп алышты.
3. Буудайдын, арпанын, сулунун баарынын түшүмү быйыл мыкты болду.
4. Кызылчачылардан Байгелди менен Үсөнгө жана Салый менен Күлсүн төртөөнө Эмгек Кызыл Туу ордени берилди.
5. Жети жылдык мектепти эн жакшы бүтүргөндөр Абыл, Жумаш, Зейнеп, Айнаш, Карып бешөө.
6. Медаль менен сыйлангандар Жусуп, Жукеш, Эрик, Эдил төртөө.
7. Сен, Абык, Алышбай үчөөң кеңешмеге барасыңар.
8. Мен, сен, бул үчөөбүз да кеңешмеге бара турган болдук.
9. Сени менен Абыл экөөң Советтик Армиянын катарына чакырыласыңар.
10. Абды экөө Родинабызды коргоо үчүн адилеттүү милдетти аткарышат.

§ 42. Бирикме сүйлөмдөгү санак ээлер.

Асандын сабакташы Абыл комсомолдо. Асандын сабакташы Узакбек комсомолдо. Асандын сабакташы Жоро комсомолдо.

Жогорудагы үч сүйлөмдүн баяндоочтору жана айкындооч мүчөлөрү бирдей. Бул айрым сүйлөмдөрдөн бирикме сүйлөм түзгөндө аныктооч Асандын деген өзгөрбөй калат да, сабакташы деген аныктооч сабакташтары болуп, көптүк түргө айланып, бирикме сүйлөмдүн тутумуна кирүүчү ээлердин баарына таандык болот да, аларды орток аныктайт.

Маселен: Асандын сабакташтары: Абыл, Узакбек, Жоро комсомолдо.

Мында бирикме сүйлөмдүн тутумундагы ээлердин бардыгы да Асандын сабакташтары деген орток аныктооч менен байланышты. Орток аныктооч менен байланышкан ээлер санак ээлер деп аталат.

Санак ээлердин алдына келүүчү бир түркүмдөгү аныктоочторду бириктирип, алардын ордуна колдонулган сөздү орток аныктооч дейбиз.

Орток аныктоочтон кийин санак ээleri болбосо, анда ээлик милдетти орток аныктооч өзү аткарып калат да, бирикме сүйлөм болбойт.

Маселен: Асандын сабакташтары комсомолдо.

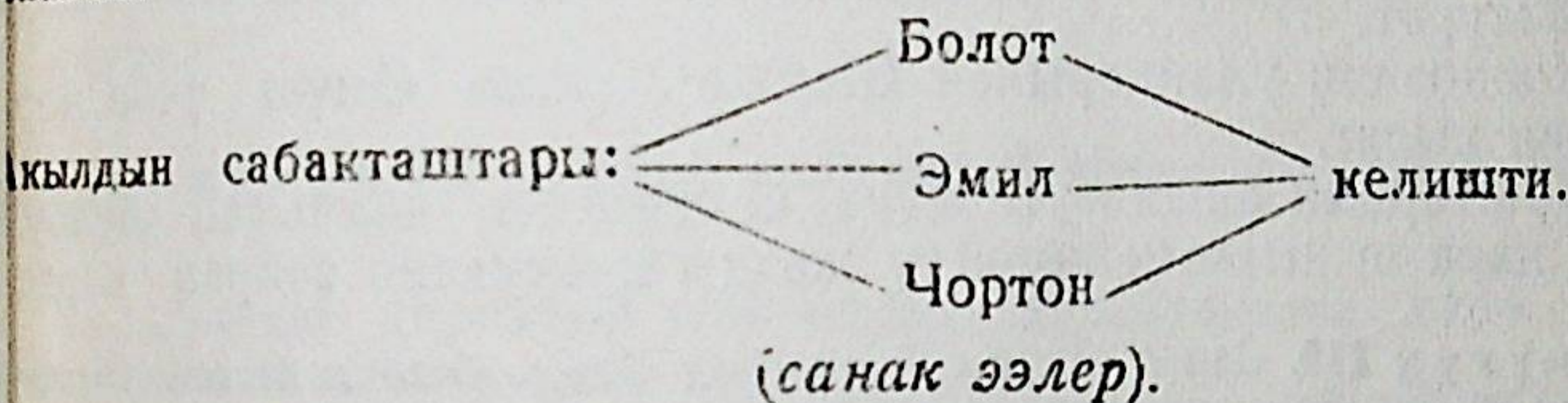
Санак ээлүү сүйлөмдөрдө жалпылагыч ээ да колдонулат.

Маселен: Асандын сабакташтары: Абыл, Узакбек, Жоро—үчөө комсомолдо.

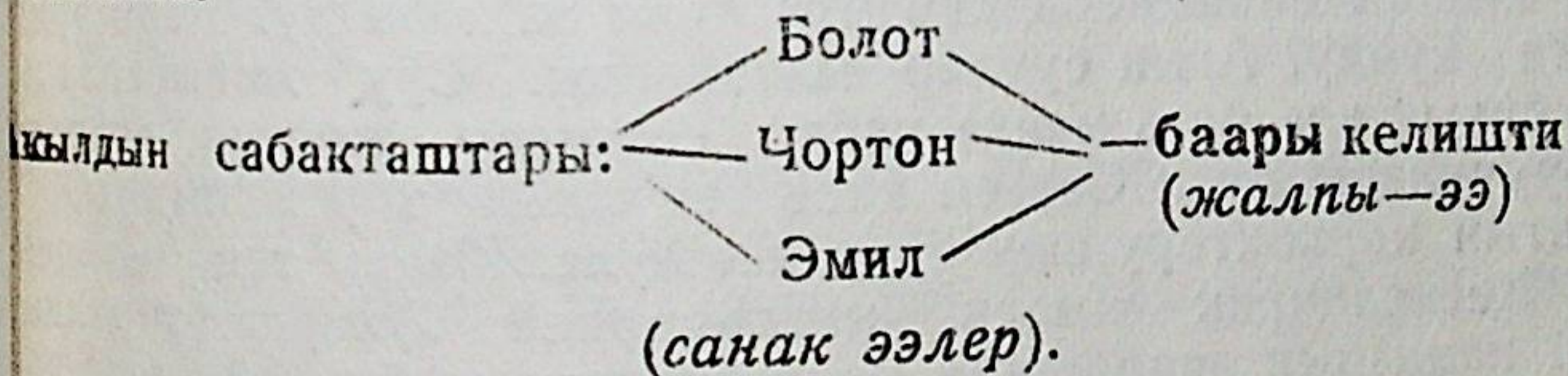
Сүйлөмдө баяндоочту жалпылагыч ээ башкарды. Эгер санак ээleri бар сүйлөмдөрдө жалпылагыч ээ катышса, баяндоочту жалпылагыч ээ башкарат.

Санак ээлүү бирикме сүйлөм жана санак ээлүү бирикме сүйлөмгө жалпылагыч ээ катышкан сүйлөмдөрдү схема менен көрөткөндө:

1. Акылдын сабакташтары: Болот, Чортон, Эмил келишти.

2. Акылдын сабакташтары: Болот, Чортон, Эмил—баары келишти.

Санак ээлүү бирикме сүйлөмдөрдүн тыныш белгилери. Санак ээлүү сүйлөмдөрдө орток аныктоочтордон кийин кош келит коюлуп, санак ээлдердин ортосу үтүр менен ажыратылат. Маселен: Совхоздун малы: кой, уй, жылкы жайлоого чыгарылды.

Эгер санак ээлүү бирикме сүйлөмдөргө жалпылагыч ээ катышса, жалпылагыч ээден мурда сызыкча коюлат.

Маселен: Совхоздун малы: кой, уй, жылкы—баары тең жайлоого чыгарылды ж. б.

Көчүгүү 117. Сүйлөмдөрдү окугула. Санак ээлүү бирикме сүйлөмдөрдү көчүрүп алгыла.

1. Менин жолдошторум: Ашым, Жакып, Дүйшө быйыл он жылдык мектепти бүтүрүшөт.

2. Болоттун балдары: Эсен, Шарше, Мидин, Советтик Армиянын катарында кызмат кылышат.
3. Менин жолдошторум: Акыл да, Керим да, бактарынан „5“ деген бааларды алышты.
4. Мектептин окуучулары: Жунуш, Күлай, деме тарбия жарышына катышты.
5. Стахановчу колхозчулар: Турду, Сеит, Айша, Улары Москвага барышат.

Көнүгүү 118. Санак ээлүү бирикме сүйлөмдөрдү көчүрүп, тиешелүү тыныш белгилерин койгула.

1. Жердин саймалары кызыл сары жана жашыл гүлдөрү чап чыга келди.
2. Жаздын достору үлүп чабалекей кара чыйырчык баары эрте келди.
3. Малдын душмандары карышкыр чөө илбирс баары тең шырын жүрөт.
4. Колхоздун уландарынан Шарше Дүйшө Өмүш үчөө генчилик кылат.
5. Куштардын акындары жана чечендери чакчыгай буюмторгой кара чыйырчык көрктүү жазды куттуктап сайрап келди.

Көнүгүү 119. Санак ээлүү сүйлөмдөрдү бир бөлөк, калган буюм сүйлөмдөрдү бир бөлөк көчүрүп, тиешелүү тыныш белгилерин койгула.

Кыштын да өмүрү жакындады. Күн жылыгандан жаны жердин кышкы кийимдери кар муз эрип жок болду. Алар сай-сайга куйду. Агын суулар ылайланды. Суу жаныбар чортон балык ала буга майда чабак сазандар жортуп өрчүлөт. Балык уучулары Асан Сергей экөө тең көлгө тор жайышты. Кыштын коркочтору аюу суур кашкулак баары тең чээчкычты. Кескелдирик жылан чымын-чиркей буларда тирчилик кыштай камданып даярданган колхозчулардын буудай арпа руу жүгөрүсү айдалды. Маданий өсүмдүктөрдөн зыгыр кенаф зылча пахта кычы айдалды. Жан-жаныбарлардын баары даяричиликке кирди. Кой уй жылкы төөлөрдүн баары төлдөдү. Колхоздун айдалган эгиндери буудай арпа кычы зыгыр таруу гөрү баары өсүп жердин кыртышын жапты. Жаз жаанчыл болду. Колхоздун бригадирлери Абыш Кун Берди үчөө социалисттик мелдешти күчөттү.

§ 43. Санак айкындоочтор.

Санак ээ болуп түшкөн сөздөр санак айкындооч болуп түшөт. Орток айкындооч менен байланышкан бир нече айкындоочторду санак айкындоочтор дейбиз.

Маселен: Мен Салыйкандын классташтары: Жамал, Нуруйла, Айшаны көрдүм (мында ээ—мен, баяндооч—көрдүм).

орток айкындоочтор—Салыйкандын классташтары, санак айкындоочтор—Жамал, Нуруйла, Айшаны).
Мен Салыйкандын классташтары: Жамал, Нуруйла, Айша—үчөөн көрдүм (мында санак айкындооч да, жалпылагыч айкындооч да бар).

Көнүгүү 120. Текстти окугула. Санак айкындоочтуу сүйлөмдөрдү көчүрүп, тиешелүү тыныш белгилерин койгула.

Күн бүркөлдү. Жел жүрдү. Асман ак булутка толду. Өсүмдүктүн дөөлөрү тал терек кайыңдын учу ары-бери солкулдады. Шамал жер түктөрү кызыл куурай чий эрмен куурайларды ары-бери ыргалтты. Куштардын жарчылары карганын сагызгандын үнү шамалга жолдош болду. Суунун шаркырагы ого бетер күчөдү. Сай-сайларда оргуштанып, селдер кыяндар жүрдү.

Күн ачылды. Эч бир булут калбады. Жел да токтоду. Жердин саймалары кызыл сары гүлдөрдүн өңдөрү ого бетер түрлөндү.

Көнүгүү 121. Жогорку ишти кандай иштесенер, муну да ошондой иштегиле.

1. Биздин директор мектептин жасалгалары стол олтургуч доскалардын бардыгын боётту.
2. Майрам алдында мектепбизди плакат ураан жолбашчылардын сүрөттөрү менен жасалгаладык.
3. Майрамда мектептин отличниктери Эркипге Элгезге Касымга Фаридага дирекция тарабынан сыйлык берилип, алкыш айтылды.
4. Колхоздун стахановчулары Жанай Байыш Калыйман Салый Турсундардын баарын сыйлады.
5. Кой эчкинин төлдөрүнө козуга улакка баарына тең эң тамга салынды.
6. Абыштын баккан чарбаларын коёнун тоогун өрдөгүн көрдүк.
7. Биз мал тоюттарынан чөптү бедени саманды жыйдык.
8. Колхоздун кирешелери буудай арпа сулу кычы картошка пияз баары колхозчулардын эмгегине бөлүнөт.
9. Биздин колхозчуларыбыз оокаттуу маданияттуу турушат. Биз колхозчулардын оокаттуу маданияттуу сабаттуу болушун тилейбиз. Биз аларга көрбөгөн укпаган билбегендерин дайыма түшүндүрөбүз.

Бирикме сүйлөмдө санак баяндоочтор да болот. Санак баяндоочтуу бирикме сүйлөмдө баяндооч болуучу этиштер кыскарып, айтылбай калат да, атоочтор баяндоочтун милдетин аткарып калган гана түрүн көрсөтөт.

Маселен: Сыйлык алгандар—мен, сен, ал.
Керимдин балдары:—Асан, Абыл, Жусуп.

Кыргызстандын тоолуу жерлери да көп. Тоолуу райондордо да, көбүнчө, мал чарбачылыгы өстүрүлөт. Мал чарбасын өстүрүү бөгөн колхоз жок. Кыргызстанда кой уй жылкы топоз өстүрүү көп. Мурунку увакытта мал чарбачылыгы болсо да, малдын тукумдары майда койлордун жүндөрү кылчык болор эле. Азыркы койлор өсүмдүү жана жүнү сапаттуу, анткени—биз малды асырдандыруу жагына мыкты кириштик. Мал чарбачылыгынан баарына да эгин чарбачылыгы да өсүүдө. Тоолуу райондордо арпа сулу таруу жана жашылчалар да айдалат: Бул өсүмдүүдө Төр Ысык-Көл Түп Пржевальск Жети-Өгүз Тон Кочкор Ат-Башы Нарын райондорунун баарында тең эгилет. Дан эгинде айрыкча Чүй Кемин Каганович Сталин райондорунда көбүрөөк эгилет. Чүй өрөөндөрүндөгү райондордо бакча өсүмдүктөрү коон дарбыз бадраң ашкабак ж. б. айдалат.

Кыргызстанда кант заводдору бар. Кант заводдору салынган райондор кант кызылчасын айдашат. Алар нечен миндеген тонна тар кант кызылчасын айдап, заводдорду өз маалында кызылча менен камсыз кылып турушат.

Түштүк райондордо, көбүнчө, пахта эгилет. Пахта эгүүчү райондор: Ош Базар-Коргон Араван Жалал-Абад Кара-Суу. Булардан башка райондордо да айдалат.

Кыргызстанда кен байлыгы да аз эмес. Көк-Жаңгак Кызыл-Кыя Сүлүктү Таш-Көмүр райондорунда көмүр кендери бар. Суу касында ар бир кенден миндеген тонна таш көмүр казылат. Ал көмүрлөр Орто-Азиядагы өнөр жайларды жумушчу кызматчыларды мектептерди камсыз кылат.

Булардан башка коргошун калай жана башка кендери да бар.

КОШУМЧА МҮЧӨЛҮҮ СҮЙЛӨМДӨР.

§ 44. Кошумча ээлүү сүйлөм.

Бирикме сүйлөм сыяктуу башка сүйлөмдөр да кезигет. Ал сүйлөмдөр бирикме сүйлөмдөрдөн ажыратылат. Мындай сүйлөмдөрдө сүйлөөчү башкалардын көңүлүн дагы көбүрөөк тартуу үчүн, интонациядан пайдаланып, сүйлөм тизмегиндеги негизги ээге да бир сөздү (ээни) кошумча кылып айтат.

Маселен: *Биз, комсомолецтер, Родинаны коргоого даярбыз!*

Мында негизги ээлик милдетти аткарып турган сөз—*биз*, ал кошумча болуп айтылган ээ—*комсомолецтер*.

Мектептин директору—*Жунуш Койчуманов* жыйналышка катышты. Мында да директору деген ээге *Жунуш Койчуманов* деген кошумча ээ болуп айтылды.

Кошумча ээлүү сүйлөмдөрдө баяндоочту негизги ээ башкарат.

Кошумча ээ ат атоочтон болгон негизги ээден мурун түшсө, кошумча ээ болбостон, каратма сөз болуп калат.

Маселен: *Комсомолецтер, биз Родинаны коргоого даярбыз!*

§ 45. Кошумча айкындоочтуу сүйлөм.

Кошумча ээ болуп түшкөн сөздөр айкындооч болуп да түшөт.

Маселен: *Бизде, СССРде, элдин турмушу жыргалдуу* болду. Мында негизги айкындооч—*бизде, кошумча айкындооч—СССРде*.

Бүгүнкү жаштык жыйналышта Жумашевдин—комсомол секретарынын доклады болду.

Кошумча айкындоочу бар сүйлөмдү кошумча айкындоочу сүйлөм дейбиз.

§ 46. Кошумча баяндоочтуу сүйлөм.

Кошумча ээ жана кошумча айкындооч болуп түшкөн сөздөр кошумча баяндооч болуп да түшөт.

Маселен: *Ырдагандар—биз, пионерлер. Жыргалдуу турмуш—бизде, СССРде ж. б.*

Кошумча баяндоочу бар сүйлөмдү кошумча баяндоочтуу сүйлөм дейбиз.

Кошумча ээси, айкындоочу жана баяндоочу бар сүйлөмдү жалпысынан кошумча мүчөлүү сүйлөм дейбиз.

* * *

Кошумча мүчөлүү сүйлөмдөрдүн тыныш белгилери.

1. Негизги ээ ат атооч болсо, кошумча ээнин эки жагына үтүр коюлат.

Маселен: *Биз, пионерлер, сабактан отличникпиз.* Мында кошумча ээ болгон пионерлер деген сөздүн эки жагына тең үтүр коюлду.

Эгер негизги ээ ат атоочтордон башка атооч болсо, негизги ээ менен кошумча ээнин ортосуна сызыкча коюлат.

Кошумча ээден кийин эч кандай белги коюлбайт.

Маселен: *Жумаш Койчуманов—мектептин директору жыйналышка катышты ж. б.*

2. Кошумча айкындоочтуу сүйлөмдөрдө негизги айкындоочу атооч болсо, кошумча айкындоочтун эки жагына тең үтүр коюлат.

Маселен: *Бизде, СССРде, элдин турмушу жыргалдуу болду.*

Кошумча айкындоочтуу сүйлөмдө негизги айкындооч да, кошумча айкындооч да ат атоочтордон башка атоочтордон болсо, негизги айкындооч менен кошумча айкындоочтун ортосуна сызыкча коюлат да, кошумча айкындоочтон кийин эч кандай белги коюлбайт.

Маселен: *Бүгүн жалпы жыйналышта Жумашевдин — комсомол секретарынын доклады болот.*

3. Кошумча баяндоочтуу сүйлөмдөрдө негизги баяндооч менен кошумча баяндоочтун ортосуна үтүр коюлат.

Маселен: *Ырдагандар — биз, пионерлер. Жыргалдуу турмуш — бизде, СССРде.*

Көнүгүү 123. Төмөнкү айрым сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Кошумча мүчөлүү сүйлөмдөрдүн арасына тиешелүү тыныш белгилерин койгула. (Кошумча мүчө ээби, баяндоочпу, айкындоочпу? Ажыраткыла).

- 1) Биз балдар магазинден китеп дептер алдык.
- 2) Пушкин орус элинин улуу акыны 1837-жылы өлгөн.
- 3) Биздеги Советтер Союзундагы жаштар ырыстуубуз.
- 4) Чет мамлекетте буржуазиялык өкмөтүндө жумушсуздар эң көп.
- 5) Биз окуучулар алдыбыздагы милдетти түшүнөбүз.
- 6) Биз шайыр жаштар жыргалдуу турмушта турабыз.
- 7) Мен Асанов бардык сабактардан отлично деген баада окууга милдеттенемин.
- 8) Темиров колхоздун председатели доклад жасады.
- 9) Биздер комсомолецтер пионерлерге тарбия берип, үлгү көрсөтүүгө тийишпиз.
- 10) Тоодогу жайлоодогу малды көрүп келүү үчүн Ашым берип келсин.
- 11) Жыргалдуу көңүлдүү турмуш бизде СССРде.

Көнүгүү 124. Аңгемени окугула. Кошумча мүчөлүү сүйлөмдөрдү көчүрүп алгыла. Тиешелүү орундарына тыныш белгилерин койгула.

Окуучулардын жалпы жыйналышы болду. Жолдош Алымбеков мектептин директору доклад жасады. Доклад бир саатка чейин созулду. Докладдан кийин суроолор болду. Суроо берилип, суроого жооп кайтарылгандан кийин жарыш сөздөр болду. Жарыш сөзгө бир канча жолдоштор жазылды. Биринчи сөз Алымга тийди.

— Жолдоштор, биз комсомолецтер мектептеги пионерлерге жана аларга на комсомолдо жок жаштарга тартипти үйрөтүүгө жана аларга үлгү көрсөтүүгө тийишпиз. Бизде мектепте кайсы бир окуучулар тартип маселесине көп түшүнө бербейт. Мектептин ички турмушунда тартипке толук түшүнбөгөн жаңы кирген окуучулар тартип сиздикти тез арада жоюп, бардыгыбыз тартиптүү болушубуз керек, жолдоштор!

Экинчи сөз, кээ бир жолдоштор окуучулар үйгө берилген ишти үйүндө аткарбай, же өз алдынча аткара албай, кай бир жолдоштордон жөн гана көчүрүп ала коюшат. Бул чындыгында алардын өздөрүнө пайда бербей турган адат, мындай адаттарды бул жолдоштор мындан ары таштап, өз акылы менен өз алдынча, тапшырманы аткарууга тийиш.

Жетинчи класстын окуучусу Зейне:
— Биздин класста бардык окуучулар отуз эки. Мындан азыр көө жок, анткени — алар доктордун уруксаты боюнча окуудан убактылуу бошотулду. Калганы баары да бүт. Биздин балдардын окуучулардын арасында тартип маселеси жакшы. Бир да окуучу сабактан кечикпейт. Үйгө берилген тапшырманы аткарбаган окуучуларыбыз жок, — деп сөзүн аяктатты.

Жарыш сөзгө бир канча окуучу чыгышты. Алар өздөрүнүн класстарындагы жетишкен, жетишпеген иштер жөнүндө токтошушту.

Көнүгүү 125. Жогорку ишти кандай иштесенер, муну да ошондой иштегиле.

- Жыргалдуу турмуш кайда?
- Жыргалдуу турмуш бизде СССРде.
- Биз комсомолецтер окууда эмнени ойлошубуз керек?
- Биз комсомолецтер окууда отличник болууну тарбия алууну башкаларга караганда алда болууну аларга үлгү болууну ойлошубуз керек.

ГРАММАТИКА ЖАГЫНАН СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮ МЕНЕН БАЙЛАНЫШПАГАН СӨЗДӨР.

Кай бир сүйлөмдөрдө грамматика жагынан сүйлөм мүчөлөрүнүн бири менен да байланышпаган сөздөр кезигет. Башкача айтканда, мындай сөздөр сүйлөмдө ээ да, баяндооч да, айкындооч да болбойт. Мындай сөздөрдүн тутумуна каратма, кириңки, сырдык сөздөр кирет.

§ 47. Каратма сөздөр.

Бирөөгө тике арнап сүйлөсөк, ошол арналып айтылган сөздү бөлүп сүйлөйбүз.

Каратма сөз деп сүйлөмдө бирөөгө тике арналып айтылган сөздү айтабыз.

Маселен: *Жолдоштор, Ленин туусун жогору көтөргүлө! (Жолдоштор — каратма сөз). Айша, класска киргиле! (Айша — каратма сөз). Акмат, китебинди алып келчи. (Акмат — каратма сөз).*

Каратма сөз катышкан сүйлөмдөрдү каратма сөздүү сүйлөм дейбиз.

Каратма сөздөр зат атоочтордон гана уюштурулат. Башка атоочтор өзүнчө жеке туруп, сүйлөмдө каратма сөз боло албайт. Ал гана эмес, жактама ат атоочтор да сүйлөмдө каратма сөз боло албайт. Мисал үчүн жактама ат атоочторду катыштырып сүйлөм түзүп, ал сүйлөмдү каратма сөз катышкан сүйлөмгө салыштырып көрөлү:

Силер сабакка киргиле (мында силер—каратма сөз болбой, ээлик милдет аткарды). *Силер, жолдоштор, сабакка киргиле* (мында жолдоштор—каратма сөз). *Быйыл, окуучулар, лагерге барабыз* (окуучулар—каратма сөз). *Сен бу китепти окучу* (мында каратма сөз жок). *Сен, Сабира, бу китепти окучу* (мында Сабира—каратма сөз).

Каратма сөздөр көркөм адабиятта да көбүрөөк кездешет. Мындай учурларда каратма сөздөр нерсенин аттарынан да уюштурулат.

Маселен: *Ак буудайым, толсун даның* (ак буудайым—каратма сөз). *„Карала өгүз, өш!“*—деп уйчу уйларды кайырдан (карала өгүз—каратма сөз).

Каратма сөздөр сүйлөмдө ээлик милдетти аткара албайт. Ээлик милдетти, эгер ээ өзү түшпөсө, көмүскө түрдө турган жактама ат атоочтор аткарышат. Мындай каратма сөздүү сүйлөмдүн ээсин каратма сөздүү сүйлөмдүн баяндоочунун аягындагы жак уландысы аркылуу ажыратууга болот.

Маселен: *Окуучулар, окуунун отличниктеринен болгула!* деген сүйлөмдүн баяндоочунун аягындагы жак уландысы силер деген ээни айкын билдирип турат—силер болгула.

Каратма сөз бир сөздөн да, бир нече сөздөн да уюштурулат.

Маселен: *Нуркан, ударниктердин катарына кошул!* (Мында каратма сөз бирөө эле—Нуркан) *Керим иним, мында кел* (мында-каратма сөз—экөө—Керим, иним). *Бардык өлкөлөрдүн пролетарлары, бириккиле!* (Мында бардык өлкөлөрдүн пролетарлары деген үч сөздөн турду).

Комсомолецтер жана жаштар! Колхоз талааларында талыкпай иштегиле! (Мында комсомолецтер жана жаштар деген үч сөздөн турду).

Шандуу Советтик аскерлер жана Советтик флотчулар! Сталиндин туусу астында, алга карай жүргүлө!

Каратма сөздүн жазылышы.

1. Каратма сөз сүйлөмдүн башына келсе, өзүнөн кийин үтүр коюлат.

Маселен: *Жолдоштор, өз ишиңер менен өлкөгө жардам бергиле!*

2. Каратма сөз сүйлөмдүн ортосуна келсе, эки жагынан тең үтүр менен бөлүнөт.

Маселен: *Келгиле, жолдоштор, окуйлу.*

3. Каратма сөз сүйлөмдүн аягына келсе, өзүнөн мурунку сөздөн кийин үтүр коюлат да, аягына сүйлөмдүн айтылышына карай, тийиштүү тыныш белгиси коюлат.

Маселен: *Сабакка киргиле, жолдоштор!*

4. Каратма сөз катышкан сүйлөм ураан катарында айтылса, сүйлөмдүн аягына илеп белгиси коюлат.

Маселен: *Бардык өлкөлөрдүн пролетарлары, бириккиле!*

5. Каратма сөздүн өзү сүйлөм башында күчтүү сезим менен айтылса, үтүрдүн ордуна илеп белгиси коюлат, каратма сөздөн кийинки сүйлөмдүн башкы сөзү баш тамга менен жазылат.

Маселен: *Жолдоштор! Биздин жыйналышты ачык деп эсептейм. Пионерлер! Илимдин негиздерине ээ болгула.*

6. Коомго үндөөлөр жазылганда (айтылганда), бирөөгө көп сөздөр айтылганда, каратма сөз кагаздын башкы ортосуна атама сүйлөм катарында жазылат.

Маселен: *Ардактуу жолдошум, Бейше!*

Биз бактылуубуз, анткени—жыргалдуу Сталиндик замандын жаштарыбыз. Биздин келечегибиз кенен. Биз билим алууга да, дем алууга да, эмгек кылууга да укуктуубуз.

Окуп билим алуу, өз родинабыз үчүн иштеп, өлкөбүздү коргоо биздин милдет.

К о н у г у у 126. Ырды көчүргүлө. Каратма сөздүн астын сызгыла.

ЭНЕМЕ.

Энеке бай,
Кайратымдан жазбадым.
Мен мурунку—
Мен эмесмин, башкамын.
Тентек жана тарынчактык мүнөздөр
Жаман экен—
Ишен, эне, таштадым!
Бирөө да жок,
Өзүң билген чагымдык,
Баягы мен—
Бүгүн бөлөк жаңырдым.
Берчи, энеке,
Мурункудай эмейин—
Берчи, энеке,
Эмчегинди сагындым!

(Турусбековдон).

БАКТЫЛУУ КЕЛ, БӨБӨГҮМ.

Бактылуу бол, жеништүү бол,
Арстан жүрөк, бөбөгүм.
Фашисттерге саласың кол,
Эсен болгун, жөлөгүм.
Кубанычтуу колду кыстың
Оттуу сенин жүрөгүң.
Кыргыз элин, бакыт кенин
Ээлеп жыргап жатты эле.
Гүл өлкөнүн жемиштерин
Бирге жыйнап жатты эле.
Сендей уулуң шер болсун—
деп,

Алпеш менен бакты эле.
Мына бүгүн эне сүтүн,
Эл үмүтүн актадың.
Душмандарды көзгө мээле,
Бирин жаздым атпагың!
Жоо бетинде кыйраттуу бол,
Таң калтыра колду сал!
Кыстоо жерде кылычтай бол,

Чабуул койчу жолду сал,
Эрдик менен элге тааныл,
Душмандарга торду сал!
Сен унутпа, бабаң шерден
Сен замандын Манасы,
Бар мыкачы бүтсүн жерден.
Жол-жосунун карачы!
Сен келесиң жеңиш менен
Сен жеңгендин баласы.

Мен аганмын, даяр турган
Мен да эртең барамын.
Азыр бомбум болот менин
Ыр жазылган барагым.
Жосну жеңүү, кыйратуу—
Болсун сенин урааның.
Кош, бөбөгүм, колунду бер,
Барган жоонду жеңип кел!
Элиң сени оозуна алып
Айтсын:— „Мына биздин шер!“

(Аалы).

К ө н ү г ү ү 128. Каратма сөздү тапкыла. Тиешелүү тыныш белгилерин койгула.

1) Сен Самат бүгүн жыйналыштан кечикпе. 2) Бейше сен да кечикпе. 3) Коңгуроо болду жолдоштор сабакка киргиле. 4) Бүгүн Нурбай киного барасыңбы? 5) Асанбек сенчи? 6) Сайра карындашым эртең экскурсияга барабыз. 7) Пионерлер илимдин негизин ээлегиле!

К ө н ү г ү ү 129. Өзүңөр каратма сөздүү сүйлөм ойлоп тапкыла. Тиешелүү жерине тыныш белгилерин койгула.

§ 48. Киринди сөздөр.

Киринди сөздөр деп грамматика жагынан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган, айтыла турган ойду бекемдөө үчүн колдонулуп, угуучунун көңүлүн ошол ойдун айланасына топтоо үчүн айтылган сөздү айтабыз.

Киринди сөздөр бир сөз менен да, жана бир нече сөздүн тутуму аркылуу да айтылат.

М а с е л е н: *Ошентип, бүгүн ишке киришели. Бүгүн, кандай да болбосун келип калат.*

Киринди сөздөргө мына булар кирет:

Ошентип, албетте, арийне, сөзсүз, шексиз, балким, баян

тыга, кандай болсо да, кандай болбосун, кантсе да, эң болбогондо, эң кеминде, унутпасам, айталык, окуганда да, болду болбоду, биринчиден, экинчиден, менин оюмча, башкача айтканда, демек, эмесе ж. б.

Киринди сөздөр айрым (речь тизмегинен башка) айтылганда өзүнчө мааниге да ээ эмес.

Киринди сөздөр сүйлөм ичинде бүткүл орунду ээлеп калууга да мүмкүн, бирок киринди сөздөр сүйлөм ичинде бүткүл орунду ээлеп, кемтик сүйлөм уюштурса да, сүйлөмдүн мүчөсү боло алышпайт.

М а с е л е н:—*Бүгүн жыйналыш болобу?*

— *Албетте* (мында албетте—сүйлөмгө мүчө эмес).

Киринди сөздөр бир гана эмес, бир нече сөздөрдүн тизмегинен да болууга мүмкүн.

М а с е л е н: *Бул үй, инженердин айтуу боюнча, жакшы салынган (инженердин айтуу боюнча—киринди сөздөрдүн тизмеги). Осмон, сиздин айтууңузга караганда, бүгүн келбейт (сиздин айтууңузга караганда—киринди сөздөрдүн тизмеги).*

Киринди сөздөрдүн жазылышы.

1. Киринди сөз сүйлөмдүн башына келсе, өзүнөн кийин үтүр коюлат.

М а с е л е н: *Албетте, бүгүн жыйналыш болот.*

2. Киринди сөз сүйлөмдүн ортосуна келсе, киринди сөздүн эки жагына тең үтүр коюлат.

М а с е л е н: *Биз, ошентип, жыйналышка баралы.*

3. Киринди сөз сүйлөмдүн аягына келсе, өзүнөн мурунку сөздөн кийин үтүр коюлат.

М а с е л е н: *Доклад болот, албетте.*

4. Киринди сөздүү сүйлөмдө каратма сөз катышса, каратма сөз да, киринди сөз да үтүр менен бөлүнөт.

М а с е л е н: *Ошентип, жолдоштор, жазууга киришели.*

5. Сүйлөмдө бир нече сөздүн тизмегинен уюшулган киринди сөздөр да үтүр менен ажыратылат.

М а с е л е н: *Ал жигит, сиздин айтууңузга караганда, бүгүн шаарга кетмек.*

К ө н ү г ү ү 130. Көчүргүлө. Киринди сөздөрдү ажыратып астын сызгыла.

1. Бүгүн, кандай болсо да, жамгыр жаайт. 2. Шарше бүгүн иштеди, иштегенде да, мыкты иштеди. 3. Бул, Аркадий Павловичтин айтуу боюнча, чакан бойлуу, мамлекеттик киши болгон. 4. Былтыр, унутпасам, окуу жылынын жыйынтыгы жакшы болду.

луп чыккан. 5. Жыйналыш, эң кеминде, саат онго бүтөт. 6. Ысак, кандай кылса да, бүгүн келүүгө тийиш, анткени—сбор болот. 7. Сарымсак эсептен быйыл, сөзсүз, отлично деген бааны алат, себеби—өтө жакшы окуп келе жатат. 8. Сен, болду-болбоду, китепканага барып, эсеп китебин алып кел. 9. Азамат, эң болбогондо экинчи болуп келет, анткени—ал жакшы жүгүрөт. 10. Бүгүн, кантсе да, биринчи бригада жумушгарын бүтүрүшөт. 11. Менин оюмча, ал айылдан келсе керек. 12. Кечинде, биринчиден, жыйналыш болот, экинчиден, анын артынан оюн коюлат.

Көнүгүү 131. Киринди сөзтүү бир нече сүйлөм ойлоп түзгүлө. Тиешелүү жерине тыныш белгилерин коюп чыккыла.

Көнүгүү 132. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Киринди сөздөрдү таап тиешелүү жерине үтүр койгула.

1. Быйыл Ашым эң кеминде эки жолу сыйлык алды. 2. Менин оюмча ал Москвага эң болбогондо эки барып келди. 3. Балким окуу жылынын аягында биз дагы экскурсияга барып каларбыз. 4. Быйыл кантсе да баруу керек. 5. Эң болбогондо бир ай жүрүп келебиз. 6. Күн жылыды демек—кар эрийт. 7. Чөп жакшы чыкты кандай болбосун мал мыкты семирет. 8. Бүгүн келебиз албетте. 9. Осмон сиздин айтууңузга караганда он жетиге чыкты.

Көнүгүү 133. Төмөнкү киринди сөздөрдү катыштырып, өзүңөрчө сүйлөм түзүп көргүлө.

Башкача айтканда. Эң кеминде. Окуганда да. Кантсе да. Шексиз. Ошентип. Сөзсүз. Балким. Бактыга. Арийне. Унутпсам. Айталык.

§ 49. Сырдык сөздөр.

Сүйлөгөнүбүзгө сүйүнгөндүктү, же өкүнгөндүктү билдирүүчү сырдык сөздөр да көп учурайт.

Маселен: *Кап, бүгүн барбай калыпмын! Бали, отличник экенсиң!*

Сырдык сөздөр сүйлөмдө ээ да, баяндооч да, айкындооч да боло албайт. Сырдык сөздөр байламталар сыяктуу, сөз менен сөздү да, сүйлөм менен сүйлөмдү да байланыштыра албайт.

Сырдык сөздөргө мына булар кирет: бах, тох, кокуй, кап, бали, пай-пай, баракелде, аттигинай, ой-ой, катигүн, ий, эх, жарайсың ж. б.

Сырдык сөздөр катышкан сүйлөмдү сырдык сөздүү сүйлөм дейбиз.

Сырдык сөздүү сүйлөмдөрдө каратма сөздөр болууга да мүмкүн.

Маселен: *Бали, Абдыш, отличник экенсиң!* (Мында *Абдыш*—каратма сөз).

Сырдык сөздөрдүн жазылышы.

Сүйлөмдөгү сырдык сөздөр да, каратма жана киринди сөздөр сыяктуу үтүр менен бөлүнөт.

1. Сырдык сөз сүйлөмдүн башында келсе, сырлык сөздөн кийин үтүр коюлат: *Кап, ошо сүрөттү көрбөй калдым.*

2. Сырдык сөз сүйлөмдүн ортосуна келсе, эки жагына тең үтүр коюлат: *Бүгүн, тох, аз жерден куру калып кала таштадым.*

3. Сырдык сөздөр сүйлөмдүн аягына келсе, сырдык сөздөн мурун үтүр коюлат да, сырдык сөздөн кийин, сүйлөмдүн мазмунуна жараша, тиешелүү тыныш белгиси коюлат: *Асанды чакыра келбей, кап!*

Көнүгүү 134. Сүйлөмдөгү сырдык сөздү таап, тиешелүү тыныш белгилерин койгула.

Катигүн тиги өзү кандай неме? 2. Бали жылкы эмес бекенсин. 3. Бах эгин эң сонун чыгыптыр! 4. Кап унутуп калганымды карачы! 5. Апей чочуп кеткенимди карачы. 6. Карачы күн кандай сонун тийди. 7. Ой бали күндүн нуру кандай гана жаркырайт. 8. Баракелде жаратылыштын сулуулугу сонун экен. 9. Пай-пай кандай сонун чөптөр жайкалат. 10. Ой-ой бул кандай сонун гүл деген карачы Бекиш.

Көнүгүү 135. Төмөнкү сырдык сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Бах, тох, бали, кокуй, апей, катигүн, ой, эх, аттигинай!

§ 50. Логика басымдуу чакырык баяндооч.

Коомго арнап, кишинин, же нерсенин атын чакырып, ураандар айтабыз. Мындай учурда сүйлөмдүн баяндоочу (этиштер) дайыма айрыкча күч менен айтылат да, бөлүнүп сүйлөнүп, эң биринчи болуп айтылат. Мындай баяндоочтор ылгый үчүнчү жакты көрсөтөт.

Маселен: *Жашасын коммунисттер партиясы! Жашасын улуу жетекчибиз жолдош Сталин!* (Эгерде бул сүйлөмдөр ураан кылынбай, жай айтылса, баяндоочу сүйлөмдүн аягына түшөр эле).

Ураандарда айтылуучу баяндоочту чакырык баяндоочу дейбиз.

Чакырык баяндооч өтө күчтүү сезим менен айтылгандыктан дайыма логика басымына ээ болуп, сүйлөмдүн башына түшөт.

Чакырык баяндоочтуу сүйлөмдү чакырык сүйлөм дейбиз.
Чакырык сүйлөмдүн жазылышы.

1. Чакырык баяндооч сүйлөмдүн эң башына жазылып, сүйлөмдүн аягына дайыма илеп белгиси коюлат.

Маселен: *Жашасын биринчи Май майрамы!*

Гүлдөсүн Советтик эл!

2. Чакырык сүйлөмдө каратма сөз катышса, ал чакырык баяндоочтон мурун жазылып, илеп белгиси менен бөлүнөт.

Маселен: *Жолдоштор! Жашасын жолбашчыбыз жолдош Сталин!*

II. КОШМО СҮЙЛӨМДҮН СИНТАКСИСИ.

§ 51. Кошмо сүйлөм.

Сүйлөгөндө жана жазганда айрым турган жөнөкөй сүйлөмдөрдү бир бирине байланыштырып, татаал кылып да айтабыз. Мындай учурда, адамдын айтайын деген айрым оюн бири бири менен маани жагынан тыгыз байланыштырып, кошуп жиберүүгө болот.

Маселен: *Күз келди. Күн суук боло баштады.*

Бул айтылган эки жөнөкөй сүйлөмдү бири бирине байланыштырып *күз келди эле, күн суук боло баштады* деп, татаал кылып да айтууга болот.

Жаз келди. Чөп жакшы чыкты. Мал көккө тоюна баштады.

Айрым турган үч жөнөкөй сүйлөмдү бири бирине байланыштырып *жаз келди эле, чөп жакшы чыгып, мал көккө тоюна баштады* деп, татаал кылып да айтууга болот.

Айрым турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маани жагынан өз ара тутумдашып айтылган түрүн кошмо сүйлөм дейбиз.

Кошмо сүйлөмдүн тутумуна кирген жөнөкөй сүйлөмдөр интонация, же байламталар, же мүчөлөр, же жардамчы сөздөр аркылуу тутумдашат.

Маселен: *Жамгыр жаады, чөп көгөрдү. Жаз келди, соко чыкты* (мындагы жөнөкөй сүйлөмдөр интонация аркылуу тутумдашты).

Жаз келди эле, келгин куштар келе баштады. Жер семиз болоу да, эгин мыкты чыкты (мындагы жөнөкөй сүйлөмдөр эле деген жардамчы сөз, да деген байламта аркылуу байланышты). *Кыш келип, күн суук боло баштады. Жер семиртилип айдалса, эгиндин түшүмү мыкты болот* (мындагы жөнөкөй сүйлөмдөр *ып, са* деген мүчөлөр аркылуу байланышты).

Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ар бирөөнүн өзүнө таандык ээ, баяндоочтору болот.

Маселен: *Сентябрь айы келди эле, мектептерде окуу башталды* (бул кошмо сүйлөмдүн тутумундагы биринчи жөнө-

көй сүйлөмдө ээ—айы, баяндоочу—келди. Экинчи жөнөкөй сүйлөмдүн ээси—окуу, баяндоочу—башталды).

Кай бир учурда кошмо сүйлөмдүн тугумуна кирген жөнөкөй сүйлөмдүн ээси көмүскө түрдө калып, айтылбай да калат. Бирок айтылбай калган ээ анын баяндоочунун аягында турган жак мүчөлөрдөн, же сүйлөмдүн кырдаалынан белгилүү болуп турат.

Маселен: *Бүгүн дем алыштан келсем, окуу башталганы жатыптыр* (биринчи сүйлөмдүн ээси—мен, көмүскө түрдө турат). *Эртең окуу башталса, сабакка келем* (экинчи сүйлөмдүн ээси—мен, көмүскө түрдө турат). *Кече жыйналыш болду эле, эмне үчүн келбей калдың?* (экинчи сүйлөмдүн ээси—сен, көмүскө түрдө турат).

Акмат айылдан келсе, аны менен сүйлөшөмүн (экинчи сүйлөмдүн ээси—мен, көмүскө түрдө турат.)

Акмат чакырып калса, барасың (экинчи сүйлөмдүн ээси—сен, көмүскө түрдө турат). *Акмат чакырса эле, кечикпей келет* (экинчи сүйлөмдүн ээси—ал, көмүскө түрдө турат). *Айылдан кандай келсе, мен ошондой эле Москвага жөнөйм* (биринчи сүйлөмдүн ээси—ал, көмүскө түрдө турат). *Сабакты жакшы берди эле, жакшы түшүнүштү* (биринчи сүйлөмдүн ээси—ал, экинчи сүйлөмдүн ээси—алар, же окуучулар—экөө тең көмүскө түрдө турат).

Көмүскөдө калган ээ кошмо сүйлөмдүн кырдаалынан да белгилүү болот.

Маселен: *Күн жылыды эле, эрий баштады* (экинчи сүйлөмдүн ээси—кар, көмүскө түрдө турат).

Эликти тарс эттире атты эле, оңко-чоңко атып кетти (биринчи сүйлөмдүн ээси мергенчи, же ал, экинчи сүйлөмдүкү элик—экөө тең көмүскөдө турат).

Эскертүү: Ээлери бирдей болгон бир нече жөнөкөй сүйлөм да маани жагынан тутумдашат. Бирок бул кошмо сүйлөм болбой, бирикме сүйлөм болот.

Маселен: *Мен сабактан чыгып, үйгө бордым* (мында эки сүйлөмдүн тең ээси—мен). *Ашым айылдан келип, сабакка кетти* (эки сүйлөмдүн тең ээси—Ашым).

Көнүгүү 126. Ырды окугула. Кошмо сүйлөмдү тапкыла.

КЕҢ ЧҮЙ.

Бир кезде чүй тунарып,
Бетинди басып мунарык.
Өзгөртөр сени эч ким жок,
Өзөнүң турган кубарып.
Балбаны биздин эмгекчи,
Жабыла кылып эмгекти.
Боз талаага өң берип,
Орноткон Чүйгө келбетти.

Чүйүмдө миндей кубулуш,
Орногон түркүн курулуш.
Жерге берип форманы,
Чүйүмө завод орноду.
Жарык берип талаага,
Жана кыштак, калаага.
Днепрдей күчү бар
„Чүй курулуш„ сул жана.

Көнүгүү 137. Ангемени окугула. Кошмо сүйлөмдү таап көчүргүлө. Тиешелүү жерлерине үтүр жана сызыкча койгула.

КАВКАЗ ТУТКУНУ.

Иш жаман боло турган болду анткени мылтык жок. Жалгыз кылычтын колунан эмне келмек эле? Атын арт жакта келе жаткан солдаттарды көздөй бурмак болду эле бирок туура тушунан алты адам каршы чыга келди.

Жилиндин аты күлүк эле бирок андан да тигилердин аты күлүгүрөөк көрүндү. Анын үстүнө тигилер туура тушунан чыга калышты себеби андып турушкан экен.

Чочуп кетип кайра тартмакчы болду эле ат токтогудай эмес ала качып жөнөдү. Таманы ызып калган эме күүлөнүп аларды көздөй туптуура учуп бара жатат. Аңгыча кызыл сакал татар Жилинге чукул кирип келди эле Жилин аларга ичинен сүйлөнө баштады: „Мен силердин сырынарды билемин, шайтандар! Мени силер өлтүрмөйүнчө мен силердин колуңарга тирүү түшүп бербеймин“.

Жилин өз күчүнө ишенет анткени ал албеттүү неме эле. Кылычын сууруп алып: „Же ат менен урдуруп жыгам, же кылыч менен кыя чабамын“,—деди.

Жилин аты менен самаган жерине жете албады себеби ар жагынан келе жаткан татарлар анын атын атып салышты. Атка ок тийбесе Жилин аларга жеткирмек эмес. Күү менен бара жаткан ат көмөлөнө түштү эле Жилиндин буту аттын астында калды.

Жилин бутун тарта албай калды. Бир татар аттын жанына келди да аттын ээр токумун ала баштады.

Ат тыбырчылап жиберген соң татар шамшары менен атты мууздап жиберди. Тамагы корулдап кан акты буу көтөрүлдү.

Жилиндин колун байлашты. Татарлар Жилинди атка учкаштырып аны тоого алып жөнөштү.

Айылга алып келишти. Бирөө Жилиндин колун чечти эле экинчиси кайта анын колуна чынжыр кийгизди. Сарайга алып барып камап коюшту.

Сарайдын ичи караңгы. Жата турган жер жок анткени—сарайдын ичи—бүт чыла. Бул түнү Жилин такыр уктап албай чыкты себеби бүткөн бойдун баары ооруйт. Таң аппак атмайынча Жилинге тынчтык жок болду. Таң атты жерге жарык түштү. Сарайдын тешиктеринен эки жакты карай баштады. Жер шартын көрдү. Ар кайсы жакка кеткен жолдор көп эле бирок Жилин качууга мүмкүн эмес экендигин билди. Жилин кыйшайып жатты эле сарайдын эшигин бирөө ачып жаткандай сезді. Эшикти ачты. Кызыл жүздүү татар кирди...

(Л. Толстойдуку боюнча алынды).

§ 52. Кошмо сүйлөмдүн түзүлүшү.

Кошмо сүйлөмдүн тутумуна кирген жөнөкөй сүйлөмдөр интонация, жардамчы сөздөр, байламталар, мүчөлөр аркылуу тутумдашат.

1. Интонация аркылуу.

Маселен: *Жамгыр жаады, эгин көгөрдү.*

Күз келди, эгин бышты.

Эгин бышты, колхозчулар, эгинди оро башташты. ж. б.

2. Анткени аркылуу кошмо сүйлөм түзүлөт.

Маселен: *Эгин мыкты, анткени—жер семиз эле. Асыл бүгүн жыйналышта болот, анткени—анын бүгүн доклады бар.*

3. Себеби аркылуу кошмо сүйлөм түзүлөт.

Маселен: *Акмат сыйлык алды, себеби—анын бардык сабактардан алган баалары жакшы эле. Эл клубга чогулушту, себеби—шайлоо тууралу доклад болот.*

4. Бирок аркылуу кошмо сүйлөм түзүлөт.

Маселен: *Күн бүркөлдү, бирок тез ачылып кетти. Бейше Асандыкына келди, бирок Асан үйдө жок эле.*

5. Демек аркылуу кошмо сүйлөм түзүлөт.

Маселен: *Жаз жаанчыл болду, демек—эгин жакшы чыгат. Чөп мыкты чыкты, демек—мал бат семирет.*

6. Ошондой деген сөз аркылуу кошмо сүйлөм түзүлөт.

Маселен: *Сентябрь айы кандай келди, ошондой эле окуу башталды ж. б.*

7. Да аркылуу кошмо сүйлөм түзүлөт.

Маселен: *Жаз келди да, келгин куштар келе баштады. Гудок кыйкырды да, жумушчулар жумушуна жөнөштү.*

8. Эле аркылуу кошмо сүйлөм түзүлөт.

Маселен: *Кар кетти эле, чөп чыга баштады. Чөп узарды эле, мал көккө тоюнду. ж. б.*

9. Ып аркылуу кошмо сүйлөм түзүлөт.

Маселен: *Окуу жылы бүтүп, жайкы дем алыш батталды. Суулар тоңуп, муз болуп, бул кай кезде болчу эле?*

10. Са аркылуу кошмо сүйлөм түзүлөт.

Маселен: *Чөп көп болсо, мал кыштан семиз чыгат. Жер байлыктары көп табылса, завод, фабрикаларга чийки буюм жетиштүү болот. Мен келсем, сен үйдө жок экенсиң.*

11. Бай аркылуу кошмо сүйлөм түзүлөт.

Маселен: *Жаз чыкпай, бак-дарактар гүлдөбөйт. Күн жылыбай, кар эрибейт.*

12. майынча аркылуу кошмо сүйлөм түзүлөт.

Маселен: *Асан айылдан келмейинче, мен Москвага жөнөбөймүн. Биринчи сентябрь болмоюнча, биздин окуу башталбайт. Жамгыр жаамайынча, чөп жакшы чыкпайт.*

13. ба аркылуу кошмо сүйлөм түзүлөт.

Маселен: *Сен барба, ал келсин. Сен эч жакка кетпе, кечинде оюн коюлат.*

14. да аркылуу кошмо сүйлөм түзүлөт.

Маселен: *Биз кырга чыкканыбызда, колхоздун малчыларынын үйлөрү көрүндү. Мугалим келгенде, сабак башталды.*

15. Замат аркылуу кошмо сүйлөм түзүлөт.

Маселен: *Жаз чыгаар замат эле, эгин айдоого кириштик. Асан келээр замат, мен киного кеттим.*

16. Менен аркылуу кошмо сүйлөм түзүлөт.

Маселен: *Мен барарым менен, сен кетесиң.*

Көнүгүү 138. Төмөнкү кошмо сүйлөмдөр кандай сөздөрдүн жана мүчөлөрдүн жардамы менен тутумдашканын айтып бергиле.

1. Булбулдун дошун эшитпей,

Буралып талаа ачылбайт.

Күкүктүн дошун эшитпей,

Күн жайылып ачылбайт.

2. Кереги тийсе, тереги жыгылат.

3. Шамал болмоюнча, теректин башы кыймылдабайт.

4. Эрге берсең ашыңды, эрлер сыйлайт башыңды.

5. Жар ураса, суу чыкпайт.

6. Жаш улук эмес, ажал улук.

7. Баканын өзү чөлдө болсо да, көзү көлдө болот.

(Элдин макал, ылакаптарынан).

Көнүгүү 139. Кошмо сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Ар бир кошмо сүйлөмдүн тутумунда канча жөнөкөй сүйлөм бар жана алардын ээлери бүт жазылганбы, жокпу? Айтып бергиле.

1. Күн батып, эл орунга отурду. Жамгыр жаады да, жер көгөрдү. 3. Чөп мыкты чыкты эле, мал тез семирди. 4. Жаз жаанчыл болбой, чөп жакшы чыкпайт. 5. Колхозчулар эмгекти мыкты сиңирди эле, эгин жакшы чыгып, түшүмү жакшы болду. 6. Эгинтегинди бат жыйнап алышты, себеби—комбайн бар эле. 7. Айшанын сабагы көп болсо да комсомолецтердин көпчүлүк иштерине

жакшы катышты. 8. Күн бүркөлдү, демек—жамгыр жаайт. 9. Саат сегиз болду эле, гудок кыйкырып, жумушчулар жумушту көздөй жөнөштү. 10. Эгин бышса, комбайн эгин талаасын каптайт. 11. Күн чыкты, кыроо кетти. 12. Күн чыкпаса, кыроо кетпейт эле. 13. Эгин кандай бышты, ошондой эле колхозчулар эгинди чаба башташты. 14. Мөндүр түштү, бирок эгинге зыян келген жок. 15. Күн жылыбай, чээнде жаткандар чээнинен чыкпайт.

Көнүгүү 140 Кошмо сүйлөмдү таап, көчүрүп алгыла. Кошмо сүйлөмдү тутумунда канча жөнөкөй сүйлөм бар жана кандай болуп тутумдашканын айтып бергиле. Тийиштүү жерине үтүр койгула.

ЖАЙЛОО.

Жайдын толуп турган кези. Күн батып күүгүм кире баштады. Карангы кирди эле асмандагы жылдыздар да көрүнө баштады. Тоо башынан ай чыга келди. Ай кандай чыкты ошондой эле балдар ойноого киришти. Асан эшикте жүрүп кыйкырды эле мал баккан колхозчулардын балдары чыга келишти. Жер бетин жарык басты анткени—ай сүттөй тийди. Алар корсодон обочороок барышты. Балдар бүт чогулушту да оюн башталды.

Оюнду Асан баштады. Ар түрдүү оюнду ойношту. Шайыр жаштар окнга катышты. Оюн аякталды. Бардыгы үйлөрүнө кайтып, жатууга киришти.

Таң атты. Күн нурун жайнатып чыга келди. Жер бети күндүн нуруна балкып өсүмдүктөр көркүнө чыкты. Чымын-чиркейлер ызылдады да уча баштады. Короодогу малдарды малчылар айдап жөнөштү. Жер бети жайнап колхоздун малы жайытты көздөй каптады. Малчылар малды көк шиберге айдап барды эле мал көк шиберди аралап, оттоого киришти.

Күн абдан жогору көтөрүлдү да жер бети күндүн нуруна бүт бөлөндү. Түнкү кыроодон бүрүшкөн гүлдөр денелерин жазышты анткени—аларды күн өзүнүн нуру менен жылытты. Көпөлөктөр гүл издей башташты.

Күн түш болду. Жүрүп турган салкын жел токтолду да мал жуушоого киришти. Мал жуушап малчылар окнга киришти.

Түш ооду. Күн салкындады да мал оттоого киришти. Кетер маал болду себеби—күн кечтеп калды эле. Малчылар малын айдап, үйдү көздөй кайтышты.

Көнүгүү 141. Ырды окуп, кошмо сүйлөм менен бирикме сүйлөмдү ажыраткыла.

М Е К Е Н И М.

Мекеним кең Москва таалай чачкан,
Мекеним Украина алтын баскан.
Мекеним Памыр, Алай, Тяньшандар,
Аскасы асман менен кучакташкан.
Мекеним Ленинград, Балтык деңиз,
Мекеним көркөм Кавказ толгон жемиш.

Мекеним чер токойлуу кенен Сибирь,
Байлыгын эч бир кылым эсептегис
Мекеним тоо койнунда толгон шахты,
Мекеним Волга дария, толкун бакты.
Мекеним көз жетпеген мейкин түздөр,
Колхозчу күндө таптап, күлүк чапчу.
Лениндин, Сталиндин азаматы
Ийилип көргөн эмес жоого башы.
Жеримде ата-бала бирдей баатыр,
Ар качан өлкөбүздө өмүр жазы.
Маа десе, шамал айдап, уу чачса да,
Көлкүлдөп жердин жүзүн суу басса да,
Биз жоого кол куушуруп, баш ийбейбиз,
Күнгүрөп, жер козголуп, ай батса да!
СССР—эне сүтүн эмген жерим,
Атам анттымды актап келген жерим,
Айыгышкан өз азуусун талкалатат,
Алдымда ата Сталин кемеңгерим.

(Маликов).

§ 53. Кошмо сүйлөм түзүлүшүнө карай экиге бөлүнүшү.

1. Жөнөкөй кошмо сүйлөм.

Сүйлөөчүнүн же жазуучунун оюндагы айрым татаал ойлорду түшүндүрүүчү кээ бир кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырып турган мааниден ажыратып жиберүүгө болот.

Мындай кошмо сүйлөмдүн тутумундагы айрым жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өзүнө таандык ээси жана баяндоочу болот да, баяндоочу дайыма ойду так бүтүрө айтат.

М а с е л е н: *Күз келди, окуу башталды.*

Бул кошмо сүйлөмдө эки айрым жөнөкөй сүйлөм тутумдашкан. Эки жөнөкөй сүйлөмдүн тең өздөрүнө таандык айрым ээле-ри жана баяндоочтору бар. Мындагы баяндоочтордун экөө тең ойду так бүтүрө айтты (*келди, башталды*). Бул эки сүйлөмдү өз ара бириккен мааниден ажыратып, эки жөнөкөй сүйлөмгө бөлүп жиберүүгө да болот. Жөнөкөй кошмо сүйлөмдү бөлүп жиберүү үчүн, эки жөнөкөй сүйлөмдүн ортосуна чекит коёбуз да, экинчи сүйлөмдү баш тамга менен баштайбыз.

М а с е л е н: *Күз келди. Окуу башталды.*
Күз келди да, эгин жыйналды.

Бул кошмо сүйлөмдүн тутумундагы эки жөнөкөй сүйлөмдү да өз ара бөлүп жиберүүгө болот, анткени—эки жөнөкөй сүйлөмдүн тең өз алдынча ээлери жана ойду так бүтүрө айткан баяндоочтору бар. Экөөнү өз ара тутумдаштырып турган да деген гана байламта. Экөөнү байланыштырып турган байламтаны алып таштап, анын ордуна чекит койсок, кошмо сүйлөм эки жөнөкөй сүйлөмгө айланып кетет.

Маселен: *Күз келди. Эгин жыйналды.*

Маани жагынан тутумунан ажыратып жиберүүгө мүмкүн болгон айрым ээлүү жана ойду так бүтүргөн айрым баяндоочтуу сүйлөмдөрдү жөнөкөй кошмо сүйлөм дейбиз.

Маселен: *Жаз чыкты, мал тоюнду. Күн жылыды да, кар эриди. Окуу аяктады эле, окуучулар дем алышка тарады.* ж. б.
Көнүгүү 142. Көчүргүлө. Төмөнкү айрым сүйлөмдөрдөн жөнөкөй кошмо сүйлөм түзгүлө.

Күн чыкты. Иш кызый баштады. Жамгыр жаады. Чөп көгөрдү. Жаз чыкты. Келгин куштар келди. Күн ысыды. Суу кирди. Эгинге суу мол болду. Чөп жакшы чыкты. Мал көккө тоюнду. Түн кирди. Ай шооласын жерге төктү. Жылдыздар жыбырап чыкты. Эл уйкуга кирди. Таң атты. Эл ойгонду. Колхозчулар эгин талаасына барышты. Трактор менен жерди айдашты.

Көнүгүү 143. Жөнөкөй кошмо сүйлөмдөрдү тутумунан ажыратып, айрым сүйлөм кылып көчүргүлө.

1. Илим өстү да, элибиз маданияттуу болушту.
2. Өлкөбүздүн эл чарбасы өрчүдү эле, элдин турмушу жыргалдуу болду.
3. Жумушчулар социалисттик мелдешти кенен жайды эле, өндүрүштүн өсүшү артты.
4. Малдын саны артты, анткени—малчыларыбыз малды жакшы багат.
5. Эгин өз увагында жыйналды, себеби—МТС оруу-жыюуга өз увагында даярданышкан.
6. Эгин жакшы чыкты эле, эл түшүмдү мол алышты.

2. Татаал кошмо сүйлөм.

Кээ бир кошмо сүйлөмдүн тутумунда турган жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочу ойду так бүтүрө албайт. Мындай кошмо сүйлөмдү, жөнөкөй кошмо сүйлөмгө окшотуп, тутумунан ажыратып, жөнөкөй сүйлөмгө айландырып жиберүүгө болбойт.

Маселен: *Кар эрип, суу ташыды.* Бул сүйлөмдүн биринчисинин баяндоочу ойду так бүтүрө айткан жок (кар эрип деп, же—ып уландыны жоюп, кар эри—деп сүйлөмдү бүтүрбөй токтоого мүмкүн эмес).

Мен барсам, ал жок экен (мында да биринчи сүйлөмдү экинчисинен ажыратып жиберүүгө мүмкүн эмес, анткени мен—барсам деп, сүйлөмдү бүтүрбөй токтоого мүмкүн эмес, баяндоочу ойду так бүтүрө айтпайт).

Ал келмейинче, мен барбайм (келмейинче—деген баяндоочу мында да ойду так бүтүрө айткан жок, анткени—ал келмейинче—деп, токтоого болбойт).

Тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн биринин баяндоочу ойду так бүтүрө айтпаган жана жөнөкөй сүйлөмдөргө бөлүп жиберүүгө мүмкүн болбогон кошмо сүйлөмдү татаал кошмо сүйлөм дейбиз.

Татаал кошмо сүйлөмдү—ып, са, бай, майынча сыяктуу мүчө уюштурат.

Маселен: *Жамгыр жаап, жер көгөрдү. Жамгыр жааса эл көгөрөт. Сабак жакшы уюштурулмайынча, окуунун жыйын-ыгы ийгиликтүү болбойт. Жаз чыкмайынча, бак-дарак гүл-бөйт ж. б.*

Көнүгүү 144. Ырлы окугула. Татаал жана жөнөкөй кошмо сүйлөмдөрдү өчүрүп алгыла. Ал кошмо сүйлөмдөр кайсы мүчөлөр аркылуу уюштурулганын айтып бергиле.

ЖАЗ УЧУРУ.

Сайраган келгин куштар талга конуп,
Өзгөргөн жердин бети көпкөк болуп.
Эпкиндүү эр агалар ишке чыккан,
Он-ондон звеного бүт топтолуп.
Трактор тилип жерди айдап жүрөт,
Эмгектин баатырлары жайнап күлөт.
Тракторлор жерди тилип айдап жатса,
Кубанып, кызуулуктан толкуйт жүрөк.
Сайраган куштары бар сулуу жаздын,
Жыттачы ушул жаздын гүлкайырын.
Эмгектин эң кызуусу жаркыраган,
Сүйкүмдүү сулуу жазды мактап жаздым.
Учуру сулуу жаздын кандай сонун,
Жайнаган өсүмдүгү, гүлү форум.
Жайнаган жайык дене баатыр агам,
Эмгекке шымаланып түрөт колун.

Көнүгүү 145. Дагы ушундай иштегиле.

РОДИНАБЫЗДЫН БААТЫРЛАРЫ.

Папанинчилер азыр Түндүк Уюл станциясынан өзүнүн Родинасына келишти.

Алардын келиши бүткүл Советтер Союзунун миллиондогон элинин кубанычтуу толкунун көгөрдү. Миллиондогон Совет эли родинанын төрт баатырынын Түндүк Уюл станциясына жүргүзгөн изилдөө иштерин натыйжалуу аяктатып, сталиндик тапшырманы чоң жетишкендиктер менен аткаргандыктарын бөтөнчө белгилешти. Завод-фабрикалардан; колхоз-совхоздордон; окуу жайларынан папанинчилерге куттуктоолор көп түштү. Ал куттуктоолордун бардыгында папанинчилерди ысык сүйгөндүктөрү айтылган.

Папанинчилер—илим ишинде баатырларча иштеп жаткан улуу пионерлер. Түндүк Уюлга көп кишилер барууга, аны изилдөөгө аракеттеништи, бирок ошолордун бирөө да ойлогон максатын иш жүзүнө аткара алган эмес. Жалаң гана биздин улуу социалисттик родинабыздын баатырлары Түндүк Уюлду жеңишти жана анын үйрөнүлбөй келген жерлерин үйрөнүштү, текшерипти. Мындай кыйын иштерди биздин өлкөнүн эрлери, жолдош

Сталиндин тарбиялаган родинабыздын чыныгы уулдары гана аткара алат. Түндүк Уюлду үйрөнүүнүн бүткүл дүңгөлүк тарихи чоң мааниси бар. Азыр биз бул жагынан эбегейсиз чоң ийгиликтерге ээ болдук. Папанинчилер Совет элинин өрчүшүнө дагы жаңы илим байлыктарын беришти.

Алар жеңиштерин, илим иштерин эмгекчи элдердин улуу жол-башчысы жолдош Сталинге арнаган.

Жолдош Сталин: „Большевиктер албай турган чеп жок“,— деп айткан. Большевиктер Түндүк Уюлду гана эмес, Түндүк Уюлга окшогон бардык кыйынчылыктарды жеңе алат, изилдейт, аны пайдаланат.

§ 54. Баш жана багыныңкы сүйлөм.

Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр айтылуучу ойго карай бири себеп, экинчиси натыйжа болуп да түшөт, анткени—бир кубулуштуу туулушуна экинчи кубулуш себеп болот.

М а с е л е н: *Биринчи сентябрь кандай келди, ошондой окуучулар мектепке даяр болду* деген кошмо сүйлөмдүн биринчиси (сентябрь кандай келди) себепти экинчиси (ошондой окуучулар мектепке даяр болду) натыйжаны көрсөттү. Башкача айтканда, экинчи сүйлөмдүн туулушуна биринчи сүйлөм себеп болду да, экинчи сүйлөмгө багынды.

Жаз келип, күн жылыды да, кар эрий баштады деген кошмо сүйлөмдүн тутумунда үч жөнөкөй сүйлөм бар. Бул жөнөкөй сүйлөмдөрдүн биринчиси (жаз келип), экинчи (күн жылыды да) сүйлөмгө себеп болду. Экинчи сүйлөм натыйжа болуп чыкты. Экинчи сүйлөм үчүнчү (кар эрий баштады) сүйлөмгө себеп болду. Аяккы үчүнчү сүйлөм (*кар эрий баштады*), экинчи сүйлөмгө натыйжа болуп түштү.

Мындагы мисалга келтирилген кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бирге тутумдашкан себеп менен натыйжаны көрсөтүштү да, өз ара бир бирине багынышты.

Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы себепти көрсөтүүчү сүйлөмдүн ээси көмүскө түрдө калып, баяндооч аркылуу гана баш сүйлөмгө багынган учуру да болот.

М а с е л е н: *Келсем, жыйналыш болуп жаткан экен* (мында *келсем* деген багыныңкы сүйлөмдүн ээси—мен, көмүскө түрдө кала берди да, баяндооч аркылуу баш сүйлөмгө багынды).

Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы натыйжаны көрсөтүп турган сүйлөмдү баш сүйлөм дейбиз.

Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы себепти көрсөтүп турган сүйлөмдү багыныңкы сүйлөм дейбиз.

М а с е л е н: *Кар эрип, суу ташыды* деген кошмо сүйлөмдө багыныңкы сүйлөм—*кар эрип*, анткени—бул сүйлөм себепти көр-

сөттү, *суу ташыды* деген баш сүйлөм, анткени—натыйжаны көрсөтүп турат.

К о н ү г ү 145. „Карышкыр менен эчки“ деген аңгемени окугула. Багыныңкы сүйлөмдүү кошмо сүйлөмдөрдү көчүрүп алгыла.

КАРЫШКЫР МЕНЕН ЭЧКИ.

(Эл жомогунан).

Илгерки заманда бир эчки болуптур. Анын жети улагы бар экен. Биздин энедерибиз бизди кандай жакшы көрсө, ал эчки да улактарын ошондой жакшы көрчү экен.

Бир күнү эчки оокат издеп, токойду көздөй бармакчы болот. Эчки улактарын чакырып алып:

— „Кымбагтуу улактарым, мен токойго оокат издөөгө жөнөймүн, бул жерге өзүңөр гана каласыңар, карышкырдан сак болгула. Эгер аны үйгө киргизип жиберсеңер, силерди жеп коёт. Ал силерге келген убакытта өзүңүн түрү менен кебетесин өзгөртүп, башкы түргө айланып келет. Бирок силер анын үнүнөн, оттой жанган көзүнөн таанышыңар керек“,—деп айтты.

Улактар энесине карап:

Кымбаттуу эне, биз үчүн кайгырбастан бара бериңиз, биз көпүз, коркпойбуз,—деп чурулдашты.

Эчки маарап, балдарын жыттап, коштошуп, токойду көздөй жөнөп кетти. Улактардын оюнда эч нерсе жок, өздөрүнчө олоп жата беришти.

Бир убакта эшик такылдады.

—Бул ким?—деп улактар сурады.

—Кымбатуу балдарым, бул—мен, энеңермин, эшикти ачып койгула, силерге олжо таап келдим,—деди карышкыр.

Улактар анын үнүнөн карышкыр экенин сезишип:

—Бул жерден жогол, биздин энебиздин үнү сенин үнүңдөй эмес, сен карышкырсың,—дешти улактар.

Карышкыр эмне кылар айласын билбей, бир жерге барып, самын жутуп, үнүн жумшартты. Карышкырдын үнү жымсал болуп калды. Андан кийин ал улактар турган үйгө кайра келди. Эшикти дагы такылдатты.

—Бул ким?—деп улактар дагы сурашты.

—Мен, энеңермин, силерге оокат алып келдим, эшикти ачып койгула!—деди да, терезени көздөй басты. Карышкыр өтүп бара жатканда, улактар анын оттой жанган көзүн көрүп калышты.

Бул жерден жогол, биздин энебиздин сеникиндей балбылдап жанган көзү жок. Сен карышкырсың,—деп аны үйгө дагы киргизишпеди. Карышкыр улактардын үйгө киргизбегенине капа болуп, аябай ачууланды.

Карышкыр үчүнчү мертебе улактардын үйүнө келип эшикти такылдатты.

—Бул ким?—деп улактар сурашты.

—Кымбаттуу балдарым, бул—мен, энеңермин, эшикти ачкыла,
—деди.

Сен элден мурун терезеден бизге көзүңдү көрсөт—деп, улактар кыйкырышты.

Карышкыр терезеден көзүн көрсөттү. Улактар анын жашырып, эчкинин терисин жамынып алгандыгын сезишпеди. Энесине окшоштурушту. Эшикти ачышты, карышкыр үйгө кирди. Улактар коркуп кетишишти, бири стол астына, экинчиси көрпөгө, үчүнчүсү печке, төртүнчүсү ашканага, бешинчиси шкапка, алтынчысы чылапчындын астына жашынышты. Эң кичүүсү дубалда турган сааттын кутучасына бекинди.

Карышкыр эң кичүү улактан башкасынын баарып таап жеп, тоюп алып, токойго барды. Жайкалган көк чөптүн үстүнө барып, чалкасынан түшүп, уктап жатты.

Эчки токойдон үйүнө кайтты, үйүнө кире бергенде, жүрөгү селт эте түштү. Эшик ачык, үйдүн ичи чаң-тополоң түшүп калган. Жаздык, жууркандар жерде чачылып жатат. Балдарынын бирөө да жок. Издеп жүрүп, эч бирөөн таппады. Айласы кетип, маарады. Эң акырында дубалдагы сааттын астына барып, ыйлап жатты, мына ушул учурда анын кулагына маараган кичине улактын үнү угулду.

— Мен мында, мен дубалдагы сааттын ичинде жашырынган элем—деп, кичине улак кыйкырды. Эчки дубалдагы сааттын ичинен баласын чыгарып алды. Улак энесине болгон окуянын бардыгын айтып берди. Энеси ачууланып ыйлады. Улак энесинин ыйлаганын баса албай, айласы кетти. Эчки ыйлаган бойдон үйдөн чыкты. Улак энесинин артынан ээрчиди. Эчки, улак—экөө ээрчишип алып, токойго келди. Токойдон коңурук тартып уктап жаткан карышкырды көрүштү. Эчки карышкырдын жанына барып, анын ичин тыңшады.

—Кыймылдаба, тынч тур, мунун ичинде эмнедир бир нерсе кыймылдап жатат, балким, мунун ичиндегилер сенин агаларың чыгар. Мунун ичин жаралык, сен үйгө барып, бычак алып келгин,—деди баласына. Баласы үйгө барып, бычак алып келди. Эчки карышкырдын ичин бычак менен жара баштады. карышкырдын ичи жарылгандан кийин, биринин артынан бири чубап, алты улак чыга баштады.

Мына, эчки байкуш кандай кубанычта... Улактары жагында секирип ойноп турушат.

Көңүгүү 147. Айрым сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Баш сүйлөм менен багыныкы сүйлөмдүн ортосун үтүр менен ажыраткыла.

1. Күн бүркөлдү да жаан жаады.
2. Жамгыр жаап чөп көгөрө баштады.
3. Таң кулан өөк болду эле торгойлор сайрай баштады.
4. Жаз келип мал телдөдү.

§ 55. Шарттуу сүйлөм.

Кай бир кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөм бир кубулуштун болушу үчүн, экинчи кубулуштун андан мурун болушун, башкача айтканда, натыйжанын туулушу үчүн себептин болушун шарт кылып да көрсөтөт. Мындай кошмо сүйлөмдү шарттуу кошмо сүйлөм дейбиз.

Маселен: *Жакшы иштесе, эмгек өнүмдүү болот* (мында натыйжанын келечекте болушун—*жакшы иштесе* деген сүйлөм шарт кылып көрсөтүп жатат).

Шарттуу сүйлөмдү шарт этиштер уюштурат да, баш сүйлөм көбүнчө, келер чакта турат.

Маселен: *Стахановчо иштесе, түшүм көп болот* (мында баш сүйлөм келер чакта турат).

Уңгу этишке ба мүчө (тангыч мүчө) уланышып, андан кийин уңгу этишти шарт этишке айландыруучу са мүчө уланышса да, шарттуу сүйлөм уюштурулат.

Маселен: *Ай чолпону болбосо, түндүн көркү болобу? Жаз жаркырап чыкпаса, гүлдүн көркү болобу?*

Шарттуу сүйлөмдү майынча жана бай мүчөлөр айкашып турган сөздөрдөн да түзүүгө болот.

Маселен: *Ал келмейинче, сен бара албайсың. Ал келбей, иш болбойт.*

Шарттуу сүйлөмдөр да татаал кошмо сүйлөмдүн түркүмүнө кирет, анткени—шарттуу сүйлөмдүн баяндоочу ойду так бүтүрө айтпайт. Ошондуктан, шартты көрсөтүп турган жөнөкөй сүйлөмдү тутумундагы баш сүйлөмдөн ажыратып жиберүүгө болбойт.

Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы шарттуу сүйлөмдүн да, баш сүйлөмдүн да ээлери көмүскө түрдө болуп, баяндоочтору гана болгон учурлар кезигет.

Маселен: *Барсаң, келемин* (мындагы ээлер—сен жана мен, көмүскө түрдө калып, баяндоочтору гана бар). Шарттуу сүйлөм үтүр менен бөлүнөт.

Эскертүү: Са мүчө айкашып турган баяндооч шарттуу сүйлөмдүн маанисин бербей, тилекти көрсөтүп калган учурлар да болот.

Маселен:

Эрик таңы,
Суна салбай жарк этиң,
Европада,
Кытайда да атса экен!
Көңтөрүштүн,

Кызыл туусу кылкылдап,
 Дагы, дагы,
 Жердин жүзүн басса экен!
 Дүйнө жүзүн,
 Коммунизм жеңди деп,
 Кары тарих,
 Өз бетине жазса экен!
 Жазса экен тарих,
 Жазса экен!
 Атса экен таң,
 Атса экен таң!

(Турусбековдон).

Көпүгүү 148. Шарттуу сүйлөмдөгү баш сүйлөмдү бир башка, багыныңкы сүйлөмдөрдү бир башка көчүргүлө.

Күндүн нуру болбосо, гүлдөр кайдан ачылсын.
 Дарак сууга жетилсе, көркүн неге жашырсын.
 Күн асманда турбаса, өтө алабы өмүрүң?
 Күнсүз, нурсуз жүргөндө, ачылабы көңүлүң?

Ай чолпону болбосо, түндүн көркү болобу?
 Жаз жаркырап чыкпаса, гүлдүн көркү болобу?
 Адамдар тура береби, ошону менен жайланып?
 Кеменгер эри жок болсо, кай жакка барат айланып?

(Маликовдон).

Көпүгүү 149. Төмөнкү айрым сүйлөмдөрдү көчүрүп, баш сүйлөмдөрдүн астын сызгыла.

1. Жерде түс болбосо, көктө көрк болбойт. 2. Катуу жел жүрсө, калдайган боз топурак учат. 3. Бектурган аялга мелтиреп тиктеп калса да, ага бир ооз унчуккан жок. 4. Чамаң келсе, илгериле. Аманчылык болсо, көрүшөрбүз. 5. Жаңы эле жолуккан ырайымдуу кишиден айырылгысы келбесе да, аны токтотууга эч кандай арга жоктугун ойлоп, эриксиз калтырып кетти. 6. Алар жыйырма кадам узаган кезде, ит ордунан туруп, мүрзөнүн айланасын бир топко чейин шимшиледі. 7. Бир кезде иттин үнү да токтолду, карааны да жоголду. („Жараланган жүрөктөн“ терип алынды).

Көпүгүү 150. Шарттуу сүйлөмдөрдү көчүргүлө, тийиштүү тыныш белгилерин койгула.

1. Агаңыздан изат кыл
 Жаман болуп калбайсың,
 Сыймыгында жок болсо
 Сексендеги чалдайсың
2. Кайраты бар азамат
 Элден мурун качпайды.
 Канча союз тийсе да
 Акылынан шашпайды.

3. Азаматтын акмагы
 Болбос ишти болжойду.
 Уруп кетер жер келсе
 Кой десен да болбойду.
 Тең келишкен тоо келсе
 Жүр десен да болбойду.

(Молдо Кылыч).

§ 56. Кыстырынды сүйлөм.

Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү маани жактан бекем тутумдаштыруу үчүн, кээде багыныңкы сүйлөмдү баш сүйлөмдүн ээси менен анын баяндоочунун ортосуна кыпчыйбыз.

Маселен: *Жаз келди да, кар эрий баштады* дегендин ордуна *кар, жаз келди да, эрий баштады* деп да айтабыз. Мында баш сүйлөмдүн ээси — *кар* деген сөз багыныңкы сүйлөм — *жаз келди да* деген сүйлөмдү аттап барып түштү да, мурунку маанисин өзгөрткөн жок.

Баш сүйлөмдүн ээ, баяндоочунун ортосуна себепти көрсөтүп турган багыныңкы сүйлөмдүн кыстырылып калган түрүн кыстырынды сүйлөм дейбиз.

Кыстырынды сүйлөмдүн эки жагына тең үтүр коюлат.
 Маселен: *Кар, жаз келди да, эрий баштады. Эгин, жер семиз болду эле, жакшы чыкты.*

Көпүгүү 151. Төмөнкү кошмо сүйлөмдөрдү кыстырынды сүйлөмгө айландырып көчүргүлө.

1. Жаз келип, кар эрий баштады.
2. Увакты келип, мал төлдөдү.
3. Айдоо жакшы болду эле, эгин мыкты чыкты.
4. Иштелиши мыкты болду да, пахта мол болду.
5. Сентябрь айы келди эле, окуучулар мектепке келе башташты.
6. Жаз чыкпай, келгин куштар келбейт.
7. Ашым келмейинче, Жапар келбейт.
8. Июнь, июль айлары келсе, колхоздун малы жайлоого чыгарылат.

Көпүгүү 152. Кыстырынды сүйлөмдү баш, багыныңкы сүйлөмдөргө айландыргыла.

1. Жайлоонун кары, күн жакшы тийип, эрте кетти.
2. Талаанын чөбү, суу жакшы болуп, мыкты болду.
3. Турмуш социализм курулду, эле, жыргалдуу болду.
4. Колхоздун малы, чөп көп болду да, кыштан семиз чыкты.
5. Чөп, жаз чыкты да, көгөрдү.
6. Абыл, Асан келсе, киного барышат.

7. Торгойлор, таң атты эле, уккулуктуу үндөрү менен сайрап кирди.

8. Тоо куштары: кекилик, чил, кар жаады эле, жаканы көздөй түштү.

9. Колхозчулар, күз маалы келди эле, эгин жыюуга киришишти.

10. Жаздын достору: кара чыйырчык, булбул, жаз чыкты да, келди.

§ 57. Киринди сүйлөм.

Кай бир жайылма сүйлөмдөрдүн тутумуна кыстырынды сүйлөмгө окшогон сүйлөмдөр да кыпчылып калат, бирок бул сүйлөмдөр, чындыгында, кыстырынды сүйлөм эмес, анткени—алар, биринчиден, эч бир ээге багынбайт, экинчиден, себеп менен натийжага эч катышы жок болуп, ойдогу түркүн кырдаалды гана көрсөтөт. Сүйлөмдүн мүчөлүк милдетин да аткара албайт.

Маселен: *кандай болсо да, киного барам* (кандай болсо да деген кириңди сөздөрдүн тизмеги, ээге багынган жок, жана себеп менен натийжага байланышпады. Бул сөздөрдүн тизмеги ойдун кандай кырдаалда айтылганын көрсөтүп, киного барууну чыңады). *Бул жигит, Саматтын айтуу боюнча, мыкты жигит* (мында —*Саматтын айтуу боюнча* деген сөздөрдүн тизмеги ээге да, себеп менен максатка да катышы жок).

Ойдун түркүн кырдаалын көрсөтүп, кириңди сөздөрдүн тизмеги аркылуу айтылган сүйлөмдү кириңди сүйлөм дейбиз.

Кириңди сөздөрдүн тизмеги аркылуу айтылган кириңди сүйлөм жөнөкөй сүйлөмдө да, кошмо жана бирикме сүйлөмдө да кезигет.

Кириңди сүйлөмдүн эки жагына тең үтүр коюлат.

Кириңди сүйлөмдөр төмөнкү милдетти аткарат:

а) Айтылуучу ойду чыңдайт.

Маселен: *Бүгүн, кандай болсо да, жыйналыш болот. Кандай болбосун, бүгүн аңга чыгам. Акмат, эң кеминде, он бешке чыкты. Сарымсак, эң болбогондо, биринчиликти алат, анткени—ал абдан мыкты бала. Мамбет, кандай кылса да, келүүгө тийиш, анткени—бүгүн жыйналыш болот. Бейше, болду-болбо-ду, тоого чыкты, анткени—кече камынып жаткан.*

б) Эскертет.

Маселен: *Абыл, унутпасам, былтыр Москвага барган. Менин оюмча, бүгүн күн салкын болот. Асмандын түрүнө караганда, бүгүн күн жаайт. Бүгүн, айталык жамгыр жаабаса да, күн салкын болот.*

в) Күчөтөт.

Маселен: *Сарала, чыкканда да, жарым километр алыс чыкты.*

г) Тактайт.

Маселен: *Чүй өзөнү өзгөрдү, башкача айтканда, социалисттик курулуштар көп курулду.*

§ 58. Чечме сүйлөм.

Бир бирине байланыштуу болгон бир канча сүйлөмдөрдү татаал кылып да айтабыз. Мындай учурда, анын биринчи сүйлөмүн негизинен эң мурун айтабыз да, калган сүйлөмдөрдү негизги сүйлөмдүн маанисин бышыктоо катарында, бөлүп, андан кийин айтабыз.

Маселен: *„Большевик“ колхозунун малы жайлоого чыгарылат: же Кашка-Сууга, же Чуңкур-Чакка барат* (мында негизги сүйлөм — *„Большевик“ колхозунун малы жайлоого чыгарылат*, негизги сүйлөмдүн маанисин чечмелеп турган чечме сүйлөм же *Кашка-Сууга, же Чуңкур-Чакка барат.*)

Негизги сүйлөмдүн маанисин бышыктоо катарында чечмелей айтылган сүйлөмдү чечме сүйлөм дейбиз.

Чечме сүйлөм кошмо сүйлөмдүн бир түркүмү болот.

Маселен: *Эртең ударник окуучулардын слёту болот: же Бектен, же Актан барат.*

Чечме сүйлөмдүн негизинен айтылган түрүнүн баяндоочу ойду так бүтүрөт. Чечме сүйлөм кошмо сүйлөмдөн да, бирикме сүйлөмдөн да түзүлөт.

Маселен: *Бүгүн дене тарбиячылардын ойну болот: же клубда, же стадиондо болот.*

Чүй өрөөнү гүлдөдү: электр станциясы салынды; Чүй плотинасы курулду.

Окуучулар экскурсияга жөнөшөт: же Москвага, же Ленинградга барышат.

Биздин алтынчы класста бул сабактар болот: эне тили, адабият, эсеп, тарих, табият, орус тили, география, физика, физкультура.

Дүйшө увакытын жакшы пайдаланат: эң мурун сабакты даярдайт; андан кийин көпчүлүк жумуштарын иштейт. Асан жөнөп кетиптир: эң мурун үйүнө барат; анан Москвага жөнөптүр.

Акмат жана Дүйшө бүгүн келет: же түштө, же кечинде келет.

Чечме сүйлөмдөрдүн жазуу эрежелери.

а) Чечме сүйлөмдөр кошмо сүйлөмдөн түзүлсө, негизги сүйлөмдөн кийин кош чекит коюлат да, чечме сүйлөмдүн араларына үтүрдүү чекит коюлуп, ар бир сүйлөм кичине тамга менен башталып жазылат:

Эртең жамгыр жаайт, же бороон болот. Бул кошмо сүйлөмдүн тутумундагы сүйлөмдөр да бир бирине багынышкан түрдө турбастан, байламта же аркылуу тутумдашып, боло турган окуяны билгизди.

Болгон, же болуп жаткан, же боло турган окуя жөнүндө болжол менен айтылган сүйлөмдү божомол сүйлөм дейбиз.

Божомол сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр үтүр аркылуу ажыратылат.

М а с е л е н: *Бүгүн беде сугарылат, же чөп сугарылат ж. б.*

К ө н ү г ү ү 156. Төмөндөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдү божомол сүйлөмдөргө айландырып көчүргүлө.

- 1) Чөп чабылат. Буудай орулат.
- 2) Бүгүн шаардан окуучулар келет. Биз шаарга барабыз.
- 3) Эртең күн ысык тиет. Жамгыр жаайт.
- 4) Асандыкына барабыз. Асан биздикине келет.
- 5) Биз он беш күнгө Фрунзеге барабыз. Фрунзеден Эркин биздикине келет.

К ө н ү г ү ү 157. Окугула, божомол сүйлөмдөрдү ажыратып көчүргүлө.

АҢЧЫЛАР.

Колхоздун мергенчилери: Жоро, Семетей, Бакай—үчөө тен мылтык, капкандарынын бардыгын алып, жайлоону көздөй жөнөштү. Жайлоого жетишти. Жоро сурады:

— Тетиги аскада бозоргонду көрдүңөрбү?— деди.

— Алар тоо эчки болсо керек же жайылып жаткан мал болууга тийиш, — деди Семетей. Анда Жоро:

— Жок, алардын баары да тоо эчки, анткени—айылсыз, элсиз жерде мал болмок беле, — деди.

Акырында бардыгы да тоо эчки болуп чыкты. Алар 3—4 эчки атып алышты.

Булар он, он беш күнчө жатышышты. Бир канча суур, түлкү жана аңдарды атышты жана кармашты.

§ 60. Төл жана бөтөн сөздөр.

Сүйлөгөнүбүздө, же жазганыбызда өзүбүздүн сөзүбүздүн ичине башка бирөөнүн сөзүн катыштырып сүйлөгөн, же жазган учурлар да болот.

Өзүбүздүн сөзүбүздү төл сөз деп, башка бирөөнүн сөзүн бөтөн сөз деп айтабыз.

М а с е л е н: *„Керектүү таштын оордугу жок“*, — деген элде макал бар (мында өзүбүздүн төл сөзүбүз— деген элде макал бар, бөтөн сөз— керектүү таштын оордугу жок).

Бөтөн сөздү өзүбүздүн сөзүбүзгө эки жол менен катыштырабыз: кай бир увакта бөтөн сөздү кандай айтылса, ошондой

колдонобуз, кай бир увакта бөтөн сөздү айтылгандай сактабастан, аны жондоп, мазмунун гана беребиз.

Кандай айтылса, ошондой түрдө колдонулган бөтөн сөздү тике сөз деп айтабыз.

М а с е л е н: *„Кадрлар бардыгын чечет“*, — деген жолдош Сталин (мында маанисин өзгөртпөстөн бердик). *„Эгер душман багынбаса, аны жок кылат“*, — деген Максим Горький (мында Максим Горькийдин айткан сөзүнүн маанисин өзгөртпөстөн бердик).

Айткандай сакталбастан, мазмуну гана жондото берилген бөтөн сөздү кыйыр сөз деп айтабыз.

Кыйыр сөз тырмакчасыз жазылат.

М а с е л е н: *Багынбаган душманды жок кылуу керектиги.* Максим Горький айткан, же *багынбаган душманды жок кылуу керек экендигин айткан Максим Горький* (мында Максим Горькийдин айткан сөзүн, бүткүл түрү менен көрсөтпөй, мазмунун гана айттык).

Төл сөзгө тике сөз түрдүүчө жол менен тутумдашат. Тике сөз төл сөздөн мурун келүүгө да мүмкүн. Мындай учурда тике сөз тырмакчанын ичине алынат да аягына үтүр жана сызыкча коюлат.

М а с е л е н: *„Ким иштебесе, ал тиштебейт“*, — деген Ленин.

Тике сөз төл сөздөн кийин да келет. Мындай учурда төл сөздөн кийин кош чекит коюлат да, тике сөз тырмакчанын ичине алынып, баш тамга менен башталып жазылат.

М а с е л е н: Ленин мындай деген: *„Ким иштебесе, ал тиштебейт“*.

Тике сөз төл сөздүн арасына кыпчылып калган учур да болот. Мындай учурда тике сөз баш тамга менен башталып, тырмакчанын ичине алынат да, аягына үтүр жана сызыкча коюлуп жазылат. Тике сөздөн мурунку төл сөздөн кийин кош чекит коюлат.

М а с е л е н: Ленин: *„Ким иштебесе, ал тиштебейт“*, — деген.

Тике сөздүн арасына сүйлөөчүнүн же жазуучунун төл сөзү кыпчылып калууга да болот. Мындай учурда тике сөз тырмакчага алынат да, төл сөз эки жагынан тең үтүр жана сызыкча менен бөлүнөт.

М а с е л е н: *„ким иштебесе, — дейт Ленин, — ал тиштебейт“*.

Бөтөн сөз менен төл сөздү деп туташтырса, бөтөн сөз багынычкы сүйлөмдүн милдетин аткарат. Ошондуктан, үтүр бөтөн сөздөн кийин коюлбайт да, деп тең кийин коюлат.

Бардык өлкөлөрдүн пролетарлары, бириккиле!

4. Сырдык сөздөр катышкан сүйлөмдөрдүн (күчтүү сезим менен айтылганда) аягына да коюлат:

Бали, эр экенсиң! Таамайлап атканын карачы!

IV. Көп чекит.

Көп чекиттин коюла турган орундары:

1. Айтканда же жазганда бүт айтылбай калган сүйлөмдөрдү жана сүйлөм ичинде шашкандыктан, бир окуядан экинчи окуяга көчүп, өксүп калган жерлерге коюлат:

„Шарт ушундай болуп калды... Мен силерди таштап кетүүгө туура келди“,—деди ал (Дубровский).

Күн батты. Койлор короодо жатты эле. Түн ортосу оогон кезде койлор дыр берди. Аңгыча: „Карышкыр!... Чуркагыла!.. Келип калды!.. Мылтык... Аткайла!..“ деген ызы-чуу көтөрүлдү. (К).

2. Аңгемеде жана ырда таштап кетилген сүйлөмдөрдүн ордун белгилөө үчүн да көп чекитти коёбуз:

*Темирдин көркү өгөдө,
Жыгачтын көркү мөмөдө,
Мергендин көөнү милтеде*

.....
(Токтогул).

V. Үтүр.

Үтүрдүн коюла турган орундары:

1. Байламтасыз жана кай бир байламталар келген бирикме сүйлөмдөрдө коюлат.

Маселен: *Бөдөнө, чил, кекилик оттоду. Буудай, арпа, сулу жакшы чыкты* (байламтасыз айтылган көп ээлүү бирикме сүйлөм, ээлердин арасына коюлду).

Кой оттоду, жайылды, жсуушады. Асан отурду, окуду, жазды (байламтасыз айтылган көп баяндоочтуу бирикме сүйлөм, баяндоочтордун арасына үтүр коюлду).

Мерген каз, өрдөк, кыргоол, чил атты. Колхоз жылкысын, уюн, коюн жайлоого чыгарды (көп айкындоочтуу бирикме сүйлөм, айкындоочтордун арасына үтүр коюлду).

2. Айкындооч мүчөлөрү менен баяндоочтору ар башка болгон бирикме сүйлөмдөрдө үтүр коюлат.

Маселен: *Асан айылдан келип, шаарга кетти. Айша айылга барып, эки күн туруп, кайта келди.*

Байламталуу бирикме сүйлөмдөрдө үтүрдүн орду:

1. байламта—да. Бул байламта бир нече кайталанса, (көп ээлүү, көп баяндоочтуу, көп айкындоочтуу бирикме сүйлөмдөрдө) сүй-

лөмдүн тутумундагы да байламталарынан кийин үтүр коюлду, эң аяккы байламтадан кийин үтүр коюлбайт.

Маселен: *Кой да, уй да семиз. Мен окуймун да, жазамын да тынамын. Бүбүянын кагазы да, сыясы да, китеби да, резинкасы да бар.*

2. Айкындооч мүчөлөрү менен баяндоочтору ар башка болгон бирикме сүйлөмдөрдө байламта да бир жолу айтылса, да байламтасынан кийин үтүр коюлат.

Маселен: *Мен айылга бардым да, бир ай туруп келдим. Окуучулар экскурсияга барышты да, кайта мектебине келишти.*

3. Байламта—же. Көп ээлүү көп баяндоочтуу, көп айкындоочтуу бирикме сүйлөмдөрдө же байламтасы бир жолу келсе, үтүр коюлбайт.

Маселен: *Мен окуймун же жазамын. Мен кагаз же китеп аламын. Асан же Жумаш келди.*

Бирикме сүйлөмдө байламта же бир нече жолу кайталанса, же алдында үтүр коюлат, акыркы же алдында коюлбайт.

Маселен: *Бүгүн кечинде, же концерт, же кино болот. Келе жаткандар—биздин мектептин окуучулары, же Сталин атындагы колхоздун окуучу балдары же лагерге барган пионерлер. Бул китепти, же Асан, же Салый же Мукай алсын.*

4. Байламта—жана. Сүйлөм ичинде баш мүчөлөрдү жана айкындоочтор менен баш мүчөлөрдү байланыштырган учурларында байламта жана нын эки жагына үтүр коюлбайт.

Мисалы: *Өрдөк жана тоок пайдалуу* (ээлерди байланыштырды). *Асан окуду жана жазды* (баяндооч менен баяндоочту байланыштырды). *Айчүрөк китеп жана кагаз алды* (айкындооч менен айкындоочту байланыштырды).

Айкындоочтору менен баяндоочтору ар башка болгон бирикме сүйлөмдөрдү байламта—жана байланыштырса, жана нын алдына үтүр коюлат.

Маселен: *Эркин окуудан эми эле келди эле, жана кайта кетти.*

5. Бирикме сүйлөмдөн түзүлгөн чечме сүйлөмдөгү саналып айтылган сөздөрдүн арасына үтүр коюлат.

Маселен: *Магазинге көп товарлар алып келди: кездеме, чай, кант, бут кийим, сырт кийим.*

Кошмо сүйлөмдөрдө үтүрдүн орду:

1. Кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы байламтасыз жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына коюлат. Маселен: *Жамгыр жаап, жер*

көгөрдү. Июнь айы келсе, биздин колхоздун малы жайлоого чыгат. Сентябрь айы келип, окуу башталды. Мугалим келбей, сабак башталбайт. Март айы болмоюнча, кар эрибейт.

(Бул жогоруда мисалга келтирилгендер—байламтасыз кошмо сүйлөмдөр. Алардын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасы үтүр менен ажыратылды).

2. Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр да, эле деген байламталар аркылуу тутумдашса, да, эле деген байламталардан кийин үтүр коюлат.

Маселен: Күн жылыды да, кар эрий баштады. Мугалим келди эле, окуу башталды.

3. Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бирок, ошондуктан, андыктан, жана деген байламталар жана жардамчы сөздөр аркылуу байланышса, бул байламта жана жардамчы сөздөрдөн мурда (алдына) үтүр коюлат.

Маселен: Былтыр кышында кар калың түштү, бирок суук анча катуу болбоду. Акыл көпчүлүк ишин жакшы аткарат, ошондуктан аны мугалимдер, окуучулар жакшы көрөт. Асан Стахановчо иштейт, андыктан колхоз башкармасы жана эл сыйлайт. Мен кече райондо колхоз башкармасынын председателдеринин кеңешмесинде болдум жана Асан да болду.

Кыстырынды (багынынкы) сүйлөмдөрдүн эки жагына коюлат. Кар, жаз келди да, эрий баштады. Мал, увакты жетип, төлдөдү. Эгин, айдоо жакшы болду эле, мыкты чыкты.

Сүйлөмдөгү каратма сөздөр үтүр менен ажыратылат. Каратма сөз сүйлөмдүн башында турса, үтүр каратма сөздөн кийин коюлат.

Маселен: жолдоштор, стахановчул кыймылга катышкыла.

Каратма сөз сүйлөмдүн ортосунда турса, үтүр каратма сөздүн эки жагына коюлат.

Мисалы: Стахановчул кыймылга, жолдоштор, катышкыла!

Сырдык сөздөрдө үтүр коюлат.

Маселен: Бах, ширин экен. Аттигинай, эрте жетип келсемчи! Ой, кайсы жагына кетти! Бали, жигит эмеспекен. Кокуй, чурка! Ой, баатыр!

Сүйлөмдөгү киринди сөздөрдө үтүр коюлат. Киринди сөз сүйлөмдүн башында турса, киринди сөздөн кийин коюлат.

Мисалы: кана, ишке киришели! Койчу, Барып кел, болбосо, мен кеттим.

Киринди сөз сүйлөмдүн ортосунда турса, эки жагына үтүр коюлат.

Мисалы: Ишке, кана, киришели! Мен, болбосо, кеттим.

Киринди сөз сүйлөмдүн аягында турса, үтүр алдына коюлат.

Мисалы: Сабак баштайлы, кана! Биз кеттик, эмесе!

Бир нече сөздөрдүн тизмегинен турган киринди сүйлөмдү—сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнөн үтүр менен ажыратылат.

Маселен: Кандай болсо, мен кечикпеймин. Бүгүн, эң болбогондо, оюнга барып кайтамын. Мугалимдин айтуу боюнча, бүгүн биз экскурсияга барабыз.

Сен, менин билүүмчө, сабактан калган жоксун.

Сүйлөмдө жоопчул—ооба, жана тангыч—жок деген сөздөрдү ажыратуу үчүн да үтүр коюлат:—Ооба, сенин пикириң туура,—жок, биз бара келели.

Негизги мүчөсү ат атоочтон болгон кошумча мүчөлүү сүйлөмдүн негизги мүчөсүн кошумча мүчөдөн ажыратуу үчүн үтүр коюлат:

Биз, жаштар, родинабызды коргоого даярбыз. (Кошумча ээ—жаштар).

Бизде, СССР де, жогорку окуу жайлары көп (кошумча айкындооч—СССР де).

Жыргалдуу турмуш бизде, СССРде (кошумча баяндооч—СССР де).

Эскертүү: Сүйлөм ичинде эки киринди сөз катар келсе, экөөнүн ортосуна үтүр коюлбайт.

Маселен: Кана эмесе, ишке баралы. Мына ошентип, ишти бүтүрдүк. Кантип эле, барбай койсун.

VI. Үтүрдүү чекит.

1. Кошмо сүйлөмдөн түзүлгөн чечме сүйлөмдөрдүн араларына коюлат:

Биздин өлкө гүлдөдү: элдин турмушу жакшырды; маданияты өстү; техникасы күчөдү.

2. Маани жагынан тыгыз байланышкан бирикме жана кошмо сүйлөмдөрдүн аралары да үтүрдүү чекит менен ажыратылып жазылууга мүмкүн, бирок мындай учурда бирикме сүйлөмдөгү саяк мүчөлөрдүн же татаал кошмо сүйлөмдөрдүн аралары өз ара үтүр менен ажыратылат.

Мисалы:

1. Бейше, Дүйшө мектепте болмок; чогулуп биз сабак окумакбыз.

2. Мында, кимдир бирөө, түнөгөн го, от жагылган; чөптөр жапырылган; гүл уйпаланган.

3. Мен келсем, сен кетиптирсин күтпөстөн, мен да кете бердим; үйгө бардым; китепти алдым; окуп жаттым.

VII. Кош чекит.

Кош чекит төмөнкү орундарга коюлат:

1. Чечме сүйлөмдөн мурда келүүчү негизги сүйлөмдүн баяндоочунун алдына коюлат.

Маселен: *Биздин мектепте ар түрдүү улуттар бар: кыргыз, орус, өзбек, татар, казак.*

2. Бөтөн сөздөн мурда келүүчү төл сөздөн кийин коюлат.

Маселен: *Эмгекчилердин улуу жазуучусу Алексей Максимович Горький мындай деген: „Эгер душмн багынбаса, аны жок кылат“. Жолдош Ленин айткан: „Эгин үчүн күрөшүү—социализм үчүн күрөшүү“.*

3. Кошмо сүйлөмдөн түзүлгөн чечме сүйлөмдүн негизги сүйлөмүнөн кийин коюлат. Маселен: *Жай жакшы болду: чөп жакшы чыкты; эгин түшүмдү көп берди.*

VIII. Сызыкча.

Сызыкчанын коюла турган орундары:

1. Сүйлөмдүн баяндоочтору атооч жөндөмөдө турган зат, сан жана ат атоочтордон болсо, ээ менен баяндоочту ажыратуу үчүн сызыкча коюлат.

Мисалы: *Курулуп жаткан—завод* (баяндоочу—завод—зат атооч). *Бир жүз элүүнүн жартысы—жетимиш беш* (баяндоочу—жетимиш беш—сан атооч). *Килем—буюм* (баяндоочу—буюм—зат атооч). *Ырдагандар—силер* (баяндоочу—силер—ат атооч). *Бул—менин жолдошум* (таандык зат атооч). *Ал—Абылдын иниси* (баяндоочу—иниси,—таандык зат атооч).

Эскертүү: а) эгер сүйлөмдүн ээси жактама ат атоочтордон болуп, баяндоочту жик мүчөлөр айкашып турган атоочтор аткараса, ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлбай жазылууга мүмкүн:

Мен 7-класстын окуучусумун.

б) атоочтордон түзүлгөн ээ менен баяндоочтун ортосуна бул, ал деген сөздөр келсе, булардан мурун сызыкча коюлат:

Асан—бул окуучу.

Бейше—ал пионер.

2. Диолог иретинде түзүлгөн сүйлөмдөрдүн башына коюлат.

Маселен:

—Сен кайдан келдиң?

—Кызыл-Жар районунан келдим.

—Эмнеге келдиң?

—Окууга келдим.

3. Тике байланышкан бир нече жайылма сүйлөмдөр чечмелетарында келсе, булар да сызыкча аркылуу ажыратылып жазылат.

Маселен: *Маданий революциянын орчундуу маселеси—милдеттүү жалпы окуу—бизде негизинен чечилди.*

4. Тике сөздүн ортосуна төл сөз кирип калган учурда эки жагы сызыкча менен ажыратылат: *„Тартиптүү бол,—дейт Асак карыя,—шоктук кылып сабактан калба“.*

5. Тике сөздөн кийин төл сөз келсе да сызыкча менен ажыратылып жазылат: *„Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет“,—деген элде макал бар.*

6. Кош мааниге ээ болгон, экөө тең бир атоочто, же жөндөмөдө туруп увактыны, орунду жана санды көрсөтүүчү эки сөздүн арасына сызыкча коюлат:

Бүгүн—эртең келет. Жыйналышта 12—13 киши болду. Москва—Волга каналы.

7. Бирикме сүйлөмдөгү жалпылагыч ээден мурда сызыкча коюлат.

Маселен: *Алым, Ашым—үчөөбүз тең окудук. Мен, сен—экөөбүз барабыз.*

8. Баяндоочу кыскартылган сүйлөмдөрдө ээ менен айкындоочтун ортосу сызыкча менен ажыратылат.

Маселен: *Аркалуудан—оонабас, азылуудан—кепшебес, куйруктуудан—шыйпанбас.*

Ойдо—эгин, тоодо—токой. Алача—терек, алтымыш—бутак, бутак сайын—уя, уя сайын—жумуртка.

(Коноктун даны).

Эскертүү: Атоочтордон түзүлгөн—сүйлөмдүн этиштерден болучу баяндоочтору кыскартылып калып, баяндоочтук мааниде турган атоочтор барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрдүн биринде турган учурларда болот.

Сүйлөмдүн бул түрүндө да ээ менен баяндоочтун ортосу сызыкча менен ажыратылып жазылат.

Маселен: *Илим—элге.*

Куч—эрде.

Асыл—таштан.

Ырыс—жерден.

9. Кошумча мүчөлүү сүйлөмдөрдө негизги мүчө ат атоочтордон башка атоочтордон болсо, негизги мүчө менен кошумча мүчөнүн ортосуна сызыкча коюлат. *Асанов Даир—Советтер Союзунун баатыры туулган жерине барып, эли менен учурашты.*

IX. Дефис.

Дефистин коюла турган орундары:

1. Дефис (бириктирүүчү сызыкча) кош сөздөрдө коюлат.
Мисалы: Бала-бакыра, мал-сал, кийим-кечек, чай-пан-пан.

2. Эки же андан ашык сөздөн турган географиялык аттар коюлат. Мисалы: Ысык-көл, Чоң-Сары-Булак, Кетмен-Төбө, Жалал-Абад, Ала-Бука.

3. Сөздүн муундарын ажыратуу үчүн жана сөз жолдун аягына батпай калган учурларында сөз муундарын ташып, экинчи жолдун башына алып келип жазууда дефис коюлат.

Маселен: кол-хоз-чу-лар, жу-муш-чу-лар, трак-тор, ки-ши-на.

X. Тырмакча.

Тырмакчанын коюла турган орундары:

1. Тике сөздүн эки жагына коюлат.

Мисалы: „Ким иштебесе, ал тиштебейт“ — деп, биздин Сталиндик конституциябызда жазылган.

Жолдош Сталин: „Кадрлар бардыгын чечет“, — деп айткан.

„Элине жоо тийсе, жан аяган жигитти“, — деген элде макал бар.

2. Завод—фабрикага, колхоз—совхоздорго берилген атама аттар тырмакчага алынат.

Маселен: „Чоң-Арык“ колхозу, „Көк-Ойрок“ совхозу, „Орок-Балка“ заводу. д. у. с.

Эскертүү. Адамдын атында болгон атама аттарда тырмакча коюлбайт.

Мисалы: Сталин атындагы колхоз.

Калинин атындагы колхоз.

3. Өз маанисинде колдонулбаган, же башка бир автордон алынган, какшык маанисинде колдонулган сөздөрдө да тырмакча коюлат.

Мисалы: Өткөн бир окуучулардын жалпы жыйналышында Айбаш „мен“ дегендей кеп кылды. Анын „мен“ дегени баарыбызга да белгилүү.

XI. Кашаа.

Кашаанын коюла турган орундары:

1. Жазууда сүйлөм ичиндеги кай бир сөздүн, же сүйлөмдүн маанисин бышыктоо үчүн, эскерме сөз же сүйлөм кашаанын ичине алынат.

Маселен: Хор кружогуна 30 бала катышат (ону кыз, жыйырмасы эркек). Биздин мектептин бүтүрүүчүлөрү экскурсияга (Москвага, Ленинградга) барып келишти.

Советтер Союзунун астрономиялык илими өстү (астрономиялык илим деп асмандагы айдын, күндүн, жылдыздын турмушун текшерүүчү илимди айтат).